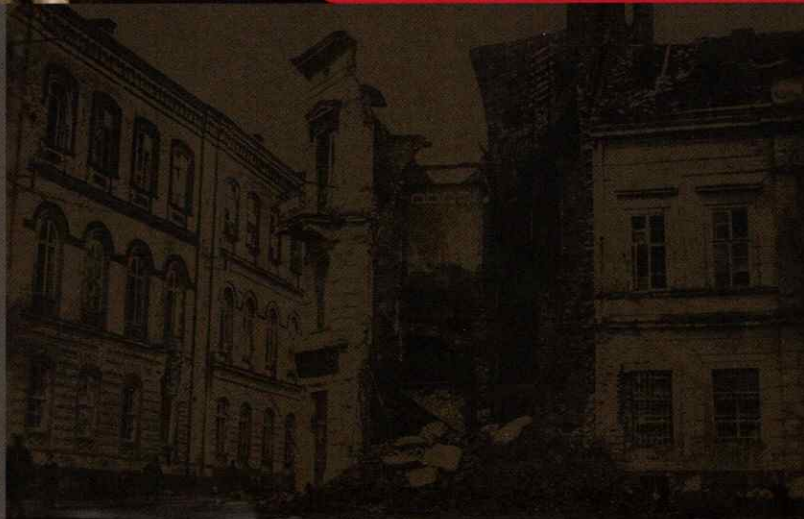
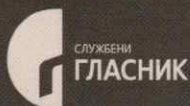

Драгољуб Јовановић

ЕКОНОМСКЕ
И ДРУШТВЕНЕ
ПОСЛЕДИЦЕ
РАТА У
СРБИЈИ

Библиотека
ВЕЛИКИ РАТ

Уредници
Борисав Челиковић
Милојко Кнежевић

Главни и одговорни уредник
Др Јелена Триван

Драгољуб Јовановић

ЕКОНОМСКЕ И ДРУШТВЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ РАТА У СРБИЈИ

Са француској превео

Владимир Павловић

Наслов изворника

HISTOIRE ÉCONOMIQUE ET SOCIALE DE LA GUERRE MONDIALE
LES EFFETS ÉCONOMIQUES ET SOCIAUX DE LA GUERRE EN SERBIE

Par Dragolioub Yovanovitch, docteur ès lettres, professeur d'économie politique à l'Université de Belgrade

PUBLICATIONS DE LA DOTATION CARNEGIE POUR LA PAIX INTERNATIONALE
Les Presses Universitaires de France, Paris – Yale University Press, New Haven (U. S. A.), 1930

© За српски језик, ЈП Службени гласник, 2018

САДРЖАЈ

<i>Предговор</i>	9
<i>Увод</i>	14
Географски положај, стање пољопривреде, индустрије и интелектуалног живота у Србији уочи Светског рата. Војне операције од 26. јула 1914. до 15. децембра 1915. Окупација земље од стране немачке, аустроугарске и бугарске војске. Успостављени режим с обе стране Мораве. Крај непријатељстава и ослобођење Србије	
Поглавље прво	
КРЕТАЊА СРПСКОГ СТАНОВНИШТВА ТОКОМ РАТА	37
I. Бег пред непријатељем	38
II. Преко Албаније и Црне Горе	41
III. У концентрационим логорима и интернацији	48
IV. У избеглиштву	54
Поглавље друго	
ЕФЕКТИ РАТА НА СЕОСКУ ПРИВРЕДУ	61
I. Општи преглед ефеката претходних ратова	61
II. Судбина пољопривреде	65
III. Сточарство	77
IV. Шуме и рудници	81
Поглавље треће	
ЕФЕКТИ РАТА НА ГРАДСКУ ПРИВРЕДУ	87
I. Занати	88
II. Трговина	91
III. Индустрија	96
IV. Финансије	101
1. Приватне финансије	102
2. Девизни течај	106
3. Јавне финансије	111
Поглавље четврто	
СУДБИНА КОМУНИКАЦИЈА	121
I. Пuteви	122
II. Железница и ПТТ	123
III. Речна пловидба	132

Поглавље пето	
ОСТАЛА УНИШТЕНА ИЛИ ОДНЕТА БОГАТСТВА	135
I. Некретнине	136
II. Покретна имовина	141
1. Роба, покретне ствари, разни предмети	143
2. Новац и вредности	151
Поглавље шесто	
ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ	157
I. Снабдевање и опремање тупа	158
II. Снабдевање цивилног становништва	164
III. Хигијенски услови	169
IV. Судбина радничких слојева	177
V. Задруге и раднички синдикати	189
Поглавље седмо	
ИНТЕЛЕКТУАЛНИ И МОРАЛНИ ЖИВОТ	199
I. Просвета	200
II. Образовање и општа култура	209
1. Цркве	210
2. Дневне новине и периодика	212
3. Књиге	217
4. Уметност	221
5. Удружења и друштва	227
6. Судбина интелектуалаца	232
III. Индивидуални, породични и друштвени морал	235
IV. Јавни живот	246
Закључак	253
Негативне последице рата: материјални губици, губици људских живота, морална тортура	
Позитивне последице рата: привредни живот, друштвени односи, начин живота	
Библиографска белешка	269
Карта	274
Рејисџар њојмова и имена	277
Уз ово издање	289
О аутору	291

**HISTOIRE ÉCONOMIQUE & SOCIALE
DE LA GUERRE MONDIALE**

DIRECTEUR

JAMES T. SHOTWELL

Professeur d'Histoire à l'Université Columbia, U. S. A.

Série Serbe

Факсимил предлиста изворног француског издања

HISTOIRE ÉCONOMIQUE ET SOCIALE
DE LA GUERRE MONDIALE

(Série Serbe)

LES EFFETS
ÉCONOMIQUES ET SOCIAUX
DE LA GUERRE
EN SERBIE

PAR

Dragolioub YOVANOVITCH

Docteur ès lettres
Professeur d'économie politique à l'Université de Belgrade

PUBLICATIONS DE LA DOTATION CARNEGIE
POUR LA PAIX INTERNATIONALE

LES PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE, PARIS
YALE UNIVERSITY PRESS, NEW HAVEN, U. S. A.

Факсимил насловне стране изворног француског издања

Кад је, у јесен 1914, научно истраживање ефеката рата на савремени живот одједном прешло из домена теорије у домен историје, Одељење за економију и историју Карнегијеве задужбине одлучило је да свој програм истраживања прилагоди новим проблемима које ће рат ускоро изазвати, или, можда боље, старим проблемима које ће рат преобличити.

Постојећи програм који је био састављен на конференцији економиста у Берну 1911, а који се бавио тада актуелним питањима, већ је био изнедрио висококвалитетне радове, али из многих разлога више није могао да се одржи као такав. Зацртан је, дакле, један нов план, на захтев директора Одељења. Циљ му је био да путем једног обимног историјског истраживања измери економску цену рата и поремећаје до којих ће рат довести у напредовању цивилизације. Било је разумно сматрати да ће поверавањем таквог подухвата компетентним и одмереним људима, који ће га водити једном заиста научном методом, тај подухват моћи најзад да понуди јавности неопходне елементе за стварање једне јасне представе – и да на тај начин послужи намерама Задужбине посвећене ствари међународног мира.

Потреба за таквом анализом, која би била конципирана и обављена у духу једног правог историјског истраживања, све више се осећала како је рат напредовао, ангажујући све мноштво националних снага – не само оних рушилачких, већ и оних које би резултирале стварањем нових продуктивних енергија. Појава тих нових облика привредних активности које би у мирнодопско време довеле до пораста друштвеног богатства, а које су понекад стварале илузију растућег просперитета – а, с друге стране, приказ невероватне издржљивости о којој су посведочиле све зараћене нације да би поднеле све веће губитке – наметнула је

неопходност да се цела област ратне привреде подвргне једном продубљењу разматрању.

Двострука обавеза наметнула се, дакле, Одељењу за економију и историју. Оно је морало да прихвати као правило да свој рад усредсреди на тако постављене проблеме и да их проучава у целини; другим речима, да на њих примењује критеријуме и дисциплине историјске методе. Због саме чињенице да је рат, посматран у целини, представљао једну јединствену чињеницу, иако је посредним путевима досезао до најзабитијих делова планете, студија о рату морала се одвијати на јединственом плану, обухватајући истовремено све његове аспекте, а да притом не запостави ниједан од доступних података.

Све док је рат трајао није се могло ни помишљати на извођење таквог једног програма. Могло се покушати с неким појединачним и ограниченим истраживањима (нека од њих је и објавило Економско одељење), али није било могуће упустити се у писање једне опште историје – из сасвим очигледних разлога. Пре свега, свака одобрена студија о ресурсима зараћених страна непосредно би утицала на понашање војски. Стога су се владе потрудиле да ниједном истраживању не дозволе приступ подацима о привредном животу, чак ни оним који би у нормална времена били доступни јавности. А чак и независно од те тешкоће, они сарадници који би били квалификовани за таква истраживања већином су били мобилисани и стога у немогућности да се посвете таквом истраживачком раду. План писања Историје рата био је дакле одгођен до времена кад околности буду омогућиле, у свакој нацији, не само размену докумената већ и сарадњу између стручњака, економиста, историчара, пословних људи, и кад њихова сарадња на том колективном послу не буде више била предмет неспоразума, ни у погледу њених циљева, ни у погледу њеног садржаја.

Чим је рат окончан, Задужбина се вратила свом првобитном плану. Показало се да је он, уз неке мање измене, доста добро прилагођен новонасталој ситуацији. Рад је отпочео у лето и јесен 1919. године. Прву конференцију економиста Саветодавног већа (Advisory Board of Economists) сазвало је у Паризу Економско и историјско одељење. Та се конференција ограничила на трасирање програма кратких прелиминарних студија о главним аспектима рата. Како је чисто прелиминаран карактер тих студија био

наглашен и чињеницом да су се оне односиле посебно на хитне проблеме Европе у то време, одлучено је да те студије не буду фрагменти опште историје, већ огледи од непосредног интереса за послератни период. Очигледно, конференција није могла да успостави *a priori* ниједан целовит програм; требало је обезбедити инструмент који би био више специјализован од постојећег да би се остварио подухват писања економске и друштвене историје рата. У ту сврху било је потребно једно истраживање које би најпре обавила нека национална организација ослањајући се тек узгред на међународну сарадњу. Све док чињенице у вези с историјом сваке нације не буду у потпуности познате, било би тешко вршити компаративне анализе, а историја сваке земље представљала би сама по себи један замршен лавиринт. Стога је одлучено да се негдашњи Европски комитет за научна истраживања распусти и да буде замењен једним уредништвом (Editorial Board) у свакој од главних земаља (односно са по једним уредником у мањим земљама). Задатак тих уредништава био би, бар за сада, да се усредсреде на економску и друштвену историју својих земаља.

Први корак генералног директора био је избор чланова тих уредништава у свакој земљи. Уколико би план Задужбине требало у неком тренутку образложити, било би довољно показати списак имена свих оних који су, као људи од науке или као државници, прихватили одговорност за те публикације. Та одговорност је доста тешка јер подразумева прилагођавање општег плана посебним условима сваке земље и њиховим навикама у раду. Степен успешности тог подухвата зависиће од ревности с којом ће сарадници из редова свих нација прихватити да у њему сарађују.

Кад су уредништва конституисана, као један од првих наредних корака наметнуло се покретање рада на нашој Историји. А нема историје без докумената. Пре свега, требало је, у мери коју дозвољавају државни интереси, овим истраживањима учинити доступним сва документа у вези с ратом од локалног или националног значаја. Међутим конституисање архива је тежак задатак који по праву припада владама и осталим држаоцима тих историјских докумената, а не историчарима или економистима који намеравају да их користе. То је обавеза оних који те документе поседују за рачун јавности. Сарадници који су на себе преузели тај

део Историје рата могли су само да се ограниче на улогу анкетара и, мирећи се са ситуацијом каква је била, да резимирају своја открића у облику библиографских водича или приручника, а можда, поређењем коришћених метода, да допринесу усвајању оних које су се показале као најпрактичније. Таква је била у свим земљама полазна тачка наших радова, иако нису у свим случајевима о томе написане посебне монографије.

Извесно време се чинило да се не може кренути даље од те прве етапе рада ограничене на ажурирање докумената. А да је наш план рада подразумевао прегледање само службених докумената, не бисмо уопште могли отићи даље од тога, јер кад су једном неки документи сврстани међу „тајне“, ретке су владе довољно храбре да се усуде да са њих скину ознаку тајности. Затим, читави рудници материјала неопходних историчару остајали су му неприступачни, иако њихово објављивање врло често не би представљало никакав проблем. Све док је ратом условљено стање духа оптерећивало наша истраживања и ометало их још много година, требало је изнаћи нека нова решења.

Срећом, такво решење је било могуће наћи захваљујући личним сећањима и утисцима, ослоњеним, уосталом, на веродостојне документе оних који су током рата учествовали у управљању пословима или који су као обични посматрачи, али постављени на одговарајућим местима, могли да прикупе из прве или из друге руке прецизна сазнања о неким фазама рата и о њиховим друштвеним последицама. Тако је и могао бити сачињен план низа историјских или дескриптивних монографија у којима ће чињенице бити изнете ако не као службене, бар као оне из одобрених извора, као монографије чије је место негде на пола пута између личних сећања и званичних извештаја. Те монографије чине главнину нашег дела. Оне нису ограничене само на ратне чињенице, чак ни само на њихове непосредне последице, јер ће се историја рата наставити још дуго после његовог окончања. Оне су морале да обухвате и период такозване „дефлације“, бар у мери у којој је било потребно да би се о ратом условљеним економским поремећајима могао доносити сигурнији суд него што би то било могуће разматрањем само непосредно савремених чињеница.

С том новом фазом рада задатак уредника је добио неке нове аспекте. План монографија морао се ослањати на расположиве

сараднике више него на постојеће материјале, како то иначе бива с писањем историја, јер су извори били у рукама самих сарадника. То је пак подразумевало један нов став према двоструком идеалу тачности и објективности коме сваки историчар треба да тежи. Да би се омогућило сваком сараднику да да све од себе, требало је избећи њихово затварање у оквире неког превише крутог програма, ваљало је предвидети да ће исте чињенице бити представљене на различитим плановима и виђене из различитих углова и да ће обухватати и догађаје који строго узев превазилазе оквире историје. Није требало ни инсистирати свуда на некој строгој објективности. Није се могла спречити извесна пристрасност, настала из нужности супротстављености и одбране. Али и та сама пристрасност је у многим случајевима саставни део историје, будући да су оцене чињеница од стране савременика једнако поучне као и саме чињенице на које се те оцене односе. Уосталом, план је у целости конципиран тако да се монографије из једне исте земље међусобно контролишу; тамо где то не би био случај, нема сумње да би нека друга паралелна дела, објављена у другим земљама, послужила као коректив.

Осим тих монографија намењених коришћењу извора, у припреми су и неке друге студије техничког и ограниченог карактера, а које се односе на поједине прецизне историјске или статистичке податке. И те монографије представљају неку почетну верзију рада, прву руку, будући да региструју чињенице прикупљене доста близу њиховог извора, како би се омогућила њихова провера која би касније била немогућа. Али, с друге стране, оне представљају и примену конструктивне методе којом историчар прелази с анализе на синтезу. Али ту је реч о једном тешком и дугом задатку чије извршавање једва да је и почело.

Да би се описао карактер тих првих фаза писања једне историје каква је ова, могло би се рећи да је она стигла, како би Американци рекли, „тек до брања памука“. Замршене конце догађаја тек треба изаткати у платно историје. У конструктивном и стваралачком послу какав је овај, могуће је доћи у позицију да се мењају и план и организација.

У подухвату који подразумева тако сложену и толико разноврсну сарадњу, немогуће је одредити, осим врло уопштено, удео одговорности уредника и аутора у писању монографија. Кад је реч

о плану Историје рата у целини и о његовом извршењу, генерални директор је тај који преузима одговорност, али брига о појединостима и расподела посла међу сарадницима спадају у послове нарочито уредништава и издавачких савета који такође треба да ишчитавају рукописе припремљене под њиховим руководством. Ипак, прихватање неке монографије нипошто не подразумева сагласност с мишљењима и закључцима који су у њој формулисани. Уредништво своју улогу ограничава на то да се увери у научну вредност радова и да провери да ли они не превазилазе оквир усвојеног плана, али аутори ће, природно, имати сву слободу да теме обрађују по сопственом нахођењу. Исто тако ни Задужбина, тиме што је одобрила објављивање монографија, не мора се сматрати да је сагласна са закључцима који су у њима изражени.

Само ће пред историјом Задужбина бити одговорна; отуда и њена обавеза да окупи и представи све чињенице и становишта на што потпунији и тачнији могући начин, не покушавајући ниједан да елиминише, ако су иоле битни за опште разумевање рата.

* * *

Синтеза реперкусија рата на привредни и друштвени живот Србије наметала се у нашој историји ратовања. Ниједна од осталих зараћених држава, чак ни Белгија, није била тако потпуно под војном доминацијом непријатеља. Србија је била нестала као организована и активна држава, од ње је остала тек идеја коју је симболизовало само одржање њене владе, избегле у туђину. Тим елиминисањем своје националне владе Србија је постала посебно занимљив случај за проучавање учинака модерног рата на живот једне земље.

Међутим, околности које су створиле тај случај поставиле су истовремено и готово непремостиве препреке за његово проучавање. Велики део архива српске владе и органа локалних заједница изгубљен је или уништен током ратних дејстава. А документациони фонд о активностима непријатељске управе током окупације однеле су са собом те исте окупационе власти кад су на крају рата у великој журби напуштале земљу. Тај фонд је добро искористио генерал Хуго Керхнаве (Hugo Kerchnawe) у својој књизи

која се појавила у Аустријској серији (*Die Militärverwaltung in den von den Oesterreichisch-Ungarischen Truppen besetzten Gebieten*); међутим, тај занимљив рад може, за српског историчара, тек делимично да замени одсуство континуираних и детаљних националних архива.

Штавише, крај рата донео је трансформисање Србије у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, која се потом, од 3. октобра 1929, звала Краљевина Југославија. То стапање с више нових и доста различитих покрајина, које су имале током рата веома различите судбине, озбиљно је закомпликовало задатак аутора: описати учинке сукоба у Србији. Стога рад г. професора Јовановића има заслугу једне непорециве научничке спретности. У нужно сажетом облику он даје један целовит поглед на учинке рата, утолико импресивнији што је згуснут и што једној солидној документацији придружује и странице узбудљивих сећања. Део у ком је описано повлачење српске војске даје и извесну књижевну вредност овој књизи чија целина представља, својим садржајем и ауторовом ерудицијом, веома значајан допринос *Економској и друштвеној историји Свешкој раи*.

Џејмс Т. Шотвел¹

¹ James T. Shotwell (1874–1965), професор Историје на Универзитету Колумбија (САД), главни уредник *Економске и друштвене историје Свешкој раи*, Карнегијеве фондације за међународни мир [прим. ур.].

Са две врсте тешкоћа суочио се аутор ове књиге: с тешкоћама техничке природе и с тешкоћама интелектуалним и моралним. Зар није требало описати економску и социјалну драму која се одигравала на два плана, унутар Србије и у избеглиштву? Документи, ионако малобројни у земљи без редовне статистике, распршени су током рата, а нарочито приликом више евакуација и једног трагичног повлачења преко Албаније. Администрација коју су организовале окупационе трупе оставила је веома мало трагова пошто су аустроугарске и бугарске власти однеле са собом готово све своје архиве. Документацију која је остала по општинама уништавали су, одмах по повратку српске војске, председници општина и други државни чиновници који су радили у служби непријатеља. Лишени тако готово целокупне прецизне и систематичне документације, морали смо да се ослонимо на сведочења људи који су преживели окупацију. Сећања неких српских интелектуалаца послужила су нам као изврсни извори информација. Међутим, ипак нисмо могли остати на томе. Највећи број чињеница није био забележен у тим сећањима – уосталом јако малобројним – или уопште нису биле забележене. Због тога смо морали да до докумената долазимо на лицу места, у селима и градовима Србије, на територијама које су биле под аустроугарском окупацијом, као и на оним које су биле под бугарском доминацијом. Током наших бројних путовања, од 1924. до 1928, испитали смо велики број сељака и грађана и од њих смо највише и сазнали о судбини српског становништва током окупације и у разним концентрационим логорима и интернацијама. Тај тип докумената – коме њихова непосредност даје изузетну вредност – има међутим тај недостатак што су истовремено анонимни и индивидуални. Они онемогућавају било какав увид у целину и

било какву општу статистику. Утисак који из те ситуације проистиче јесте свакако утисак аутора и могао би представљати опасност да буде не само непотпун већ и пристрасан. Колико год смо могли, трудили смо се да избегнемо ту замку.

Наш посао је у извесној мери био олакшан самом природом задатка који нам је поверен. „Не тражи се од вас да саставите некакав меморандум за процену ратне штете“, рекао нам је приређивач збирке. „Треба описати привредни и друштвени живот Срба током рата. Не треба чињенице да посматрате одозго, већ одоздо, са становишта оних који су те чињенице проживели.“ Дакле мање бројки, а више утисака, посебних случајева, карактеристичних слика и речитих сећања. Желели смо да читаоцу, нарочито страном читаоцу, понудимо представу о томе шта је Србија била током једног од најтрагичнијих ратова у њеној историји и трогодишње окупације целе њене територије. С обзиром на ограничену документацију којом смо располагали, више од тога тешко да бисмо и могли да понудимо.

Друга врста тешкоћа проистиче из интелектуалне и моралне ситуације у којој се нужно налази аутор дела намењеног збирци Карнегијеве задужбине за међународни мир. Има ли шта природније него да читалац, читајући књигу о историји рата, уочи извесне ратничке инстинкте и осветнички дух. Опис недела почињених током једне подуже рушилачке окупације лако се извргне у оптуживање. У случају којим се бавимо, велики број оптужби које разматрамо односи се на један братски народ, на бугарски народ, са којим ће, верујемо, Срби пре или касније морати да се уједине ради заједничког живота. Та двострука приврженост међународном миру и једном потпуном југословенском уједињењу често је била на испиту пред обавезом да се каже истина, колико год она била сурова за суседе Србије. Јесмо ли успели да прикажемо лице историјске истине, а да ипак не замаглимо идеал мира и не поставимо превише заседа слози народа, нарочито балканских и југословенских народа?

И још само једна опаска у вези с планом ове књиге. То што она, можда, у извесној мери превазилази строго ограничени обим студије о економским и друштвеним учинцима рата долази отуд што ће вероватно бити једина посвећена Србији у овој збирци. Имали смо то у виду и потрудили смо се да о својој земљи понудимо

што потпунију слику, по цену да изнесемо и неке чињенице које не припадају нужно студији те врсте, и да споменемо и неке друге које би могле бити предмет посебних истраживања.

Наслови овде навођених дела преведени су на француски да би се страном читаоцу олакшало упознавање са драгоценим изворима, али које је готово немогуће пронаћи. Имена места писана су према француском изговору. Тако су убележена и на карти приложеној уз ову књигу.²

I

Како је изгледала Србија уочи Светског рата? Треба разликовати два раздобља. Оно од пре 1912, које претходи балканским ратовима у којима је готово удвостручена територија српске државе, а становништво увећано за 1.664.807 житеља. Друго раздобље јесте раздобље увећане Србије.

Све до 1912. Србија је била једна од најслабијих европских држава и најугроженијих у погледу своје егзистенције. Већа по својој површини од Белгије, Холандије и чак Данске или Швајцарске, Србија је била знатно мање насељена него те земље. Њена територија је била једанаест пута мања од територије Француске, а њено становништво четрнаест пута мање бројно. На тих 48.303 квадратна километра Србија је бројала 2.911.701 становника, односно једва нешто више него сам Париз. Док је 1905. године у Енглеској живело 121,9, у Холандији 167, у Белгији 240, а у Саксонији 279 становника по квадратном километру, у Србији их је живело само 55,6. Становништво је ипак било у непрекидном порасту о чему сведочи повољна разлика између броја новорођених и броја преминулих, и то 1911. и 1912: 107.219 односно 114.257 (новорођених), а 64.369 односно 63.358 (преминулих). У мање повољном положају него Холандија, Белгија или Данска, Србија у то време није имала никакав начин да изађе на море, никакав „прозор“ у велики свет послова, никакву могућност експанзије. Као и Швајцарска, са свих страна је била окружена континенталним границама, одвојена од остатка Европе државама које су биле колико моћне толико и непријатељски настројене према њој. Године 1912. Србија је у многим погледу и даље била оно што је била и током

² Ауторова напомена у овом пасусу, упућена читаоцима француског изданика, у овом издању тиче се само топонима на карти репродукованој на стр. 274–275 [ориг. ур.]

претходних пет или шест векова: „бојно поље на ком су се сукобљавале амбиције и дипломатске интриге Оријента“. Од почетка XV века армије из суседства су се ту сусретале да би водиле своје битке за сутрашњицу.³

Године 1912. требало је да отпочне за Србију велики напор националног препорода, ослобођења и уједињења свих јужно-словенских народа (Срба, Бугара, Хрвата, Словенаца). Први балкански рат (против Турака), а потом и светски рат, окончао је процес који је био отпочео 1804. националном револуцијом Срба у Србији. У септембру 1912. Турци су у Европи још држали цео средишњи део Балканског полуострва између Јадранског и Црног мора, регион настањен бугарском, српском и грчком хришћанском већином и албанском и турском муслиманском мањином. Ратовима из 1912. и 1913. Србија је добила територију од 45.717 квадратних километара са становништвом од 1.664.807 житеља, од којих је 1921. остало само 1.474.560, односно 32,3 становника по квадратном километру. Реч је о областима званим Стара Србија и Македонија.

Тако је уочи Светског рата Србија имала површину од 87.358 квадратних километара и 4.393.315 становника, односно 44 становника по квадратном километру, а густина насељености је стога била још мања него у Србији од пре 1912. После Црне Горе, ове области су најмање насељене на полуострву. Срби су у новој држави представљали већину од 86%.

Црна Гора, која ће у Светском рату поделити судбину са Србијом, имала је 1914. површину од 15.087 квадратних километара и 435.000 становника, односно само 29 становника по квадратном километру, са словенском већином од 88%. Године 1912, око 21.000 Црногораца у пуној животној снази налазили су се као емигранти у Америци: у својој земљи нису могли да нађу довољно добро плаћено занимање.

У погледу пољопривреде, Србија је била пољопривредно заостала земља. Од укупне површине од око 5 милиона хектара, било је 1905. године: а) обрађене земље, 1.223.671 (од чега ораница 1.027.815; башти 25.815; винограда 33.101; воћњака 136.939); б) пашњака 418.391; в) утрина и парлога 110.101.⁴ Као што се може видети, површина необрађеног земљишта била је огромна. Више од трећине укупне територије, 3.750.000 јутара (1.511.500 хектара)

³ Victor Bérard, *La Serbie*, A. Colin, Paris, 1916, стр. 12.

⁴ Званична статистика сврстава у непроизводна (јалова) земљишта не само она апсолутно неупотребљива, већ и она која би се могла обрађивати, а не обрађују се. Тако схваћеног непроизводног земљишта било је у Србији 1921 (територија од пре 1912) 2.097.225 хектара, односно 41% укупне површине; у јужној Србији (територија заузета 1912–1913) 2.635.641 хектара односно 57,83%; у Црној Гори, 694.658 хектара односно 71,83%.

било је под шумама. Добар део тих шума, 750.000 јутара (306.350 хектара) било је у државном и општинском власништву. Према расподели земљишта Србија је била земља ситних поседника. Експропријацијом од негдашњих турских поседника, 1833. и 1880, створен је систем малог и средњег сеоског имања, који ће остати особеност друштвеног стања у Србији. Године 1900, од укупно 401.093 породице, не мање од 91,5% биле су власници земље. Само је 88 лица поседовало више од 100 хектара. Захваљујући једној врсти *homestead*-а, успостављених 1874, ситан сељачки посед се одржао дуго, све до данас. Године 1900, трећина власника земље (98.253 породице односно 33,4%) поседовала је по мање од три хектара. Уочи рата, више од половине ораница (55%) чинила су имања мања од 5 хектара, 41% имања од 5 до 20 хектара, а само 4% су чинили велики поседи. Најбогатије породице су оне које поседују по 50 хектара, а треба још нагласити да те породице имају врло велики број чланова. По смрти оца породице, приступа се мање или више брзо подели имања на равне части између синова, што има за последицу стварање нових ситних или средњих имања. Тако да, чак и после сто година живота у слободи, велики посед није могао да се формира, а Србија је остала онаква каква је била у XIX веку, земља ситних сељака и средњака који сами обрађују своју земљу, земља „земљорадника“ (пољопривредника, који раде на земљи).

Србија је имала огромно *рудно богатство* (угаљ, лигнит, злато, сребро, бакар, олово, антимон, пирит, цемент), али његова експлоатација је била више него осредња, због недостатка капитала и одсуства саобраћајне инфраструктуре. Борски рудник (бакар) једини је извозио, 1910, производе у вредности од 8 милиона франака, док сви остали рудници у земљи нису заједно достизали ту бројку.

Српско *занатство и индустрија* нису били довољни да задовоље потребе унутрашње потрошње. Морала се увозити из иностранства знатна количина индустријских производа (3.387.826 тона 1910. године). Извезено је 3.965.521 тона углавном пољопривредних и шумских производа. Године 1910. само је кукуруза извезено за 21.400.000 франака. Чувена индустрија сувих шљива (у целом свету позната искључиво преко немачких посредника) постигла је 1908. године обим извоза од 49.042 тоне сувих шљива

(3.251.093 франка). Узгој свиња, који је у великој мери био заслужан за просперитет Србије, ометале су царинске тарифе које је наметала Аустроугарска. Ипак, 12.913 тона (100.776 свиња) извезено је 1913. године.

На дан 1. јануара 1913. године јавни дуг је износио 26.362.240 фунти стерлинга, односно 659.056.000 франака.⁵ Буџети за 1912, 1913. и 1914. годину износили су по 4.972.758 фунти стерлинга (124.319.950 динара односно франака), 5.230.588 фунти стерлинга (130.764.700), 8.572.826 фунти стерлинга (214.320.650). Подразумева се да је тих ратних година буџетски биланс био фиктиван: велики део прихода потицао је од иностраних зајмова.

Просвећа у Србији није била на завидном нивоу. Године 1909. било је само 1.296 основних школа, са 2.584 учитеља и 138.434 ученика; 20 средњошколских установа са 393 професора и 7.317 ученика. Тим бројкама треба додати и школе у јужној Србији које постоје 1914. године: око 600 основних и десетак средњих школа. Београдски универзитет (тада једини у Србији) имао је 1910/11. године 1.025 студената. Број неписмених достигао је уочи рата 73%.

Најзад, у погледу своје војске, Србија је, нарочито после анексије Босне и Херцеговине 1908, учинила знатан напор да оформи војску која ће бити у стању не само да брани земљу, већ и да предузима офанзиве, јер се то у Србији сматра најбољим начином одбране. Обавезни војни рок обезбеђивао је Србији ратну силу која је 1914. године процењивана на око 350.000 људи, којима се могло приброджати још 50.000 припадника територијалне одбране.

У таквим економским и друштвеним условима налазила се Србија на крају балканских ратова, из којих је она изашла као победница, али исцрпљена, и на прагу новог рата који ће је исцрпљивати још неколико година. Мала земља с континенталним границама, политички и економски зависна од Аустроугарске, са удвострученом територијом након две године ратовања, али осиромашена у материјалним и финансијским ресурсима, Србија је имала, за издржавање напора једног новог и ужасног рата, и као једино средство одбране, вољу својих сељака – скромних али слободних власника ситних земљишних поседа – да остану слободни.

⁵ Социјалистички посланик Лапчевић тврдио је у Скупштини, 25. јуна 1915, да је јавни дуг Србије, у то време, износио једну милијарду динара (франака).

Мировни споразуми из Лондона (30. 5. 1913) и из Букурешта (10. 8. 1913) нису донели Србији оно што је од њих очекивала после две победничке ратне године. Остала је лишена изласка на Јадранско море, а створена је албанска држава под старатељством Аустроугарске, с јасном намером да српској роби затвори излаз на море. Међутим, уз све те резерве, углед Србије је огромно порастао, посебно међу Јужним Словенима поданицима монархије Хабзбурга. Они су у освети Косова⁶ видели почетак сопственог потпуног и коначног ослобођења, васкрс целокупног словенства.

Почеци Светског рата прекривени су таквом маглom дипломатских интрига да није лако одредити стварни разлог те катаклизме и њен главни извор. Нешто је ипак извесно: народу Србије, обузетом истовремено нестрпљивим ишчекивањем жетве и изборном кампањом у пуном јеку, у јуну и јулу, ни на крај памети није био неки нови рат, а поготово не с тако опасном силом каква је била Аустроугарска. Сарајевски атентат био је за њега изненађење и најава катастрофе: Аустроугарска ће, сматрало се, искористити исцрпљеност Србије да би остварила своје освајачке планове. Ултиматум, предат 23. јула, био је за српску јавност прави шок. Остављајући рок од само 48 сати за коначни одговор, влада у Бечу је онемогућила било какво размишљање и било какву могућност добијања у времену. Документи који су од рата објављени у Берлину и у Бечу јасно показују да је у свом седишту на Балпацу аустроугарска влада ноту саставила тако да она не може бити прихваћена. Већ 1914. то је било јасно за упућене, с обзиром да је барон Гизл (Giesl), представник Аустроугарске у Београду, имао у цепу, пошто је тек примио одговор српске владе четврт сата пре истека рока, већ спремљену нову ноту којом се најављује прекид дипломатских односа и његов одлазак из Београда.⁷

Кад је барон Гизл донео ултиматум, српски министри су готово сви били заузети предизборном кампањом. Пашић, председник Савета, налазио се у Зајечару, близу бугарске границе, у свом изборном округу. Одмах по одласку барона Гизла, 25. јула, наређена је општа мобилизација, а службене архиве су брзо пребачене у Ниш. Више није могло бити говора о изборима. Влади је међутим била потребна сагласност парламента па је одлучила

⁶ Славна битка (1389) у којој су Срби претрпели потпуни пораз, а након које ће Србија изгубити независност, да би је повратила тек после готово пет векова.

⁷ R.-W. Seton-Watson, у: *Encyclopaedia Britannica*, чланак „Serbia”, XXXII, стр. 405.

да поново сазове већ распуштену Скупштину чији је рок одавно био истекао. Будући да се Београд налазио на самој граници, у домету и најскромније непријатељске пушке, његови житељи су знали шта их чека и припремали су се да напусте престоницу. Евакуација Београда била је утолико хитнија што су војни кругови предвиђали с те стране жестоко бомбардовање и један од најжешћих напада. Циљ ком су тежиле аустроугарске армије била је, наиме, долина Мораве, најбогатији део земље, средиште свих комуникација. У тој области српска војска могла је бити потучена у за њу најгорим условима, коначно потучена. То је правац напада којим се својевремено, 1717, запутио принц Еуген, а који је 1915. изабрао и маршал Макензен. Аустријски генерали нису изабрали тај Северни фронт, кренули су на другу страну. Не губећи из вида долину Мораве, као крајњи циљ, аустријске и мађарске армије радије су одабрале као тачку напада област ограничену Савом и Дрином, област звану Мачва, и доњи ток Дрине. Долином Саве и друмом Лозница–Ваљево, Поћорек је намеравао да се упути ка Аранђеловцу, Паланци и Крагујевцу, односно према долини Мораве куда пролазе друмови Београд–Цариград и Београд–Солун, као и главна железничка пруга. Тај фронт напада чинио му се погодним да га истовремено заштити од могућег преласка Срба у Босну и од евентуалног устанка Босанаца у корист Срба.

Од 26. јула до 11. августа, Аустријанци, којима су Срби дозволили да стекну предност, јављали су се само повременим инцидентима мањег значаја: бомбардовање Београда и других места, авионски извиђачки налети. Али, у ноћи између 11. и 12. августа, гро аустријске војске почео је да прелази границу на доста широком фронту: од Саве код Дреновца (близу Шапца), Дрине на више тачака између Лешнице и Лознице, код Зворника и Љубовије. Аустријске трупе успеле су да узнатпредују све до падина планине Цер. Ту је почела тешка битка и, 20. августа, српски продор кроз масив Цера био је толико жесток да се један део такозване „комбиноване“ дивизије нашао усред аустријских снага и замало да буде заробљен од оних које је гонио. Сутрадан, 21. августа, заузет је Крагујевац, а 22. августа целокупна српска територија била је очишћена од непријатеља. Та битка, звана битка на Јадру, била је прва победа једне савезничке војске у Великом рату.

Понесени том победом, Срби су потценили снагу непријатеља и кренули у офанзиву која се морала лоше завршити. Брз упад српских трупа у неколико српских села у Срему, након чега је требало да уследи продор у Босну – с намером да се охрабри дизање на устанак Словена у Аустроугарској – убрзо је прекинут. Као и први покрети трупа на Западном фронту, та диверзија је изазвала сурову освету над становништвом тих области. Чим су аустроугарске трупе почеле да се приближавају, немобилисано становништво: старци, жене и деца, мање-више потпуно су се евакуисали из места у близини бојног поља. Међутим, после првог упада аустромађарских трупа, патње становништва су постале толике, нарочито у мачванским селима, да су сељаци морали у масама да напуштају своја огњишта на најаву нове аустријске офанзиве.⁸ Вероватно да би заштитила цивилно становништво од експреса непријатељске војске, српска команда је, противно свим стратешким могућностима, покушала да одбрани богату али неодбрањиву мачванску равницу. Срби су успели да по други пут зауставе напредовање 250.000 аустријских војника. Од почетка септембра они су се укопали на фронту широком 160 километара – иако су присталице маневарског ратовања – и успели су да зауставе ту другу офанзиву током више од шест недеља. Али 6. новембра генерал Поћорек креће у трећу инвазију са још већим снагама. Током целог месеца новембра, притисак непријатеља и непрестана киша приморали су Србе да напусте своје ровове у средишњем делу. Како је муниције било све мање, требало је повући се ка унутрашњости земље, до падина Рудника. Муниција јесте била почела да пристиже из Солуна, али је један јак одред комита наоружаних митраљезима пресекао македонску железничку пругу код Струмице и уништио један важан мост на тој јединој прузи којом су нови топови и муниција могли да стижу на фронт. Београд је поново морао бити евакуисан 29. новембра. Ситуација је била критичнија него икад. Радикалска влада је дала оставку, па је 13. децембра формирана коалициона влада од челника свих странака, осим либерала. У таквим трагичним околностима српски Парламент је током те „најцрње недеље“ једногласно усвојио владину декларацију по којој Србија утврђује као свој главни ратни циљ „ослобођење и уједињење све наше српске, хрватске и словеначке још потлачене браће“. То је био први јавни гест Србије у корист југословенског уједињења.

⁸ „Жасан вихор је протутњао пустошећи целу Мачву“, каже један очевидца. „Трагови очајничке борбе видели су се посвуда, по селима, у градовима, по мачванским пољима. Опустошена села и градови! На све стране покидан и до земље повијен несарео кукуруз. Дрвеће откинутих грана и стабала расцепљених ударицима. Загушљив смрад са несакрањених лешева шири се на све стране. Али највећа разарања су остала за аустријском војском у Шапцу, око којег је више дана вођена борба на живот и смрт.“ З. М. Поповић, *Пред офанзиву*, Крагујевац, 1917, стр. 5.

Муниција је пристигла са Западног фронта, морал српских трупа је порастао, па је једна бриљантна офанзива са око 120.000 војника покренута 13. децембра. Морал аустријских трупа почео је да опада након дугих и мучних маршевања кроз Србију без правих путева, због тешког и недовољног снабдевања, као и због неуспелог покушаја пробијања српског фронта на његовом левом крилу. Аустријска команда се спрема за нов напор да би пробила српско десно крило, јужно од Београда, да би угрозила његов десни бок и његову позадину, и најзад стигла до железничке пруге која пролази долином Мораве, и да би заузела једину српску фабрику наоружања у Крагујевцу и онемогућила сваки покушај одбране Србије. Не очекујући ништа од дефанзивних акција, какви год били заузети положаји, српски Главни штаб, веран својој основној идеји о преласку на офанзиву чим се укаже прва повољна прилика, одлучио је да искористи лош морал аустријске војске и да одмах крене у енергичну противофанзиву, па је груписао гро својих снага на свом левом крилу, како би пробио аустроугарски фронт и енергично непријатеља натерао у бег. Дванаестодневна битка, вођена целом ширином фронта, окончана је дебаклом 300.000 аустроугарских војника. Огроман ратни плен остао је у рукама Срба: оружје, топови, муниција и залихе, уз више од 50.000 заробљеника. Та одлучна битка одиграла се на обалама Колубаре. На дан 14. децембра Србија је, по трећи пут, била потпуно ослобођена од завојевача. После кризе морала кроз коју је српска војска прошла крајем новембра, ова победа је била готово право чудо. Она је Србији донела неколико месеци затишја усред Светског рата. Али су њени губици били тешки. У сва три периода борби током 1914, 69.000 српских војника је погинуло или су помрли од последица рањавања; око 15.000 их је заробљено, а вероватно је око 180.000 рањено. Огромне су то бројке за војску која је после мобилизације бројала једва 499.000 људи. Напади непријатељске војске на Црну Гору нису били ништа успешнији.

Међутим непријатељ је за собом оставио једну ужасну епидемију. Србија је, јако исцрпљена толиким напорима, била имобилисана епидемијским тифусом од ког је помрло око 300.000 људи међу цивилним становништвом, не рачунајући пустош коју је тифус направио на фронту и међу новим регрутима по касарнама.

Губици од ратног оружја нису били ништа у поређењу с помором који су изазвале те епидемије.

Година 1915. нимало није била повољна по Србе. Била је то година најмрачнијег догађаја у њиховој историји, година потпуног заузимања њихове националне територије на период чије се трајање тада није могло предвидети.

Пошто је трећа „Strafexpedition“ окончана поразом, Поћореку је одузета команда. Мање бројне снаге остављене су у области према Србији исцрпљеној ратом и још више епидемијским тифусом. Немачки генерал Фалкенхајн (Falkenhayn), разматрајући питање српског фронта и далеко од било какве примисли о некој „казненој експедицији“, дошао је до закључка о неопходности отварања за Немачку слободног пролаза према Турској, ради транспорта муниције и људства. Потребна за таквом операцијом била је толика да је нашао разлог за одгађање једне одлучујуће акције на руском фронту. Касније, кад је прошла опасност од италијанске офанзиве и кад је руска офанзива окончана, поново је на ред дошла идеја о окупирању Србије. Неактивност Србије током првих месеци 1915. није потицала само од њене исцрпљености, већ и из разлога „високе политике“. С обе стране је чињен напор да се Бугарска увуче у рат. У очима Фалкенхајна помоћ Бугарске била је неопходна за заузимање Источне железничке пруге. Међутим савезници су са своје стране вршили енергичан притисак на српску владу да попусти пред свим територијалним захтевима Бугарске не би ли ову приволели да приђе савезницима. Фебруара 1915. Бугарска је закључила уговоре о зајму у Берлину, што је био први довољан знак њене одлуке у корист Немачке. Савезничке владе, међутим, нису хтеле да поверују у то и изричито су забрањивале Србији да изврши план Главног штаба да се одмах крене на Софију, пре него што бугарска војска буде у потпуности мобилисана. Та забрана је поновљена 27. септембра. Међутим један политички споразум о савезништву и један војни уговор потписани су у Софији 4. и 6. септембра између Бугарске и Централних сила. Све је било спремно за напад на Србију на Северном фронту. А три недеље пре Макензеновог преласка Дунава, лорд Кичнер (Kitchener) уверавао је једног српског представника да би било каква акција на Северном фронту могла бити само блеф. Кад је одлука Немачке и Бугарске постала очигледна, савезници су

обећали Србији да ће јој пружити помоћ у људству и материјалу. Осокољени тим обећањем, Срби су свој главни напор усмерили на заустављање аустро-немачког напредовања, остајући у дефанзиви према Бугарској. 6. октобра раскид са Бугарском је наступио, а војна историја ће дати свој суд о кашњењу савезника са слањем у Србију обећаних трупа. Јер, било је општепознато да је у одсудном тренутку, кад су бугарске снаге угрожавале железничку пругу Ниш–Солун, било у Солуну не 150.000 савезничких војника спремних на марш, како је било договорено, већ само 35.000 Француза и 13.000 Енглеза, с тим што су ови потоњи били доби-ли строго упутство да нипошто не прелазе српску границу.⁹ Тре-бало је да српски план кампање буде напуштен. После значајних и дискретних извиђања, немачке армије већ су биле окончале припреме за прелазак преко Саве и Дунава. Донет је велики број фарова и рефлектора, изграђени су велики бродови за допремање трупа, а тешка и врло тешка артиљерија намењена заштити глав-них места прелаза груписана је у огромним количинама.¹⁰ Бом-бардовање је отпочело 5. октобра рушењем до темеља бројних места дуж линије напада. У зору 7. октобра поринути су први бродови под јаким осветљењем безбројних рефлектора, уз паљбу тешке артиљерије и активност монитора. Први одред се искрцао на Ади Циганлији. Генерал Живковић, задужен за одбрану Бео-града, располагао је са само 16 батаљона и готово целом српском тешком артиљеријом, уз још неколико француских и енглеских топова. Та операција искрцавања – која се могла поредити само с оном на Галипољском полуострву – успела је Немцима, међутим они су могли да заузму довољно широк простор за распоређи-вање значајнијих снага тек након најжешћих борби. У ноћи изме-ђу 9. и 10. октобра Живковић је одустао од свог наума да од-брани град и повукао се јужно од Београда. Аустријски генерал Галвиц (Gallwitz) добио је наређење да пређе Дунав код Рама и Смедерева и да заузме положаје с обе стране ушћа Мораве. То је и учинио у ноћи између 6. и 7. октобра. Пошто је фронт изме-ђу Смедерева и Београда још био слободан, српска команда је имала времена да доведе трупе с мачванског фронта. Али све је било узалуд, а 11. октобра ситуација је била јасна: савско-дунавска препрека била је изгубљена за Србе, а војвода Путник је одлучио да борбу настави у повлачењу ка Северном фронту и да главнину

⁹ Видети: Gen. Sarrail, *Mon commandement en Orient*, Paris, 1920, стр. 27.

¹⁰ У то исто време г. Делкасе (Delcassé), француски министар спољних послова, говорио је пред Доњим домом да је ваздухопловним извиђањима утврђено да на обали Дунава нема аустријске ни немачке војске...

својих снага окрене против Бугара како би спречио њихово напредовање. У међувремену, очекивало се, пристићи ће савезничке трупе чији су се први одреди већ искрцавали у Солуну. На дан 12. октобра генерал Макензен кренуо је у општу офанзиву, док су се Срби повлачили у унутрашњост, без значајнијих борби. Непријатеља су заустављали тек да би позадини омогућили да евакуише цивилно становништво и залихе снабдевања. Истовремено, бугарско напредовање је угрожавало главну железничку пругу на тачкама Струмица (железничка станица), Велес и Врање. Тада Французи из Солуна крећу у акцију напада на Струмицу (град). Већ је било прекасно. Скопље је 21. октобра пало у руке Бугарима, међутим Макензен је био стигао тек до обронака Космаја (30 километара јужно од Београда). На Западном фронту Аустријанци су такође вршили притисак, а цивилно становништво, мушкарци, жене и деца, са стоком и нешто покућства, бежало је на југоисток. Од Ужица, као и од Ваљева, бежанија се упутила ка Новом Пазару и Косову пољу. На истоку, Срби су се евакуисали из Зајечара 25, из Крагујевца 27, из Пирота и Беле Паланке, после огорченог отпора и понављаних противнапада, 29. октобра. Од 1. новембра Срби су чинили очајничке напоре не би ли сачували лук Чачак–Крагујевац–Јагодина–Ниш–Лесковац. Бугари су заустављени, али су Немци и Аустријанци и даље напредовали. Крагујевац је, са својом фабриком наоружања, пао 1. новембра, Јагодина и Краљево 3, Параћин 5. новембра. У Белој Паланци генерал Степановић се још држао и омогућио евакуацију Ниша и пролазак огромне реке цивилног становништва кроз тај град и кроз Лесковац према Косову пољу. Ниш је пао 5. новембра, а Лесковац се држао до 7. новембра. Источна железница, циљ Фалкенхајновог борбеног плана, била је у целости заузета, од Берлина до Цариграда: немачке снаге могле су сад да се шаљу на нова војишта. Српска војска, у потпуном расулу, није више угрожавала дунавску монархију. Била је изван строја, али план опкољавања који је требало да омогући бугарску интервенцију није могао бити остварен, услед неочекиваног отпора Срба на Источном фронту и преспорог напредовања аустријских трупа из правца Босне. Тешкоће у снабдевању и временске непогоде које су их пратиле по том беспућу јако су ометале освајаче. Заправо, ништа више нису могли да учине да би спречили остатке

српске војске да се повуку преко Албаније. Та чињеница биће од капиталног значаја за развој будућих догађаја.

Српска команда, са своје стране, ништа није учинила да припреми ту очајничку меру која је довела до уништења целокупне ратне технике и до губитка стотина хиљада људских живота. Можда би, по мишљењу неких војних стручњака, боље било наставити с маршевањем на југ, где су савезничке армије напokon напредовале, а бугарска војска суочена с тешкоћама.¹¹ Између 20. и 25. новембра историјско Косово поље поново је било поприште последњег напора српског народа, а након тог узалудног покушаја отпора, све је потекло ка градовима Пећ, Ђаковица и Призрен, према Албанији и Црној Гори, да би се слегло најзад, у тужним условима, на обалу Јадранског мора, у место Свети Јован Медовски, и у Драч. Још једна аустријска диверзија у Црној Гори, треће недеље јануара, и све је било готово. Од српске државе остао је само комадић територије, јужно од Битоља. Непријатељски прогон је престао, али је требало прећи преко непроходних планина Албаније, искрцати се на Крфу, реорганизовати се и поново отпочети борбу за ослобођење земље. Савезници су притекли у помоћ снабдевањем и опремањем остатка српске војске „ублажавајући тако слом који су могли да избегну“.¹²

III

Осим једног сићушног комада земље јужно од Битоља, цела Србија је била под окупацијом аустроугарских, бугарских и немачких трупа. Те три војске, различите по менталитету, по духу и по култури, имале су међутим један заједнички план: војно заузети ту бунтовничку и најзад побеђену земљу, експлоатисати запоседнуту територију колико год је то могуће, пребацити на становништво сав терет трошкова окупације па и више од тога, извршити утицај на управљање, на начин живота и посматрања ствари и догађаја, укратко, третирати Србију као позадину сопственог фронта, тако што је та позадина земља од које треба све узети, где људски животи не коштају ништа, и најзад, где међународно право нема шта да тражи. Сама по себи тешка, окупација је била све тежа, до неподношљивости, због претеривања, недела, чак и злочина неких цивилних и војних службеника.

¹¹ Видети: Major Charles-Francis Atkinson, T. D., „Serbian Campaigns“, у: *Encyclopaedia Britannica*, vol. XXXII, стр. 418.

¹² Major Ch.-FR. Atkinson, *ibidem*, стр. 419.

Треба међутим уочити једну нијансу у спровођењу окупације од стране аустроугарских власти и оне од стране бугарских власти, нијансу која, нажалост, никако није повољна по браћу по крви, језику и вери, што Бугари јесу са Србима. Још једну нијансу ваља уочити, овог пута врло наглашену, коју сви једногласно признају, како заинтересоване стране тако и непристрасни посматрачи: реч је о хуманом и витешком понашању Немаца из Немачке у областима којима су управљали на почетку окупације.¹³

Пошто су прешли Дунав, Немци су имали први сусрет са Србима код Малог Црнића, близу Пожаревца. Ту су имали ватрено крштење у борби прса у прса са српским војницима. Каква је била та борба и какви су били борци на обе стране доказује следећа чињеница: положај код Бубња је седам пута прелазио из руку у руке. Један немачки генерал, добро познат војни писац, фон Мозер (von Moser), некадашњи професор на Ратној школи у Берлину, који је учествовао у тој бици близу Пожаревца, у својим *Ратним скицама 1914–1918* (Штутгарт, 1920), не штеди на похвалама упућеним српским војницима. Он признаје да је његова дивизија победила само захваљујући апсолутно супериорној немачкој артиљерији и њеним рушилачким учинцима. Тек после те победе било је могуће Немцима да сиђу до долине Ресаве, код Свилајнца, и да наставе даље. И други немачки генерали и официри говорили су у истом смислу, изјављујући да је српски војник најхрабрији и највитешкији од свих непријатеља. С друге стране, према сведочењима свих који су се изјашњавали о Немцима, њихове старешине и војници показали су се у окупираној Србији као непријатељ пун такта и поштовања према напаћеном становништву. „Могу отворено да кажем, изјављује г. Николајевић, да су током тромесечне окупације створени између Немаца и нашег становништва односи који су понекад досезали степен пријатељства. С Бугарима то никако није био случај. Истина је да су сами Немци томе много допринели“.¹⁴ Немачки команданти су били, нарочито у време бугарске окупације, у зонама десне обале Мораве заштитници српских села, и нарочито жена и девојака. Показали су истинско разумевање за свакодневни живот сељака. „Ти људи нашим сељацима нису наносили никакво зло. Напротив, често су им били од користи.“ Ограничавали

¹³ Имамо једно прворазредно сведочење о режиму који су Немци успоставили у окупираној Србији. Реч је о сведочењу Божидара Николајевића, доктора филозофије, некадашњег доцента на београдском Универзитету и познатог српског литерате. Његову књигу *Под Немцима*, објављену у Београду 1923, нико није демантовао, а често је чак цитирана као апсолутно веродостојан документ о стању ствари током окупације. Господин Драгиша Лапчевић, бивши социјалистички посланик, један од најобавештенијих људи о српским пословима, који је такође проживео тешка времена окупације и сам написао једну добру књигу на исту тему, означио је књигу г. Николајевића као узор у том жанру.

¹⁴ *Op. cit.*, стр. 9. Видети и: Стеван Максимовић, *Сећања на време окупације*, Београд, 1919, *passim*.

су бугарско регрутовање у своје редове стотина младића и слање других момака у концентрационе логоре: Немци су их ангажовали за радове на железничкој прузи или у рудницима, да би их спасли. У својим дубоким руксацима Немци су односили храну људима на другој обали Мораве, коју су окупирали Аустроугари, где се умирало од глади. Служили су становништву као курири, доносећи им вести од избеглих и интернираних, указивали прву помоћ приликом несрећних случајева, искрено су саучествовали у несрећама и радостима српског становништва, итд. „Током све три тужне године окупације српски сељак је те плавокосе момке са шиљатим шлемовима – како су обично описивали Немце – сматрао синовима једног великог и цивилизованог народа који чак ни у победи не изгуби душу.“¹⁵ У областима које су окупирали, и за време свог присуства у њима, Немци су Србима оставили извесну управну аутономију. (Бићемо у прилици да о томе нешто још кажемо у даљем тексту.) Аустроугарске и бугарске власти нису благонаклоно гледале на немачко мешање у њихову „казнену политику“. Стога су пожуриле да приступе подели Србије и да смене немачке војне власти. На несрећу српског народа, немачка окупација је потрајала само три месеца, од средине октобра 1915. до средине јануара 1916. После 15. јануара присуство немачких јединица на српској територији било је само повремено.

Јануара 1916. почела је подела Србије између аустроугарских и бугарских окупационих власти. Бугарска је добила читаву десну обалу Мораве (Тимок, Нишаву итд.), и целу Јужну Србију (Македонију). Остатак (око 1/3 земље) припао је Аустроугарима. Та подела је обављена противно ставу Немаца који то нису желели.

О аустроугарској и бугарској окупацији тек понешто ћемо рећи у овом уводном делу, с обзиром на то да су њени учинци на економски и друштвени живот Србије главни предмет нашег рада. Довољно ће бити да овде напоменемо да су циљеви којима је тежила свака од те две државе били различити, и да из те разлике у циљевима проистиче и разлика у начину опхођења према српском становништву. Бугари су заузимање Србије сматрали коначним и заузимали су став строгог господара над побуњеницима, али су се с више пажње опходили према самој земљи. Аустријанци, напротив, добро су знали да је њихов боравак у

¹⁵ Б. Николајевић, *ibidem*, стр. 9–14.

Србији привремен, па су све чинили да би земљу експлоатисали на најсуровији начин. Тако су за Бугаре главни предмет прогањања били трагови српске културе; за Аустријанце је то била храна, опрема, новац, злато. Једни су се окомили на душу, други на тело окупираних земље.

Систем *аустријске* управе био је пре ситничав него бруталан, пре полицијски него тирански, празан и безличан пре него офанзиван и освајачки. Осим неколико ненормалних појединаца (као по злу чувени Видман /Wiedmann/, као неки целат у униформи, који је терорисао житеље Београда), Аустријанци су били подношљиви за све оне којима нису сметали потказивачка атмосфера и шиканирање без икаквог политичког смисла. Српски сељак, често неписмен, али готово увек интелигентан и бистар, био је у стању да схвати нужности непријатељске окупације, био је чак спреман и да је поднесе стрпљиво и лојално, под условом да осети изнад себе један чврст ауторитет, озбиљан и заиста супериоран. Његово поштовање за Немце то добро показује. Али захваљујући свом врло изоштреном смислу за политику, уочавао је све слабости једног царства без душе, без јединства и солидарности. Тешко је схватао како та диспаратна и расклимана држава успева да се још држи на ногама и инстинктивно је осећао да пред њим није нека стварна сила, ни материјална – јер га је та власт пљачкала најчешће и не помишљајући да остави макар признаницу – ни морална, јер су је и сами поданици те монархије мрзели из дубине душе. Зато је за српско становништво аустроугарска окупација била обележена не само невиђеним материјалним лишавањима, већ исто толико и низом мучних моралних тортура. Најбољи доказ за то је чињеница да Аустријанци нису успели, током трогодишњег периода, да привуку себи ниједног поштенног човека, нити да постигну било какав политички успех. А није да нису покушавали. Врло велики број српских политичара, нарочито из Либералне странке (позната пре рата по својим симпатијама за аустрофилску политику)¹⁶ и из Социјалистичке странке, био је у земљи током окупације. Нема ниједног међу тим политичарима ког аустријске власти нису покушале да привуку себи: на сваког од њих вршен је притисак да пристану да оформе једну нову српску владу која би дезавуисала ону на Крфу. Али, Аустријанци су све те предлоге износили тако неспретно и са

¹⁶ У августу 1915, кад је издржљивост Срба била на врхунцу, г. Стојан Рибарац, челник (националне) либералне странке, поново је почео у Нишу да издаје своје новине *Српска заштита*. Осам месеци касније одбио је да уђе у коалициону владу, предосећајући неизбежност катастрофе. Спас земље захтевао је, по његовом мишљењу, политику слагања са окупационом Центром. Да би реализовао ту идеју, одлучио је, са својим политичким пријатељима, да не напусти земљу. Остао је, дакле, у Србији током окупације, као и гг. В. Вељковић, Башић, Бора Поповић, др Миливоје Јовановић, Мих. Ђорђевић, Миливоје Ђорђевић, Ђуџа Ђорђевић, Димитрије Машић, и др. Рибарац и његови пријатељи били су разочарани: Аустријанци нису умели ни да их разумеју ни да их искористе.

тако увредљивим захтевима да се није нашао ниједан значајнији човек – колико год био незадовољан званичном политиком Србије – који би пристао да уђе у било какву комбинацију с Аустријом. Једини изузетак – а и он још дискутабилан – био би г. др В. Вељковић, један од челника Либералне странке, бивши министар, који је прихватио место градоначелника Београда. Али је и он дао оставку чим се нашао у немогућности да макар мало помогне становништву Београда.¹⁷

Бугарски режим суштински се разликује од оног који су успоставили Аустријанци. Бугарске власти се у Србији нису осећале као у некој на одређено време војно окупираној земљи. Осећале су се као у анектираној земљи која је постала део њихове сопствене националне територије. Званично су изјављивале да је српска држава престала да постоји. Врбовале су младе људе способне за војну службу на целој територији коју су окупирале, а у фебруару 1917. ту су меру прошириле на цело мушко становништво. Одбијале су да признају српски Црвени крст, присвојиле су Српски легат у Софији. Сва имовина „без власника“ (односно чији су власници избегли или су у српској војсци) конфискована је као *res nullius*. Школе, судови, називи институција, имена улица и натписи били су бугаризовани. Јавне и приватне библиотеке, као и разне збирке, уништене су или однете у Бугарску. Српски учитељи и свештеници били су готово сви уклоњени са територије, бројне депортације су извршене током трајања окупације. Као одговор на та недела, на бројне егзекуције без суђења, избио је устанак у марту 1917. на брдима око Куршумлије (Топлица) и попримио велике размере у целој југоисточној области бивше Краљевине Србије. Угушен је на најбруталнији начин а цену је платило становништво са 20.000 жртава. Многа села су спаљена, не само у устаничким крајевима, већ и у долинама Мораве и Млаве и у Македонији. Чак и тамо где је бугарски режим био готово прихватљив почео је период насиља. У самом Пожаревцу, примећује г. Николајевић, неки виђенији Бугари покушали су узалуд да зауставе разуларене страсти. „Пред бесом разјарене бугарске масе разумни људи су били немоћни. Званични бугарски органи су тада постојали само формално, стварна власт је била у рукама комита и њихових вођа.“¹⁸ Тај устанак, припреман на Крфу, али који је сазревао по планинама окупиране области, био је

¹⁷ Такво понашање нимало не компромитује г. Вељковића у очима званичне Србије, јер је после рата био министар финансија и пошто је и даље посланик једне велике странке.

¹⁸ Б. Николајевић, *op. cit.* стр. 11. Видети такође: Д. Лапчевић, *Окупација*, Београд, 1927, стр. 78 и 79; Љуб. Јовановић, *Устанак у Топлици и у Јабланици*, Београд, 1919.

тешка грешка, неопростив злочин над српским народом; а извориште јој је било у самом понашању окупационих власти.

Између почетка окупације испуњене терором, и брутално угушеног Топличког устанка, у областима које су окупирали Бугари дошло је до извесног попуштања па је живот постао скоро подношљив. Пазарним данима сељаци су почели да се појављују у градовима, дућани и кафане су поново отворени, живот је наставио да тече. Почели су да се стварају одређени односи између бугарских службеника и официра и становништва. У пролеће и лето 1916. Бугари су се привикли на српске обичаје које су у почетку покушавали да укину („слава“), жене њихових службеника су се зближиле с нашим женама, а сама бугарска власт је била спремна да казни ексцесе оних Бугара који су се понашали превише као „србофоби“. Неки бугарски официри и свештеници, припадници аграрне странке, нису крили пред домаћим становништвом да су и они незадовољни политиком своје владе према српском народу и показивали су братске осећаје према становништву. Како се, међутим, приближавала 1917. година, на видiku је већ био нов талас депортација и нарочито регрутовања. Предосећајући олују, бугарски службеници су враћали своје жене и децу у Бугарску. Војни лиферанти су куповали све веће количине намирница и слали их за Бугарску. Српске комите, скривене по планинама, које су уживали поверење становништва, већ су се појављивале, с револверима и бомбама испод одеће, на пијацама градова Прокупља, Ниша, Лесковца, Алексинца, Крушевца и Бруса. Сељаци су отворено говорили о ослобађању земље и прстом показивали фронт који се, у њиховој машти, налазио сасвим близу Скопља или Приштине. Многи Бугари, с осећањем кривице, напустили су Прокупље неколико дана пре почетка устанка. Кад је устанак угушен у крви бројних жртава оба пола и свих старосних доба, бугарска доминација постала је много строжа него раније. Бугари су постављени на чело свих општина, као председници или секретари општина, а дозволе за кретање много ређе су издаване. Регрутовање младића и интернирања бивали су све строжи. Српски динар се сад мењао за само 0,50 франака (као уосталом и у областима које су окупирали Аустријанци и Мађари), а све веће количине стоке и намирница упућиване су у Бугарску.

Тако су окончане 1917. година и почетак 1918. Након узбуне у пролеће и у лето, кад је положај савезника на Западном фронту постао крајње лош, почели су, септембра 1918, да се шире гласови о жестокој офанзиви из правца Солуна. Становништво Србије одмах је то уочило, и поред забране разговора на тему догађаја на фронту коју су наметнули окупатори. После битака код Сокола и Добропоља, савезничке трупе – у чијем саставу је била и реорганизована, одморна и добро опремљена српска војска, као и једна дивизија „Југословена“, аустроугарских поданика (по националности: Срба, Хрвата, Словенаца) – брзо су напредовале на север, гонећи пред собом бугарску војску у потпуном расулу, изгладнелу, незадовољну и с дубоким осећањем револта. На дан 25. септембра Срби су већ били у Велесу и Штипу, а 29. у Скопљу. Стално испред зачуђених савезника, српски војници су 15. октобра избили на правац Краљево–Рача–Крушевац–Пирот. На дан 23. октобра држали су Параћин и Зајечар, а 28. октобра, Пожаревац, Аранђеловац, Ужице; 1. новембра, Београд и Љубовију, а 4. новембра некадашњу препреку коју су чиниле реке Дрина, Сава и Дунав. Балканска кампања је окончана, а савезничке трупе су наставиле да маршују кроз југословенске области Аустроугарске, чије је ослобођење касније потврђено мировним споразумима. Тим догађајима је окончана окупација Србије од стране аустроугарских и бугарских трупа. Србија и Црна Гора су ослобођене, а ускоро и уједињене у једну исту државу, са седам милиона других Срба, Хрвата и Словенаца, укључујући и милион Мађара и Аустријанаца с којима су живели у миру, припремајући се за уједињење с Бугарима који су, и поред свега, њихови суседи и браћа...

То што је Велики рат оставио тако дубок траг на све облике живота у Србији долази отуд што је изазвао покретање читаве једне нације у њеној укупности. Никад ништа слично није забележено у светској историји. Ако се неко историјско поређење и може направити, онда би то без сумње било поређење с изгоном Јевреја након рушења Јерусалима, или с Енејевим путовањем по заузимању Троје,¹⁹ или пак са Ксенофоновим походом Десет хиљада. Али то су били, изгледа, мање значајни догађаји у поређењу с бројним узастопним бежанијама најмање једног милиона људских бића која су, после свега, морала да се, усред зиме, препусте на милост и немилост Албанаца и њихових непроходних планина, да би се потом расула по целом свету. Сасвим мали број породица у Србији изашао је из рата а да нису изгубиле једног или више својих чланова. Али нема ниједне која није била расељена мање или више далеко од свог уобичајеног пребивалишта. Тако Светски рат представља за Србију време непрекидног премештања у ком је готово сваки њен житељ био у прилици да својим очима види не само велики део своје земље, већ и стране земље. Била је то бежанија пред непријатељем унутар Србије, велико повлачење до Косовог поља за једне, до Пећи за друге, до Скадра за треће, а за многе, најзад, избеглиштво у Грчку, у Француску, Италију, Енглеску, у Африку, Америку, Аустрију, Мађарску, Румунију, Русију, у Сибир итд. После 1915. године српска нација је била расејана на све четири стране света, да би тек почетком 1918. године Срби почели да се враћају на своја огњишта, помало и непотпуно, пошто је велики број њих изабрао неку другу домовину, а још већи број оставио своје кости на тужним путевима повлачења или избеглиштва.

¹⁹ „Кажем вам да, кад сам видео како Срби напуштају своју земљу, пошто су је прво тако јуначки бранили, сетио сам се Енејевог путовања и понављао сам болне Вергилијеве стихове...” Luigi Luzzatti, *La paix monétaire*, стр. 35.

I. Бег пред непријатељем

Најупечатљивија слика коју је рат урезао у српско памћење није слика неког гробља нити неке крваве битке – иако је Србија дала ужасно велики број жртава и била поприште најљућих борби. Доминантан утисак из српске ратне кампање био је приказ тужног шаренила „бежаније“,²⁰ бескрајног низа у нeredу забраћених избеглица, стараца, жена, деце, који су се кретали пешке или дрвеним запрегама које су очајнички вукли мршави и исцрпљени волови, терајући испред себе нешто стоке, са нешто покућства на леђима или у рукама, којег је остајало све мање на свакој од етапа те селидбе која се стално наставља и никад не завршава. Укратко, доминантан догађај у рату у Србији није нека велика битка (попут оне на Вердену, на пример), већ велико повлачење, оно које је Србе одвело у избеглиштво, преко Албаније, а које је било само последња од толиких других етапа које би уследиле после сваког напредовања непријатеља.

Та селидба је почела у тренутку кад су Аустријанци испалили први пројектил на град Београд и на узбуњена села у Мачви и дуж обала Саве и Дрине. Кад год би непријатељ извршио неки продор – нарочито кад се прочуло каква све зверства чине аустроугарски војници, у августу 1914 – сеоско становништво из области које су држале српске или непријатељске трупе нагрнуло би блатњавим путевима – чувеним српским друмовима којима по рупама и блату нема равних у свету! – у њима дотад непознатим правцима. „Виде се две или три колоне тих безобличних запрежних кола, тешких и разглављених, које вуче по пар волова или крава, претоварених стварима и постељином на којима седе ситна деца која уплаканим очима блуде по маси која се лагано креће. Са страница тих кола висе шерпе, лонци, ћупови и сита; за колима, привезане конопцима, крећу се свиње, овце, телад. Упрегнуте волове терају дечаци од петнаест до осамнаест година; старци и старице носе храну, а мајке најмлађу децу, одојчад. Тамо нека сломљена кола зауставише целу ту живу, огромну и шарену колону људи, кола и стоке. После краћег или дужег чекања путовање се наставља дању и ноћу, по јесењој киши. Влажне и хладне ноћи су све чешће, а смрт почиње да односи ситну децу, жене, исцрпљене старце. По мрклој ноћи војници се пробијају кроз ту масу немоћних, српски

²⁰ У тексту на француском језику ова српска реч наведена је изворно, али транскрибована према француском правопису [прим. прев.].

Генерал Добросав Миленковић, како су се борили Шумодинци; Крагујевац, 1927, стр. 120. Наведимо још и ово сведочење једне сељанке у Београду: „Чују се непрестано мукле топовске канонаде које сеју страх и немирност. Сви мисле само о једној ствари: шта ће се догодити? Како се топовска паљба приближава, немирност је све већа. Она је одлучила да крене с децом. Куда? Не зна она. Муж јој је на фронту; крајтељски волови тегле кола с муницијом. Угасила је огњиште, затворила велика врата поцрнела од чађи и извукла дрвени кључ. Ишла је с децом на двориште, бацила још једна поглед на зграде: неколико крупних суза јој се слива по образима, али не јеца. На кола товари неколико ђакова с брашном и привезује двоје телади иза кола. Па пошто је сместила децу и живину на ђакове, потера ту менаџерију и децу испред себе, заједно с овцама. Умишљена, уплакана, преморена, попутне главе, и та сељанка одлази са своје четворо ситне деце. Ето их на главном путу. Пут је закрчен. Чују се крици, повици и жамор. Поплашена живина бежи из дечијих руку и одлеће далеко. Деца почињу да плачу. Мајка се окреће к њима: „Ако још будете плакали, мораћете да сиђете с кола“. Скрхана болом, мајка је замишљена и расејана. У сумрак, овце и свиње су се негде изгубиле. Она не може да их пронађе. Мала Милева, заспала на колима, у сну руком хвата лепу кокицу која јој је била побегла. Пада под кола, точкови је прегазе. Мајка чује врисак своје мезимице, зауставља краве и трчи до задње стране кола: девојчица издише. – Ах, боже!, крикне болно. Стеже на груди мртво дете и креће назад ка напуштеној кући“, *ibidem*, стр. 121–122.

војници који журе да на време стигну на задате положаје. Ноћ крије сузе оних међу тим ратницима који, након толиких патњи, пролазе без речи поред својих жена и своје деце, у страху да тој деци не открију да их отац оставља у ропству.²¹

Исти приказ и у градовима. Из Шапца, Лознице, Лешнице, Љубовије – градића у близини Западног фронта које непријатељ у више наврата губи и поново осваја, бомбардује и пљачка – мноштво избеглица креће ка Ваљеву, Крагујевцу, Јагодини, Параћину, Нишу. У почетку су из правца Дрине све избеглице кретале ка Ваљеву. Као природно средиште целе северозападне области Србије, Ваљево, које у нормална времена није бројало више од 9.000 становника, у неким периодима рата прихватао је и до 100.000 војних лица и цивила. Управо ту се, наиме, развила на најстрашнији начин епидемија тифусне грознице која је, више него сви губици на бојном пољу, десетковала српску војску. У Крагујевцу и Јагодини – заштићене планином Рудник и обезбеђене озбиљном одбраном због фабрике наоружања која се налази у првом од ова два града – такође се све чешће долазило током рата. Смештена уз железничку пругу између Београда и Ниша, Јагодина, градић у долини Мораве (4.800 становника), била је врло погодно место за боравак избеглица. Усред плодне долине, богато снабдевена свакојаким намирницама, Јагодина је привлачила велики број избеглица, нарочито оних из Београда који је непрекидно бомбардован и у два наврата окупиран 1914. Кад је непријатељ почео да се приближава центру Србије, свет је нагрнуо са свих страна, пристизао је дању и ноћу, на свакојак начин: возовима, колима, пешке. У време великог повлачења – у октобру-новембру 1915 – град је био препун избеглица. „Велики број избеглица нема смештај; неки други су без хлеба; сиромаси немају топлу одећу – сви су све више слабили тих влажних и хладних октобарских дана. Кафане су пуне избеглица: једни су поседали за столовима, други седе на столицама или на поду, неки, опет, спавају стојећи. Власници кафана су незадовољни што се сав тај свет слегао у њихове локале и што их тако спречава да искористе тих неколико дана пре него што стигну завојевачи, да „још допуне своје већ добрано пуне сандуке с благом“; они избеглице истерују напоље. Али, тек што успеју да их истерају неколицину, новопридошле избеглице опет пуне њихове локале. Неке кафеције су позвале

полицију у помоћ, не би ли се отарасили те „инвазије избеглица“.²² Као и власници хотела и кафана, и други трговци су били немилосрдни према избеглицама. Гомилали су сребрњаке и подизали у небеса цене намирница.

Ниш је превазишао све дозвољене границе и остао у сећању избеглица као ружан сан. То је напола оријентална варош, уочљиво прљава и нездрава, без пијаће воде, малограђанског ситничавог духа, настањена становништвом које је готово неспособно за било какву стваралачку иницијативу. Није чудно, у тим околностима, што су избеглицама придошлим са свих страна у тај град седишта владе, немилосрдно драли кожу с леђа.

Сличну судбину доживеле су избеглице у свим градовима, малим и великим. Било је, наравно, и бројних случајева посвећености и пожртвовања. Али, уопште узев, бежање пред непријатељем у њиховој сопственој земљи натерало је несрећне избеглице да науче тешку лекцију стрпљења, и послужило је као увод у избеглиштво које је убрзо уследило, у још тежим условима, нарочито за оне који су имали несрећу да две или три године проведу у концентрационим логорима у Мађарској или у Бугарској. И поново је бежање пред непријатељем за Србе била одлична животна школа, прилика да упознају сву грубост људских понашања. Српско становништво је из тога изашло ослабљеног тела, али ојачаног духа; мање патријархалног и мање романтичног, али боље наоружаног за битку коју једна нова нација мора да издржи у конкуренцији свог времена.

Нема Србина, ма колико био непријемчив за национални осећај, чија душа није била испуњена болом оних црних дана октобра 1915. Србија, коју су већ била исцрпла два претходна рата, која је против своје воље ушла и у трећи, неупоредиво тежи од претходних, пошто је у три наврата са свог тла потиснула два или три пута бројнијег, добро наоружаног, добро опремљеног и задивљујуће добро снабдеженог непријатеља – док су српски сељаци у рат кренули у летњим кошуљама и гаћама, борећи се често у сопственој одећи, без муниције, понекад чак без пушака! – та Србија, десеткована страховитом епидемијом, узалуд ишчекује помоћ коју су јој обећали савезници, и која се најзад нашла између три освајача у маршу. Каква је још трагичнија судбина могла снаћи један мали народ, остављен без ресурса? Стога је један од ретких

²² Драгиша Лапчевић, *Окупација* (на српском), Београд, 1917, стр. 32, 33.

социјалистичких посланика у Европи и у свету, који је гласао против ратних кредита – да би остао доследан пацифистичким начелима Интернационале, не узимајући у обзир стање нужне одбране у ком се нашла његова земља – на следећи начин описао тај тужни час кад је Србија изгубила своју независност:

Кренуо сам, дакле, с породицом, за Јагодину, 1. октобра, да бих тамо боравио и доживео најтеже тренутке у животу... Већ неколико дана трупе су се бориле у повлачењу. Тог 20. октобра током целог дана и нарочито ноћи били смо сведоци повлачења трупа које су се бориле на положајима код Багрдана. А 21. октобра, око подне, прошли су и сами позадинци. Био је то најмучнији тренутак у мом животу: опхрвала ме је тешка огорченост, а сузе су саме потекле. Био сам сломљен сазнањем да од тог тренутка наша независност и наша слобода престају да постоје и да постајемо окупирано робље... Одмах за нашом војском немачке патроле су ушле у Јагодину, а за њима и немачке трупе које су одмах наставиле да гоне нашу војску.²³

²³ Д. Лапчевић, *Окупација*, стр. 27 и 28. Други један сведок пише: „Србија је била на смрти, слобода је била на смрти, а српски војници су се још борили бранећи оно што се још могло бранити... Брањена је свака долина, свако брдо. Земља се пушила од крви, од које се тешко дишало. Задивљујућа је била смрт те јначке земље. Борци су мирно и прибрани ишли у загрљај смрти... Јасна је била физиономија наших војника у тим тренуцима. Тридесет дана тешких борби, без икаквог одмора. Душа је још била ведра, воља још јака; али тело, оно више није слушало. Уместо негдашњих кришних фигура сад су маршевали погинули очажници, у ритаму, у распаднутој обући, главе клонуле на груди. Равнодушност је суверено ападала: смрт се чинила лепшом. Па ипак су се пред непријатељем повлачили пружајући отпор... Старешине су чиниле надљудски напор да непријатељу пружи што јачи отпор.“ Упоредити у: Д. Миленковић, *op. cit.*, стр. 117–119.

Број погинулих и умрлих током прва два повлачења процењује се на 15.000 лица, на српској територији.

II. Преко Албаније и Црне Горе

Али том мучеништву се крај још није назирао. После повлачења кроз Србију, сваки војник и свака избеглица, мушкарац и жена, кад би стигли на границу националне територије, морали су да изабере: да остану под аустријском и бугарском окупацијом или да ризикују прелаз преко Албаније и Црне Горе, да би стигли незнано где... Војници се, наравно, нису питали о путу којим желе да крену, али је доказано да је готово сваки појединац могао слободно да одлучи. У многим случајевима војници су се консултовали са својим старешинама о томе којим путем да крену. Официри су, готово сви, кренули за Албанију, док су се војници, поготово они који су пореклом били из околних крајева, у веома великом броју враћали кућама. Исто је било и са свима онима који су били

рањени, болесни или без икаквих средстава, како војна лица, тако и цивили.

Стигли смо до друге половине месеца новембра. Српска војска је још држала планине између Ситнице и Дрима. Већ су вршене припреме за улазак у Албанију. Војници и избеглице – сад већ измешани – спремали су се за то страшно путовање кроз дивље пределе Албаније и Црне Горе. На све стране су вршене преправке коњских и воловских запрежних кола у колица на два точка, која су можда једино могла да се крећу планинским стазама и лошим албанским друмовима. Околина Пећи претворила се у једну велику радионицу. Сваки возач запреге постао је мање или више спретан мајстор колар. Тим преправкама одстрањени делови кола одмах су бацани на ватре око којих се народ већ почео да окупља због хладноће која у те крајеве стиже раније. Запаљене странице кола и дрвени точкови дају одличну ватру, а руде годинама премазиване катраном сагоревају стварајући густ дим који се диже до облака у танким дрхтавим стубовима. Такви стубови дима уздизали су се на хиљаде око збуњеног града Пећи. Осим тих преправки запрега уништавани су и сви топови и сандуци с муницијом, осим једног мањег броја који ће војска пренети преко планине Жљеб²⁴ и Црне Горе, до Јадранског мора.

Сав тај свет тискао се и кретао неосетно, југоисточном падинном Жљеба, ка врху планине. Бројне су стазе водиле до тог врха. Где год је вода текла с врха ка равници у подножју, трасирана је стаза којом се кретала по једна жива колона људи и кола. Све се то одвијало без икаквог реда: док су артиљерци до промуклости викали на превише бројне и преморене коње, неке избеглице, поседале са стране, мирно су посматрале тај метеж жваћући лагано остатке залиха које су понеле из свог краја. Одоздо, са дна дубоких понора чује се испрекидани прасак запаљене муниције. Дуж пута по земљи леже разбацане гранате и ручне бомбе: пешадинци сакупљају те бомбе да би их се мало даље отарасили, кад их стигне умор.

Често би дан био леп, ваздух чист, поглед чаробан. У неким другим околностима такво путовање би било уживање без премца. (Многе ће се избеглице касније сећати природних лепота тих крајева и изразиће жељу да се тамо врате, али својом вољом, с другачијим садржајем ранаца него 1915!). Топло обучени, преоптерећени

²⁴ Жљеб, планина у Црној Гори, на 11 километара северозападно од града Пећи, 2.243 м н. в.

стварима, сви су се брзо замарали на врло стрмој узбрдици: зној им је обливао лице и тело. Зато су паузе у кретању морале бити честе. Чисто, плаво небо подстицало је на наставак пута, али је врело сунце у зениту имало супротан ефекат. Кад би једни сели да се одморе, други би устајали да би наставили путовање; и тако без престанка током више недеља. Војници и цивили носили су сличну одећу: на главама многих војника видео би се шешир или шубара од овчијег руна, уместо шајкаче; с друге стране, многе жене су носиле официрске чакшире, а на глави официрске капе с кокардом, неке су носиле и официрске чизме. Понека мајка, повијена, с дететом на леђима, тешко би ходала, сломљена од умора. Нека друга пак неоптерећена стварима, лепо обучена, јахала би брдског коњића који дува за врат коњовоцу: нежном супругу оженог лица, отворених уста, отечених очних капака... Како се врх планине приближавао тако су се и колоне приближавале једне другима. С подножја планине непрекидно крећу сличне колоне, најпре врло бројне, а затим сведене на само неколико њих... На првој заравни тискају се кола са четири точка која вуку волови. Мушкарци су их дотле изгурали с великом муком и уз повике, псовке и клетве. Сад чекају. Шта? Не знају. Неки су већ почели да своја кола преправљају у двоколице... Тај метеж кола, двоколица, теглеће стоке, војника, избеглица, жена, деце, јако успорава кретање. Из колоне се не може ни напред ни назад. То подсећа на литије верника који се крећу ка олтару ради причешћа... Најзад сви стижу до места где се састају све стазе које полазе с подножја. Ту се стисла тако велика маса људи да се једва крећу. Свако чека свој ред за прелазак. На том месту остајало се понекад по 10, 15, 20 сати без покрета. Гурања, повици, псовке не престају. С друге стране јаруге почињао је кланац кроз који се могло кретати само један по један. Кроз тај уски пролаз требало је да прођу трупе три армије. На уласку у кланац који води до Рожаја стоје команданти преласка – већином виши штабни официри дивизија и армија. Сваки од тих команданата труди се да прво прођу његове јединице, па чак и његова комора, по цену неспоразума који успоравају напредовање: нико неће да се покрене док се свађа не оконча. Због тога бесне они који већ одавно чекају. Чују се псовке, повици, дубоки уздаси, узвици: „Никад нећемо одавде изаћи!“ и „Ах, Боже, где ли си нас ово довео!“

Неко коме је чекање дојадило одлучује да се врати мало назад, не би ли се мало одморио по страни, изван гужве. С муком се пробија кроз све већу гужву. Ближи се вече и хладна магла обавија људе и ствари. На падини од подножја планине до уласка у кланац расту неке кржљаве букве. Хиљаде ватри које ће горети недељама по пољима око Пећи пренете су сад на огромну грбу Жљеба. На тој планини, вечито пустој, сад врви као у мравињаку. Никад раније није свечаније изгледала. Медведи и вукови, њени уобичајени становници, повукли су се пред овим нежељеним гостима. Пре него што ће прећи јаругу која претходи кланцу, једна воловска кола стоје на челу колоне која не може да крене напред. Животиње стоје непомично у месту, посматрајући равнодушно сав тај метеж војника и избеглица. Зла судбина је и њих истерала из питоме Мачве и довела их на ове камените и дивље планине. Ако питате човека који тера ту марву зашто је уопште не храни, он одговара: „Хранио бих ја њих да имам чиме. Имам да им дам само ове букове гране пошто лишћа више нема. Овде сам већ неколико дана и дао сам им да поједу све што сам имао од хране: не могу да мрднем одавде. Срећом, воде им не фали!“. Свуда горе ватре, мало пригушене маглom, а око њих се тискају исцрпљени војници и избеглице. Једни не престају да причају своје приче, други пак ћутке посматрају црвене пламичке који повремено избијају из запретеног жара и одмах нестају... Тај чудни бивак још чуднијим чине нејаки дечији гласови који се чују ту и тамо. Узвик „мама“ на тренутак ублажи патње и скрене мисли на миран и срећан живот у породичном дому. Некима ти гласићи буде успомене на њихову сопствену децу која су остала за њима, на милост и немилост непознатог мрака... Али ноћ полако престаје; ватре су све слабије. У круг око сваке ватре полегали су уморни путници и спавају, за неко време ослобођени напора. У свакој групи по један човек брине о ватри. Из правца кланца не престаје галама: свако би хтео, ако не одмах, бар што је могуће пре да пређе то место, поготово што му се тренутак преласка чини као да је све даље, уместо да се ближи. Одоздо, из правца града окруженог безбројним ватрама, чују се гласови. То су они који журе да стигну до оне јаруге и приближе се што више судбинском кланцу: они су наставили да се крећу по мрклој ноћи. Повремено људске гласове надјача мукање изгладнелих волова и ужасно њакање магараца:

то ремети релативни ноћни мир. Они који по први пут спавају на грању, с узглављем од кесе бисквита или кукуруза, поскакују и чине покрете као да ће устати. Тренутак касније махиално се враћају у првобитни положај... Иако људи непрекидно улазе у кланац, дању и ноћу, по свим падинама и заравнима и даље се тискају људи и стока, од подножја до врха планине... Кад напокон и на њега дође ред за прелазак, свако кроз кланац крене трчећим кораком. Кад једном прођу кроз њега прекрсте се и кажу: „Богу хвала, пређосмо преко прага раја!“²⁵

Ни налик рају, то је била тек прва етапа голготе која ће потрајати више недеља. Још је то била српска територија. Али тамо, у густој магли, усред једне доста широке заравни, избеглице ће ускоро угледати један мост, повијен над реком Дрим попут камиље грбе. Тај мост је граница Србије и Албаније. „Са сваким новим кораком осећали смо се ближе губитку и последњег кутка наше слободне територије. Као осуђеници на смрт, најпре смо бројали дане који су нам преостајали у животу на слободи, затим смо бројали сате, па минуте. Колико год ми се раније чинило да преспоро ходамо бежећи пред непријатељем, иако нам је ваљало пожурити, сад ми се чини да напредујемо пребрзо... Овај мост преко којег сад прелазимо, зар не би требало да се и он зове Мост уздисаја?“²⁶ Песник изражава оно што обичан човек неодређено осећа и не уме да изрази: „На обалама Албаније, на обалама Смрти, писаће касније г. Жив. Девечерски, заустависмо своје војнике. На водама Шкумбе, Семене, Војуше, стадосмо да одморимо кости. Само су нам кости још преостајале, кости, смрт и част на заставама славе... Побосмо међу врбе наше окрвављене заставе и поседасмо тужни и несрећни у подне без сунца, на дан Божијег празника без радости. Пали смо, али нисмо плакали, умирали смо ћутке, тихо, као што је тиха свака велика патња, као што беше тихо Велико страдање на крсту јерусалимском...“²⁷

Најтужнија судбина задесила је младиће од 15, 16 и 17 година које је војска повела са собом, а који су већином страдали од хладноће и глади у албанским планинама. Наиме, 5. октобра 1915, Савет министара је одлучио да позове у војску, после регрута из 1916 (рођених 1896) и младиће рођене 1897. и 1898, и да из области под непријатељском окупацијом евакуише све младиће рођене 1899. и 1900. У својој наредби од 7. октобра, министар рата

²⁵ Видети у књизи генерала Шиленковића, чланке разних аутора који описују повлачење, *op. cit.*, стр. 122–125.

²⁶ Бранислав Нушић, драмски писац, у свом необјављеном роману „Ираган“. Одломак објављен у *Вигордану* (на српском), II, Женева, 1919, стр. 25–28.

²⁷ Из циклуса „Албански псалми“ (на српском), одломци у *op. cit.*, стр. 29.

је дао следећа упутства: 1) ти младићи ће бити враћени родитељима ако ови буду међу избеглицама; 2) младићи о којима не буде имао ко да брине (рођени 1897. и 1898) биће предати командама војних области на етапним станицама које ће преузети бригу о њима; сви остали младићи биће поверени на бригу и старање добростојећим грађанима које ће морати да служе, а „тамо где је то немогуће, општинама и локалним одборима за помоћ који ће их сматрати сиромашним избеглицама, док их војне власти не преузму“. А 17. октобра министар рата је наредио да се регрути упуте у Битољ где је требало да буде њихов сабирни центар. Пет дана касније, 22. октобра, исти тај министар је наредио да се сви младићи окупљени у обласним командама упуте на места где је извођена обука регрута у тим областима. У складу с том наредбом, млади регрути су упућивани: једни у Призрен, други у Нови Пазар, трећи у Дебар, Охрид, Ресаву итд. Како год било, сви ти младићи (могло их је бити 100.000) били су принуђени да иду до централне Албаније да би били упућени у Стругу, Дебар и Ресаву, без војне одеће, без оружја, без икаквог следовања, без водича и заштите. Они су ти које су избеглице, кад су пристигле у албански осињак, налазиле на земљи, помрле од глади и хладноће или побијене од Албанаца, готово сасвим голе и опљачкане. Можда је две трећине тих младића умрло најстрашнијом смрћу. У једном извештају поднетом Скупштини 1918, читамо следеће објашњење ужасне судбине тих несрећника:

До сада обављене истраге дале су следећи резултат: маса тих младића-регрута подлегли су болестима и глади, или су нестали, не само у проласку кроз Албанију, већ и пре него што су прешли границу наших нових територија. Најбољи доказ за то је разлика у бројном стању данас живих регрута и оном од пре поласка: само нешто више од једне трећине је данас на стању. Нема сумње да је узрок тако значајних губитака у тадашњим општим условима због којих су настале велике празнине у редовима наших војника који су прешли преко Црне Горе и Албаније. Али један део одговорности је свакако и на онима који нису учинили што је било неопходно и на време да би тим трупама обезбедили опрему и снабдевање

и довољну заштиту, на онима који нису умели да се снађу у оним тешким тренуцима, или нису били на висини своје руководеће улоге. А колика је посебна одговорност овог или оног руководиоца, на надлежном суду је да то утврди.²⁸

Мало по мало, живе авети српских војника и избеглица пристизале су једна за другом на обалу спасоносног мора. Као у Ксенофоновој причи, јадне избеглице обрадовале су се очаравајућем призору плавозеленог мора: *Thalassa! Thalassa!*... Француски и италијански бродови превозили су – увек преспоро за нестрпљиве избеглице – цивиле у Италију, на Корзику и у Француску; болесна војна лица на острво Видо (касније названо Острво смрти, због безбројних жртава које су тамо бачене у море или сахрањене), а оне који су били колико-толико у добром стању, стоку и оно мало преостале ратне опреме, на Крф. Ту је почео физички опоравак српских војника, отпочело је реорганизовање војске и њено поновно и потпуно опремање. То се догађало у децембру 1915. и у јануару 1916. У августу исте године први конвоји обновљене српске војске почели су да се искрцавају у Солуну и да крећу ка новом фронту који су савезничке трупе већ успоставиле на грчкој територији према Бугарима, Аустроугарима и Немцима.

Запазимо, ради потпуности сведочанства, да је један мали део војске био успео на време да избегне јужно од Призрена и да се прикључи српским снагама у Битољу. У тај град су се склонили на извесно време и гарнизони из источне Македоније, трупе задужене за одбрану границе на тој страни, службеници и један део македонског становништва. Сав тај свет се упутио најпре ка Велесу, затим у Ђевђелију или у Битољ, чувеним серпентинама преко планине Бабуне.²⁹ То повлачење било је као умањено повлачење преко Албаније. Али оно ни из далека није произвело онолико жртава као оно друго које је било једна од највећих трагедија рата.

За српском војском кретало се око 500.000 цивила. Неки од њих су морали да се врате назад у Србију. Други су пострадали у Албанији или на обали мора. Они су међу оних 200.000 жртава које је српска нација оставила у Албанији. Том броју треба додати и врло велики број аустријских и мађарских заробљеника које су српске трупе вукле са собом на том путу заједничке пропасти.

²⁸ Извештај је објављен у малим провинцијским новинама *Суворор* (на српском) које излазе у Горњем Милановцу, 1. година, бројеви 5, 6 и 7.

²⁹ Бабунa, планина североисточно од града Прилепа, између река Вардара, Бабуне, Црне и Рајеца, 1.008 и 1.180 м н. в.

III. У концентрационим логорима и интернацији

Октобра 1915, спуштајући се долином Мораве, немачка војска гонила је српске трупе до равнице Косова. Први конвоји српских заробљеника почели су да пристижу у градове централне Србије. Немци су заробљавали само војнике, остављајући на миру цивилно становништво. Али, по косовским путевима између Приштине, Митровице, Новог Пазара и Призрена, Пећи и Ђаковице, огромна маса избеглица кретала се током целог месеца новембра, чак и децембра. То су били они који се нису усудили или нису могли да пређу српску и црногорску границу и крену у планине. Неки су се враћали иако су стигли до Скадра или чак до Андријевице или Подгорице, у Црној Гори. По повратку су, наравно, сусретали бугарске или аустроугарске трупе, ако их ове не би изненадиле још док су се спремали да крену даље, пут мора. Велики број тих избеглица, како цивилних тако и војних, убијале су или заробљавале аустроугарске и бугарске војне и цивилне власти.³⁰ Неки други су успевали да побегну кријући се дању и путујући ноћу. Исто је било и са свим болесним војницима и цивилима остављеним у болницама на избегличком путу. Неки су упућивани у родно место. Други су пак одмах упућивани у концентрационе логоре у Мађарској и у Бугарској. Дакле, за разлику од Немаца који су заробљавали само војна лица, Аустроугари и Бугари су заробљавали једнако и цивиле и војна лица. Још једна разлика: Немци су се према својим заробљеницима понашали коректно; избегавали су чак и вређања; поготово није било физичког кажњавања. Према казивањима једног сведока који је видео како логорују српски заробљеници у Јагодини: „Немци су своје заробљенике третирали као јунаке, уз све уважавање и поштовање које припада јунацима“. Дозвољавали су им да иду по дрва, а становништву су препоручивали да заробљеницима доносе хлеб. „Није било породице у Јагодини, локалне или избегличке, која заробљеницима није донела не само хлеба, већ и чарапе онима који их нису имали. Тако опремљени, заробљеници су постројавани у четворне редове и одлазили певајући.“

Напротив, аустроугарски војници и старешине имали су потпуно другачији став према заробљеницима. Нису им дозвољавали да застану да се одморе, нису им набављали храну, а

³⁰ Лист *Die neue freie Presse* из Беча објавио је 5. јануара 1916. следећу депешу упућену из новоокупиране области: „Нови Пазар. Наоружани Албанци одржавају ред. Чим им је дато оружје, кренули су у лов на Србе.“

становништву које би се сажалило на заробљенике нису дозвољавали да доносе хлеб тим несрећницима: кундацима су растеривали мушкарце и жене који би се приближили заробљеницима и немилосрдно тукли ове потоње кад би пружили руку да приме хлеб. Слични призори виђани су у свим градовима где су се заробљеници заустављали, чак и у Београду. Господин Лапчевић тврди – а то је сведок који нам улива апсолутно поверење – да су многи војници умирали после таквих мука. Кад би немачки војници видели такав приказ, донели би већи број векни хлеба, стаили би пред колону заробљеника, секли би хлеб и делили га изгладнелим српским заробљеницима. И тада су аустријски војници покушавали да туку заробљенике. После неког времена престали су да их туку, бар у Београду. Немачки официри упутили су писмени протест аустријској команди.³¹ „Аустроугарска је, додаје исти аутор, нарочито спроводила овакву политику: десетковати депортацијама српско становништво. Интернирање није престајало а вршено је масовно откако је Румунија објавила рат Централним силама (августа 1916). У то време освајач је објашњавао да не може дати пуну слободу окупираном становништву у непосредном суседству једне зараћене земље. Кад је Румунија прегажена и тај наводни разлог нестао, интернирано становништво није ослобођено, већ је масовно падало, као снопље.“³² Сведоци и жртве које смо испитивали или који су о томе писали тврде да такво третирање заробљеника и интернираца није било случајно, већ да је било део једног ширег плана. Доказ за то је пре свега начин на који су војни и цивилни заробљеници одвођени у концентрационе логоре: „Заробљеници би ишли пешке више узастопних дана, 8 и више дана, у четворним редовима под командом аустроугарских војника, без икакве хране.“³³

Осим логора за ратне заробљенике, било је током рата у Аустроугарској и концентрационих логора: у њих су Аустријанци слали цивилне заробљенике непријатељских војски, али и сопствене поданике, Србе из Аустроугарске оптужене за издају или који су се властима чинили сумњивим због свог србофилства. Највећи логор за интернирце био је у Болдогашоњу где је 7.000 Срба (мушкараца, жена и деце) помрло након ужасних патњи и једне, авај!, по злу чувене глади. У Нађмеђеру, Нежидеру и у Ашаху, такође је помрло више хиљада Срба. (Ово се односи на Србе

³¹ „Та јуначка војска, стајало је у том протесту немачких официра, побеђена је јер је пред собом имала супериорне непријатеље. Али као часна војска не заслужује због тога мање поштовања.“ Цитирао г. Лапчевић, *op. cit.*, стр. 58 и 61.

³² *Op. cit.*, стр. 57, 58.

³³ *Op. cit.*, стр. 60, 61.

из Србије). У Темишвару, Араду, Петроварадину и Копривници страдало је више десетина хиљада Срба из Србије заједно с онима из Аустроугарске.³⁴ У Гредигу, код Салцбурга, такође је организован један логор за заробљене официре и интернирце. Тамо је живот био бољи него у осталим концентрационим логорима.

Живот заробљеника унутар самих концентрационих логора био је бедан, све док Црвени крст из Женеви није почео да им шаље у великим количинама храну и намирнице. Велики број заробљеника подлегао је епидемијама које су у њима харале извесно време. Али кад су и аустроугарски војници и официри задужени за чување заробљеника почели и сами да умиру као жртве тих епидемија, санитарни режим је почео осетно да се побољшава. Ипак, бараке су биле сасвим примитивне, убиствена хладноћа је у њима владала током зиме. Глад је била још страшнија. Према нашим сазнањима, из писама пристиглих оданде, из усмених прича или описа добијених од жртава, глад је у логорима била још тежа од оне која је виђена у Албанији. Много дуже је трајала, у много више узнемирујућем окружењу – у логорима ограђеним бодљикавом жицом које чувају војници с бајонетима на пушкама, у друштву увек истих лица од којих је свакодневно умирао велики број од изгладнелости. Неки призори које су видели бројни сведоци у заробљеничким логорима у Мађарској, остаће заувек уписани у историји људске патње. Изгладнели људи, готово излудели од глади, често би се потукли око неког зрна пасуља, нађеног несвареног у људском измету, око бусена траве који би пронашли и појели до корена.³⁵

Приличан број тих заробљеника упућиван је касније у унутрашњост земље и запошљаван као слуге код немачких, мађарских, чешких или пољских домаћина. То су били такозвани „екстернирци“. Они су били прави срећници и на тим имањима су, према сопственом признању, провели најлепше тренутке у свом животу. Видели су изблиза како раде и живе пољопривредници у тим крајевима, неупоредиво успешнији од њих самих и од њихових сународника у Србији. У сваком српском селу наилазили смо на по једног или више сељака који су на тај начин били запослени у најразличитијим крајевима Аустроугарске, чак и Немачке. Прилично лако су се прилагођавали новом начину живота, брзо би научили језик и задобијали симпатије својих нових газда захваљујући

³⁴ Истакнимо, ради потпуности сведочења, да је по завршетку рата једна посебна врста концентрационог логора установљена у Гаети (италијанска лука, северно од Напуља) у ком су боравили Црногорци, присталице бившег краља Николе, под заштитом италијанске владе.

³⁵ Ово је испричао, између многих других, г. Добри Ружић, бивши државни саветник. Упоредити у: *op. cit.*, стр. 60. Такође видети: Ст. Максимовић, *Усјомене*, стр. 26, 27, 36–38; Л. Лазаревић, *Белешке*, стр. 18; Љубомир Јовановић, *Усјанака у Тојлици и Јабланици*, Београд, 1919, стр. 38, 39, 44, 46. О интернирању жена и девојака у Малу Азију, видети *ibidem*, стр. 67–70, 71, 81–87; *Appel socialiste*, Paris, 1917, *passim*.

својој природној интелигенцији, простодушности и спремности да поднесу терет судбине која их је задесила. И дан-данас ти сељаци се сећају, са захвалношћу, радосно и поносно, свог боравака у тим цивилизованим крајевима где им је било дато да науче много корисних ствари. Они су се у својим селима разликовали од осталих својим искуством и успешнијим методама рада.

Неки други, који нису имали ту срећу, не могавши да издрже неподношљив живот у логорима, бежали су, кријући се по дану и путујући по ноћи. Упознали смо неке који су пешке прешли целу територију Монархије и окупиране Србије, од северне Мађарске до Прокупља где би ступили у везу са српским комитама скривеним по планинама Топлице. Неке су пак хватали Аустроугари и враћали у логоре, одакле би у више наврата покушавали да поново побегну.

Поред војника ратних заробљеника и средовечних људи, Аустроугари су интернирали и старце и жене осумњичене за нелојалност окупаторским властима, који би пред неким чиновником изговорили неку неподопштину о режиму, или које би једноставно неко потказао, неки странац или сународник, да наводно сумњају у победу Централних сила. Бројни политичари, интелектуалци, пословни људи или добростојећи сељаци, свештеници, учитељи или други намештеници, свих старосних доби и материјалног стања, упућивани су, најчешће са својим породицама, у концентрациони логор, како „више не би могли да подстичу на побуну мирољубиво становништво“ окупиране Србије. Њихова судбина је, међутим, била подношљивија од судбине заробљеника и осталих заточеника, захваљујући средствима која су носили са собом или добијали, пред крај рата, од органа власти или од одбора за помоћ у избеглиштву. Процењује се да је око 10% српског становништва које је остало у зони коју су окупирали Аустроугари било одведено у концентрационе логоре.

Бугари су, са своје стране, вршили масовна интернирања. Док су Аустроугари практиковали јавно вешање оних које би на брзину осудили због велеиздаје, служења непријатељу (српској војсци), због непослушности итд., бугарске власти су радије користиле једну другу методу егзекуције. Најпре би ухапсили неког потказаног или оптуженог, дајући му на знање да ће бити интерниран у Бугарску. Успут, у некој јарузи или неком кланцу, или у

некој шуми поред пута, војници задужени за њихово спровођење стрељали би их из пушака или би их поклали. Стрељање је избегавано, да пучње не би чуло сеоско становништво. Ми смо у некадашњем Пиротском округу посетили, на левој обали Мораве, више скривених места где су такве егzekуције често вршене. Лешеви су тако лоше сахрањивани да су се, пет или шест недеља касније, још могле видети људске кости. Бугарске власти су посебно на зуб биле узеле учитеље и свештенике које су оптуживале за просрпску пропаганду. Велики број свештеника и учитеља, наиме, били су не само интернирани у Бугарску, већ убијени или заклани током пута. Неки од тих несрећника би успели да побегну, чекајући свој ред да буду заклани, бежећи кроз шуму, или скачући у воду. Ти бегунци су престрашеном становништву доносили вести о тим масакрима. У градовима су те егzekуције биле чешће него по селима. Највиђенији људи Ниша, Лесковца, Враћа, Алексинца, Сокобање, Зајечара, Пирота и Крагујевца – нарочито они из прва три наведена града – у великој већини су били депортовани. Неки међу њима, сматрани опаснијим од других, убијани су током пута, под изговором да су покушали да побегну или без икаквог изговора; остали, већина њих, били су одвођени у Бугарску, на извесно време, или за све време трајања рата. Исто је било и са људима оптуженим за србофилију у Јужној Србији и Македонији, било да су пореклом из Србије или из тих крајева: градоначелници и њихови заменици, учитељи, професори, свештеници, трговци, занатлије, студенти, итд., који су се „компромитовали“ у време српског режима, од 1913. до 1915, а који нису побегли са српском војском.

Аустроугари су своје заробљенике и интерниране цивиле држали затворене у концентрационим логорима, или би их пак пуштали да раде готово слободно на сеоским имањима у унутрашњости земље. Бугарске власти су их користиле све, и заробљенике и интерниране, за јавне радове, на истовару робе на железничким станицама, у магацинима залиха или у каменоломима, на изградњи железничких пруга уског колосека од Скопља до Охрида (преко Тетова, Гостивара и Кичева), као и на прузи од Градског (Велеса) до Битоља (преко Прилепа), и на другим радовима. Под стражом бугарских војника, заробљеници и интернирци радили су и на поправкама старих и изградњи нових путева. По речима сведока, морали су да раде под веома тешким условима.

Радни дан је био крајње дуг, време одмора врло кратко, а храна апсолутно недовољна: „Нека слана вода и пола киле хлеба дневно“. Како су интернирци били већином из градова, и нису навикли на такве радове, врло брзо су се замарали и тражили дозволу да се одморе. Подофицири стражари најчешће би одговарали: „Од рада се не умире“. Чак ни болесници нису били поштеђени: „Откуд ја знам да ли си ти болестан или не!“, било би све што би *стариши* (наредник) одговорио. Зато се често догађало да интернирци падну и умру на самом друму на ком су радили. Тад би наредник неколицини интернираца наредио да на брзину ископају јаму одмах покрај пута и да умрлог покопају, док би остали наставили да раде, чекајући можда свој ред да се „ослободе те беде и несреће“, како се изразио један од интернираца из Гоморцине у Бугарској.³⁶ Велики број интернираца умирао је од разних епидемија и болести које су харале по концентрационим логорима и по нездравим баракама. Али изградња пруге Скопље–Кичево и Градско–Битољ однела је највећи број жртава. Само изградња пруге Скопље–Кичево коштала је живота 10.000 заробљеника, већином српских и руских. Укупан број интернираних и депортираних у Бугарској износио је 52.000.

Не можемо за заробљенике и интернирце који су боравили у Бугарској да кажемо оно што смо рекли за оне који су боравили у Аустроугарској и, у мањем броју, у Немачкој. Боравак у Бугарској био је за Србе право мучење или у најмању руку кулук. И то је најблаже речено. Они су тамо видели мало тога, пошто су обично били далеко од бугарских села и градова. Од тог борава су сачували само мучне и непријатне успомене. Најдубљи утисак који су оданде понели – као и њихови сународници који су остали у Србији – био је да су бугарски чиновници, од врха до дна хијерархијске лествице, углавном били корумпирани и да нису боловали од вишка доброте ни човечности. Интернирци су ретко били у прилици да се увере у вредноћу и чуварност које иначе красе бугарски народ. Нема сумње да је то тако зато што нису имали дозволу да се мешају с народом и да га посматрају изблиза. То што су успомене аустријских заробљеника и интернираца много богатије и прецизније, долази можда отуд што су имали непосредан додир с окружењем које је било супериорно над оним које су имали у Србији.³⁷

³⁶ Сећања Петка С. Јорића, префиком из Призрена, објављена у *Улесту Вуковдан* (у Новом Саду, на српском), у бројевима 420–424 и *НАРЕДНИМ*.

³⁷ Аустријске власти су 1917. почеле да насилно регрутују српске *инвалиде* у бугарску војску. О томе ће бити речи у поглављу VII, § IV.

IV. У избеглиштву

По изласку из планина Албаније и Црне Горе, српске избеглице пристигле на Јадранско море, укрцавале су се за даља путовања. Одатле су кретали да се придруже оним малобројнима који су, удобнијим средствима, већ били стигли до Швајцарске, Француске, Италије, Грчке, Енглеске. Такође, одатле су војна лица полазила за Крф и за Солун, уколико их патње повлачења и глад нису већ обележиле као кандидате за „плаву гробницу“ Јадранског мора, коју је и песник опевао, или пак за безводне терене Вида, острва смрти. Најтужнију судбину су доживели они војници или избеглице који су успели да избегну албански пакао, да би их смрт сачекала на тим мирним и гостољубивим обалама, где су и најсмелија надања била дозвољена. Аустроугарски авиони данима су надлетали градове Свети Јован Медовски и Драч, с намером да спрече укрцавање остатака српске војске и избеглица. И поред свих мера предострожности, бројне нове жртве пале су у том невиђеном лову на непријатеља. Будна заштита француских и енглеских торпиљарки најзад је успела да спречи да бродове којима су превожене избеглице потопе немачке подморнице. Један брод, пун деце и младића, који се кретао пут Француске, ипак је потопљен, али срећом сасвим близу обале: највећи број путника је спасен.

Тако се радост због спасене главе мешала са страхом, ужасним, али и некако разиграним: сва та спасилачка машинерија и то путовање морем с уташеним светлима забављало је колико и узбуђивло машту и младе душе те масе ходочасника. Њима ће убудуће, откако имају шта да једу, све бити занимљиво.

Први конвоји су стизали у Бриндизи, на италијанској обали, на тачки најближој балканској страни. Други су кретали пут Корзике. Неки су бродови, најзад, кретали ка Виду, превозећи оболела војна лица и цивиле, и ка Крфу, пуни војске, официра и стоке, и оно мало спасене ратне опреме. Укрцавање је трајало више недеља, до прве половине јануара 1916.

Велики број избеглица прешао је Италију, али их је мало тамо и остајало да сачекају крај непријатељстава. Из Бриндизија су избеглице упућиване у Рим или Напуљ. У тим градовима се нису задржавали, или би у њима остали само накратко, осим оних који

су имали средстава за живот. Други би силазили с брода само да би обишли град, уколико би им италијанске власти то дозволиле, и да би се обратили представницима српске владе за помоћ у новцу. (То је била пракса која ће се раширити међу српским избеглицама: чим би запали у невољу сматрали би да имају право да се обрате властима своје земље. Од почетка до краја рата утркивали су се ко ће више новца да извуче од органа власти). Затим би се једни упутили у Ђенову где би се укрцавали за Марсеј, док су други у Француску прелазили железницом. Укратко, веома мало избеглица је остајало у Италији. Италијанска влада је била спремна да помогне у спасавању војске и избеглица, али се није сматрала обавезном да на себе преузме непосредну бригу о било ком броју њих.

Сасвим је другачије било у *Француској*. Њена влада је одмах изјавила да ће српске избеглице бити третиране на исти начин као и француске и белгијске избеглице; да ће француске школе, техничке школе, гимназије и универзитети, као и стручне школе, бити отворене за српске ђаке, спремне да се накнадно договоре са српском владом о накнади трошкова. Најпре је било одлучено да главни центар српских избеглица буде острво Корзика с градом Ајачо и другим местима. Извесно време велики број избеглица заиста се и задржао на Корзици. Други су се искрцали директно у Марсеју. Живахни темперамент Срба није могао лако да се привикне на тај ограничени и помало чудан и прилично непривлачан простор какав је била Корзика. Они су раније много слушали о Француској и желели су да је виде, ту праву Француску, а не замену за Француску, то острво које личи на њихову сопствену земљу и на коме се и није баш имало шта видети. Уз то, неки Срби су већ били успели да уђу у Француску и одатле су слали одушевљена писма! Од тада је сваки иоле предузимљив Србин користио сва средства, не увек и најпоштенија, не би ли и он најзад извршио историјски прелаз са Корзике у Тулон или Марсеј, и да би се најзад нашао у тој Француској о којој се толико доброг наслушао! Тако је један сасвим мали број Срба остао на Корзици до краја 1918, и то само они који су тамо били нашли неки посао, радници, старије особе, пензионисани чиновници, у чијим очима је Ајачо изгледао као велики град и који нису ни тражили боље место да би у њему дочекали крај живота.

Омладину, обузету великим плановима чије се остварење тада чинило могућим више него икад раније, није држало место, омладина је желела да пије из до врха напуњене чаше. Једноставније речено, то је за сваког иоле образованијег младог Србина значило: отићи у Париз, боравити тамо, започети или окончати студије у том граду. Ретке су, наиме, иоле образованије или имућније избеглице које се нису снашле да у Париз дођу на неколико дана, ако не и на дуже време. Они најмлађи одмах су стављани под контролу српских професора, у стручним школама и гимназијама у Ници, Кану, Драгињану, Авињону, Ексу, Гапу, Ниму, Греноблу, Туру, Версају, Ансију, Орлеану итд. Млади који су завршили средње образовање већином су задржавани у Мон-Дофену, да тамо дочекају почетак школске 1916–1917. године и споразум између француске и српске владе о трошковима њихових студија. Они који су били у добу за служење војног рока (класа 1917) упућивани су у Солун. Ученици тог годишта упућивани су у Жозје (близу Гренобла) где су истовремено служили војни рок и спремали српску матуру. Један припремни течај за полагање српске матуре био је организован и у Паризу. Најзад је и једна српска гимназија отворена у Ници где је око хиљаду младића и девојака завршавало средњу школу. Од октобра 1917. постојећи студенти и матуранти, као и нови матуранти, добили су сви по стипендију и упућени на француске универзитете у Безансону, Бордоу, Клермон-Ферану, Греноблу, Екс-ан-Провансу, Алжиру, Лиону, Монпељеу, Поатјеу, Тулузу и Рену. Као што видимо, Универзитет у Паризу није био отворен за српске стипендисте. Наравно, пре или касније, све већи број тих младих људи успевао је, ипак, под разним изговорима, да се упише на разне факултете Универзитета у Паризу. У Поглављу VII вратићемо се на услове и резултате тих студија у избеглиштву.

Овде смо желели само да споменемо главне центре у Француској у којима је српска школска омладина боравила у избеглиштву.

Као и за француске и белгијске студенте, и за српске избеглице су отворене посебне колоније где су имале бесплатан смештај и храну, о трошку српске владе. Споменимо, на пример, колоније у Петит-Далу, Мимизан-ле-Бену, итд. У железничким радионицама у Орлеану велики број српских радника био је запослен за све време избеглиштва. Посвуда у Француској, у сваком граду, било је Срба. Крајем 1917. изванредан број ратних заробљеника,

болесних или с инвалидитетом, враћан је из Аустрије или из Немачке. Пошто би прешли Швајцарску, и они би били хоспитализовани у Француској, најпре у болницама, а потом и код власника пољопривредних имања, посебно на Југу. Ратни инвалиди су упућивани у установе за професионалну рехабилитацију или у Тунис, где су чекали окончање рата. У Тулону је организован један велики војни депо, у ком су бројни војници боравили или само прошли кроз њега.

Један прилично велики број српских војника, болесних или конвалесцената, боравили су током рата у Северној Африци, у Алжиру и Тунису. Највећи логор био је онај у Надору, на 7 километара од Бизерте. Са Крфа и са Солунског фронта, болесни, рањени или залечени војници обично су упућивани у Тулон или у Тунис.

Енглеска према српским избеглицама није била тако великодушна као Француска. Као острвска земља, готово у целости индустријализована, Енглеска је и сама патила од недостатка намирница, те није нити могла да прихвати толики број избеглица. Осим тога, Енглези нису хтели ништа да чине половишно. Радије би примили само 300 српских студената и обезбедили им краљевски третман, него да приме њих 3.000, можда и свих 5.000 – укупан број избеглица никад није прецизно утврђен – и пружи им неко врло скромно гостопримство. Истина је да је њихов број био огроман и да их је требало издржавати све, а не само неку изабрану елиту. Демократски дух Француза, и поред све оскудице живота у избеглиштву, на бољи начин је одговорио на стање нужде у ком су се налазиле српске избеглице. Зато је Француска и нашла једно захвално разумевање у срцу сваког Србина. (Сви избегли војници су се само дивили моћној Енглеској, али су љубав сачували за Француску.) Неки оболели војници транспортовани су енглеским бродом у Енглеску, али кад би прездравили, више тамо нису могли да бораве. Кад би их довели до Тулона упућивани су у Солун, на фронт, или, ако не би били потпуно излечени, остајали би у Француској или у Тунису. Енглеска је ограничила број српских студената које је била спремна да прими и ту одлуку није желела да мења до краја рата. Треба рећи и то да сву помоћ није обезбеђивала британска влада, већ нарочито Serbian Relief Fund, организација која је основана на приватну иницијативу, након посете српском фронту једне групе енглеских госпођа.

У *Грчкој* је српска војска морала да се реорганизује. Са Крфа је транспортована до базе у Солуну и, још даље, до фронта успостављеног целом дужином грчке границе. Од краја 1915. Солун је био значајан центар за Србе у избеглиштву. Током рата Срби су се тамо осећали као код куће. Тада су савезничке власти тамо биле моћније од грчких. Тамо су Срби, војници и избеглице, упознали војнике више нација: Французе, Енглеze, Италијане, Грке и различитих раса (Индусе, Индокинезе, Сенегалце и друге), били су у прилици да чују више страних језика; укратко, током више месеци живели су у правој Вавилонској кули.

Изван Солуна, српских избеглица је било и у Водену (грчка Македонија), у Волосу, у Атини и по другим грчким местима. У Водену су избеглице биле највише из Битоља, они који су српску територију напустили у последњем тренутку. У градовима старе Грчке Срби су водили миран живот, далеко од хука рата. То су били углавном добростојећи људи које оскудица није приморавала да се сваки час обраћају српским властима преклињући их за новац или помоћ. С друге стране, у Водену, као и у Кали и Флорину, избегла је маса сиротиње из Битоља, након што су град поново освојили Аустро-Бугари.

Треба споменути и кретања једног српског одреда познатог под именом „Југословенска дивизија“ из *Добруце*. Ту је заправо било мало Срба из Србије, који нас овде једино и занимају. Али је судбина те дивизије тако чудна, она је стигла до најудаљенијих области тако да заслужије посебно место у историји Срба који су, током четири године, били права лутајућа нација. Југословенска дивизија из Добруце формирана је на следећи начин: велики број Срба, Хрвата, Словенаца, као и других Словена, поданика Аустро-угарске, више је волео да се преда Србима или Русима, него да се бори против словенске браће. Ти Словени су у Русији третирани не као ратни заробљеници, већ као пријатељи. Скоро сви су могли слободно да се крећу. Многи међу њима су већ били нашли место као радници, кочијаши, слуге или радници на великим сеоским имањима. Други су остајали и даље у касарнама. Управо је међу њима једна група од стотинак српских официра пристиглих са Крфа, на челу с генералом Живковићем, браниоцем Београда, почела да врши пропаганду за формирање једне југословенске јединице. Истог дана кад је Румунија објавила мобилизацију

(августа 1916), прва југословенска дивизија ушла је у Добруцу. Била је састављена углавном од бивших војника, аустријских поданика пореклом из Далмације, Босне, Бачке, Срема, Баната, Хрватске, Славоније, Словеније, итд. Осим оних официра пристиглих са Крфа, било је у тој дивизији врло мало Срба из Србије. Они су се борили против Бугара у Добруци. Кад је у Русији избила револуција, и кад су руске армије престале да се боре, југословенски добровољци су кренули пут Солунског фронта, преко огромне руске територије, Северног мора, Атлантског океана и Средоземног мора. Управо по том фантастичном путовању је посебно занимљива та ратна јединица. Четири месеца су путовали железницом да би најзад стигли до леденог Арктичког океана код Мурманска (око 70° географске ширине), до земље поларног сунца, земље Самоједа, Тунгуза и Лопара. На крајњој тачки севера Европе, у Мурманску, југословенски добровољци су се укрцали на брод за Енглеску. Одатле су упућени за Солун, где је та дивизија била језгро велике југословенске дивизије, састављене од људи пристиглих из Америке. Један део тих трупа из Русије прешао је Сибир и стигао на Солунски фронт, преко Јапана, Жутог мора и Суецког канала.

* * *

Августа 1914. почео је за српско становништво – жељно мира након два балканска рата – низ сељења који се окончао тек 1920. Бежећи пред освајачем, српски сељаци и градски живаљ упознали су, готово сви, мушкарци и жене, стари и млади, крајеве, области земље, мора, чак континенте, за које најчешће никад нису ни чули. Прешли су најпре целу Србију, отишли у Албанију и Црну Гору, а потом кроз непријатељске и пријатељске земље, у избеглиштво – то су биле болне етапе те лутајуће нације. Која је имала срећу да, после толиких невоља, крене путем повратка: али страховито смањена и искрвављена. Каснија покољења уживаће плодове тог искуства својих предака, али ће и оне осетити изванредну физичку исцрпљеност савременика Великог рата.

Србију је, 1914. године, посматрач видео као земљу у којој су главне делатности биле пољопривреда и сточарство; где је више од једне трећине површине земље било под шумом; где је знатно рудно богатство нудило повољне услове за индустријски развој, и где су, најзад, бројни и моћни водотокови омогућавали прворазредну електрификацију. С друге стране, више елемената је недостајало за валоризовање свих тих могућности: излаз на море, саобраћајна средства, шире и дубље образовање становништва. Осим тога, са већинским сеоским становништвом од 80% до 85%, Србији су недостајали велики центри и буржоазија способна да предузме иницијативу стварања индустрије у земљи. Требало је, дакле, предвидети за будућност једну од две ствари: или ће Србија остати још дуже време примитивна земља, или ће у њу ући инострани капитал да би експлоатисао материјална богатства и радну снагу садржане у српском тлу и у српској нацији.

I. Општи преглед ефеката претходних ратова

Сматрајући својим правом да одлучује о судбини те земље, Аустроугарска никад није посматрала ствари са становишта будућности Србије. Није јој било у интересу да се у Србији развије индустрија која би земљу ослободила аустријског туторства. Напротив, ништа није учинила да би се развиле производне снаге, а тиме и потрошачка снага тих српских сељака од којих је куповала свиње и говеда, а којима је тежила да продаје своје готове производе. Сматрала је да ће Срби увек бити довољно увиђавни да је снабдевају свињама, овцама и говедима неопходним за њену потрошњу. Један виши културни ниво, сматрала је, довео би Србе

до индустрије, што Аустрија никако није желела. Заборављала је да је само једна образована нација, која располаже саобраћајним средствима и усавршеним средствима за производњу, у стању да обезбеди виши степен производње и потрошње. Србија је, чини се, предосећала опасност која јој прети да вечито остане под економским и политичким туторством дунавске монархије, опасност да буде колонија осуђена на пуко преживљавање, осуђена да никад не упозна благодати цивилизације. У таквом предосећању сопствене будућности треба тражити, можда, објашњење за рат у који се 1912. упустила Србија, заједно са Бугарском и Грчком. Да би се одбранила од продора са севера, и сама је кренула у продор на југ, на страну на којој је очекивала најмањи отпор. Да се не би угушила у загрљају Аустроугарске, желела је да добије излаз на Јадранско море или бар на Егејско море, директно или преко неке суседне и пријатељске земље, у сваком случају слабије од Турске или од Аустроугарске. Међутим ова потоња је добро видела о чему је реч: Србија ће измаћи њеном туторству, ако не и више од тога. Требало је по сваку цену убити у заметку ту независност коју је Србија кренула да стиче. То је Аустроугарска и покушала да учини објавом рата, 28. јула 1914, пре него што је било какво посредовање било могуће, земљи ослабљеној и исцрпљеној целом једном ратном годином (од 30. септембра 1912. до 10. августа 1913), у тренутку кад је становништво било узрујано изборном кампањом, не остављајући јој чак ни потребно време да обави жетву коју Србија није могла да обави на одговарајући начин још од јесени 1911.

Није то био први пут у историји Србије да неки привредни напредак у пуном замаху буде заустављен ратом. Седамдесетих година претходног века Србија је кренула путем привредног напретка: оснивање су банке и друге кредитне установе, изграђивање су фабрике, оснивања су акционарска друштва, оснивање су производне и потрошачке задруге. Такав развој био је озбиљан и обећавао је велики просперитет. Избио је рат од 1876. до 1878,³⁸ и сва та привредна активност је наједном заустављена. Започети радови су пропали, набављени материјал је уништен, привредна друштва су распуштена. Четири ратне године не само да су зауставиле нове активности, већ су толико исцрпе земљу да, чак и кад су непријатељства престала, привредна активност није могла да

³⁸ Српско-турски ратови (Ратови за независност), оружани сукоби између Кнежевине Србије и Кнежевине Црне Горе против Османског царства, у циљу ослобођења територија са српским и црногорским становништвом и добијања пуноправне међународне независности [прим. ур].

се обнови током више година. Куповна моћ народних маса била је на минимуму. Будући да екстензивна пољопривреда, једина позната у то време, није омогућавала сељаку брз опоравак, овај је кренуо да без милости експлоатише шуме и да продаје оно стоке што није страдало у рату. Истини за вољу, та двострука девастација ресурса обезбедила је, у том тренутку, нешто неопходних средстава држави и појединцима, али је на дужи рок ослабила производну способност српског сељака. Тек се 1881. осетио извештај опоравак привредне активности. Изградња првих железничких пруга у Србији, од 1878. до 1884, помоћу иностраног капитала, удахнула је мало живота националној привреди. Прва београдска банка основана је 1882, а Народна банка 1883. Међутим та обнова привредног живота кратко је потрајала. Нови рат је избио 1885, између Срба и Бугара. Тај рат је веома тешко погодио сеоску привреду, направио хаос у јавним финансијама и произвео нова финансијска оптерећења, зауставио је мобилисање капитала у кредитним установама, подигао девизни курс на 15% и 18%, обуставио размену с Бугарском неких артикала чија је производња кренула да се добро развија (као што је ужарска производња). Последице тог кратког али катастрофалног рата осећале су се још годинама по престанку непријатељстава (19. фебруара 1886).

Миран период потрајао је од 1886. до 1912. уз само једну узбуну, 1908, кад је Аустроугарска анектирала Босну и Херцеговину. У том мирном периоду Србија је активно радила на свом привредном развоју. Док је током периода од 1882. до 1892. основано само 41 индустријско предузеће, од чега 28 млинова и 2 државне мануфактуре (дуван, барут), од 1893. до 1910. основано их је 347 (од чега 4 фабрике од великог значаја), отворено је 55 рудника угља и разних метала, бројне занатске радионице постале су фабрике, банке су мобилисале знатан капитал, изграђено је више нових железничких пруга, друга саобраћајна средства развијена су у значајној мери. Крајем 1911. разне банке и кредитне установе имале су 250 милиона динара капитала, у потпуности уплаћеног и у депозитима, што је значајна цифра у поређењу са само неколико милиона 15 година раније. Крајем 1910. износ од 82 милиона инвестиран је у индустријска предузећа; крајем 1911 – годину дана касније – тај износ се попео на 115 милиона. Године 1910. индустријска производња износила је 74 милиона, а већ следеће

године 142 милиона динара, у поређењу са неколико стотина хиљада из претходних година. Есконтна стопа која је 15 година раније износила 8% и 9%, пала је 1911. на 5%. Чиста добит банака била је на нивоу 10% и 15%, чак и 24% и 30% оних банака које су свој капитал инвестирале у индустријска предузећа. У Србији као изразито пољопривредној земљи у то време је грађено све више млинова. Године 1893. било их је 94; 1911. њихов број се попео на 219, а њихова годишња производња на 23 милиона. Вредност извоза брашна износила је 1911. године 3.267.830 динара. Извожене су, осим тога, и знатне количине сира, маслаца, штофова, обуће, у жарских производа, цемента, пива, грађевинског дрвета итд. (Видети даље, Поглавље треће.)

Као што се види, земља се значајно развијала. Али, најпре балкански ратови, затим Светски рат, најзад окупација од стране непријатеља целокупне српске територије уништили су све те лепе почетке једне успешне привреде. Посебно је сеоска привреда била погођена, на више начина: 1) мање-више потпуним удаљавањем с имања физички најспремнијег и најактивнијег дела становништва; 2) нестанком огромног броја људи: власника, радника, глава породице и истовремено челника привредне активности; 3) губитком стоке, готово једине помоћи човеку у пољопривредној производњи; 4) најзад, уништењем свих средстава за производњу и већине објеката који чине нормални оквир српске сеоске привреде, главне производне гране и темељног извора богатства земље. Пољопривреду у ужем смислу, сточарство, као и шумарство и рударство, рат и нарочито окупација ужасно су опустошили. Где год су војске пролазиле жетва је у више наврата уништана и пљачкана. Највише су претрпела села смештена у близини путева којима су пролазиле војске. Током окупације непријатељ је односио све што је могао: жито, конопљу, тканине и предмете за свакодневну употребу, коње, волове, овце, свиње, чак и стеоне краве. Дрвени торови и зграде од дасака демонтирани су, спаљивани, уништавани. Шуме су сечене по потреби или систематски, у сваком случају немилосрдно. Пошто се, међутим, већина богатства земље налази у тлу и у мишићима становништва, значајан напор је учињен, нарочито за време окупације, да се из тла и из мишића извуче оно најбоље што се могло. Отворено је више

рудника; неке друге, већ у експлоатацији, користио је само освајач. С друге стране, власт је вршила притисак на становништво да производи преко сопствених потреба, а да му ничим није олакшавала ту појачану производњу.

II. Судбина пољопривреде

Ако се жели стећи колико-толико прецизна представа о физиономији пољопривреде у Србији 1910. године, морају се имати у виду подаци из следеће табеле:

		Хектара	
1.	Обрађено земљиште – оранице	1.027.815	
	баште	25.815	
	виногради	33.101	
	воћњаци	136.939	1.223.670
2.	Пашњаци		418.391
3.	Општински пашњаци и утрине		110.101

Уочи рата ситуација је била знатно измењена, не само чињеницом да је Србија готово удвостручила своју територију (након балканских ратова) већ и зато што је у пољопривреди учињен изванредан напредак. Укупне површине, тада од 8.735.600 хектара (у Црној Гори 1.508.000), биле су распоређене на следећи начин:

Обрађено земљиште	Србија		Црна Гора	
	Хектари	Проценти	Хектари	Проценти
Оранице	2.800.000	35,5	40.000	35,5
Баште и воћњаци	200.000	2,5	4.000	2,5
Ливаде	480.000	6,0	50.000	
Виногради	70.000	9,0		

Необрађено земљиште	Србија		Црна Гора	
	Хектари	Проценти	Хектари	Проценти
Ливаде	1.100.000	13,7		
Шуме	2.096.544	24,0	220.000	24,0
Необрадиво земљиште	1.800.000	22,4		

Обрађено земљиште је, дакле, покривало у Србији једва 45% територије, односно мање од половине. Укупна производња по хектару износила је отприлике 40 франака у злату, док је у Француској у истом периоду износила 174 франка у злату. То не чуди ако се имају у виду веома слаби приноси од те иначе квалитетне земље. Ти приноси су расли из године у годину, али су и даље били изразито недовољни:

Принос по хектару у хектолијима	1893.	1900.	1907.
Кукуруз	8,1	11,78	9,19
Пшеница	7,0	6,87	7,08
Раж	6,3	6,60	7,29
Јечам	6,3	7,32	8,19
Овас	5,3	5,29	5,46
Спелта	4,7	4,8	5,30
Хељда	4,0	5,64	4,77
Пасуљ (боранија)	5,5	7,27	7,62

Сматра се углавном да је Србија земља развијеног сточарства. То је грешка. Бар уочи рата, Србија није никако имала стоке за извоз. Ни издалека није имала довољно стоке за сопствену потрошњу и за нормалан развој пољопривреде. Оно што доминира српском сеоском привредом свакако је производња житарица и воћа. Србија је 1908. године (пре балканских ратова) производила у тонама:

Кукуруз	533.691
Остале житарице	457.734
Сено и детелина	226.858
Слама	777.728
Шљиве	530.061
Кромпир	54.946

Север Србије је воћем најбогатији регион Европе. Посебно српска шљива ужива светску репутацију. Сушена, као мармелада или дестилована у ракију, српска шљива, попут оне из Босне, доминира тржиштима свих земаља и конкурише чак и калифорнијској шљиви. Пре рата, укупан извоз износио је 108 милиона динара.

Добра петина тог износа потицала је од шљиве и њених производа – 1.500 вагона углавном за Аустрију и Немачку. Унутрашња потрошња задовољавала се са 500 вагона, не рачунајући огромну количину воћа конзумираног у свежем стању и у облику више типова мармеладе. Уз шљиве, посебно заслужују да се помену и јабуке из Тетова које су се извозиле преко Солуна, као и познато грожђе из Смедерева. Ево података о броју стабала воћа и њиховој производњи у Србији:

	Стабла	Производња у квинталима
Шљива	37.987.890	4.921.851
Јабука	2.178.125	306.710
Крушка	1.454.715	190.741
Орах	727.252	150.557
Кестен	86.066	20.081
Смоква	19.884	4.480
Остале воћке	1.960.670	196.000
Укупно:	44.414.625	5.790.420

У Црној Гори било је укупно 430.571 стабло воћки, с годишњом производњом од 30.411 квинтала, од чега 179.991 стабала шљиве с производњом од 13.919 квинтала, 99.680 стабала смокве с производњом од 6.660 квинтала, и 63.100 стабала маслине с производњом од 350 квинтала, 23.175 стабала бибер са 2.348 квинтала, итд. Узрок тако слабог развоја воћарства као и осталих грана пољопривреде у Црној Гори лежи с једне стране у тешким климатским условима у већем делу те земље, а с друге стране у традиционалном поносу Црногораца који презиру мотику и плуг...

И индустријске биљке су играле одређену улогу у српској пољопривреди. Конопља се гајила свуда помало, али је само области Лесковца и Врања могла да се узима у обзир за индустријску производњу у правом смислу речи. Производња дувана имала је већи значај: око 4.000 хектара, односно производња 40.000 квинтала. Мак, памук, сусам, пиринач, учествовали су у укупној производњи земље са око 5.000 хектара. Најзад ту је и шећерна репа на 2.000 хектара с производњом од 390.000 квинтала.³⁹

Није тешко замислити какве је последице рат произвео по српске пољопривреднике, кад је избио крајем јула 1914. Једва да

³⁹ Заприносе по хектару индустријских биљака, видети наредно у Београдском Економисту (индустријски), у октобарском броју 1914, стр. 861.

су се били мало опоравили од последњих сукоба који су трајали једанаест месеци. Жетва није била довршена. Пшеница је била скинута готово у свим крајевима, али је на кукуруз, који је главна култура у Србији, морало још доста да се чека. За српског сељака, месеци јул, август и септембар су најважнији период у години. Стога је то време кад сељак не воли да га узнемиравају. Напустити кућу у време кад се, чак и усред рата, пољопривредници шаљу својим кућама да би обавили пољске радове, отићи на фронт у таквом тренутку било је равно одласку на губилиште.

Мобилизација је ипак обављена брзо и колико год је било могуће потпуно. „Ако нас влада позива на војничку дужност, сматрали су српски сељаци, значи да је нека заиста велика нужда натерала на ту крајњу меру“. Они су углавном схватали да Аустроугарској, великој и добро припремљеној сили, није тешко да земљу окупира за 24 сата, ако јој се не пружи брз и ефикасан отпор. Предизборна кампања је била у јеку и политичари из свих странака су били отишли међу народ кад се ултиматум Аустрије појавио у штампи. За сељака и обичног човека није, дакле, могло бити сумње: тај рат није желео нико „с ове стране“; свакако су га желели неки „с друге стране“. Нападнути смо, ваљало се бранити. Међутим та друга општа мобилизација ни издалека није изазвала онај помало наиван и збуњујуће свечан одлазак у рат из септембра 1912. Војници и њихове породице били су дубоко утучени. Сад се већ знало шта је рат: исцрпљујуће маршевање, крваве битке, рањавања, смрт, хируршке операције, болести, колера, поломљене и одсечене руке и ноге, а изнад свега, сав тај ужас се догађао далеко од родног краја, далеко од својих. Да су бар могли да својим породицама обезбеде храну и остале животне потребе пред долазећу зиму. Опсесивно им се враћала представа започете, а недовршене жетве, која ће можда бити довршена под непријатељском окупацијом. Јер граница није далеко од крајева где је пољопривреда најуспешнија, а жетва најобилнија. Долина Саве, ушће Мораве, Мачва, житнице Србије, све те области су у домету аустријске артиљерије. Жене и деца остају сами у селима, уз понеког старца: хоће ли они моћи да доврше летње радове, да се брину о стоци? Мушкарци одлазе у својој радној одећи: дуга кошуља преко дугачких гаћа, на ногама опанци, на глави slamни шешир или шиљата шубара. Нема потребе топлије се облачити

на путу до касарне: тамо ће бити потпуно опремљени, као 1912. Та нада ће бити изневерена. Војни магацини су испражњени у балканским ратовима и од тада нису уопште били попуњавани. А мобилисаних је овог пута било знатно више него претпрошле године. У рат су позвани „сви који могу да носе пушку“. Зато ће се током више месеци виђати као војници сељаци и грађани у цивилној одећи, једва ако су на глави имали војну шајкачу или на плећима неки изношени шињел. У одсуству војне обуће, готово читава српска војска носила је 1914. и 1915. мање или више занатски прављене опанке. Рат је почео у области с бескрајним пољима под несазрелим кукурузом, па су га зато савременици доживели као дубоку и крваву рану на телу српске пољопривреде. Људи се крију и губе у кукурузима који увелико превазилазе висину човека; залази се дубоко у море кукуруза који отежава напредовање или онемогућава повлачење. Кукурузи болно цвиле у ушима војника пољопривредника који их ломе и газе с болом у души, мислећи на оне које су оставили код својих кућа. Никад се српском сељаку рат није чинио тако ужасним као те ране јесени кад су умирали двоструко: својим телима и смрћу својих њива. Док су 1915. година и велико повлачење били посебно сурови у испражњеним и опљачканим градовима, почетак рата је значао пре свега уништење пољопривреде. Није ли се то уништење догодило, заправо, у областима у којима је пољопривреда била најразвијенија и најосетљивија на ударце?

Пошто су сви способни мушкарци отишли у рат, њиве су остале у рукама жена и девојака, које су, уз старце и децу, како-тако обавиле разне летње радове. Жетва је била добра, упркос свој штети проистеклој из пропуста и неукости, неминовних у тако ненормалним околностима. И цене су биле задовољавајуће. Влада је откупљивала велике количине житарица и сточне хране за потребе војске од 400.000 људи. Будући да је више области било под окупацијом или под претњом да буду окупиране, а да се све већи део становништва повлачио дубоко у унутрашњост земље, знатан број људи био је приморан да једе „куповни хлеб“. Део жетве и, уопште, пољопривредних производа намењених тржишту – минималан пре рата (око 18% укупне производње)⁴⁰ – морао је нужно да се повећа у тим изузетним околностима. Човек би поверовао да ће сељаци продавати више него икад и

Једно истраживање Савеза српских пољопривредних задруга, објављено уочи балканских ратова, показује удео производа намењених тржишту по различитим категоријама имањима.

Величина имања у категоријама	Потрошња у домаћинству у процентима	Продато у процентима
0-1	89	11
1-2	81	19
2-5	80	20
5-10	79	21
10-15	78	22
15-30	74	26
30-50	68,5	31,5
50-70	59	41

Можемо да је у Србији 58% власника земље поседовало мање од 5 хектара, а 74% мање од 10 хектара. Према томе, удео производа тих 74% власника намењених тржишту био је 17%. У Војводини, код власника исте категорије тај удео је био 68,5%. Код власника 10-15 хектара тај удео је износио 76%; код оних који поседовали 15-30 хектара тај удео је био на нивоу 79%; код оних од 30-70 хектара – 84%. Разлика је доста фантастична. Видети такође: Миланко Аврамовић, *Наша сеоска економија* (на српском), Београд, 1932.

да ће бити „пуни пара“, како ће се често говорити током рата. Међутим пољопривредници су добро пазили да им из руку не оде све што се могло продати. Српски сељак има ужасан страх од тога да буде приморан да „купује хлеб“. Зато он љубоморно оставља на страну што је могуће веће резерве хране, поготово у тако мутним и неизвесним временима. Оно што га обично натера да продаје своје производе није толико жеља да задовољи своје потребе куповином у граду, колико обавеза да плати порез и отплати дугове, или пак да покрије трошкове куповине земље. А од почетка рата држава готово да и није наплаћивала порез, пошто је једним мораторијумом обустављена отплата свих дугова, док је куповина земље била доста ретка због одсуства домаћина и опште неизвесности. Стога су, упркос привлачно високим ценама, животне намирнице остајале дуго у рукама сељака. Тек је окупација – најпре делимична а потом потпуна – натерала сељака да те намирнице склони из простора у којима их је складиштио.

Окупатори су, наиме, затекли кућне оставе пуне свега: сељак је сачувао намирнице за „тешка времена“. Тешка времена су стигла, али сељаку није уопште остављена слобода да извуче корист од своје предострожности. Пре ће бити да је због ње био кажњен јер су у најбогатије куће залазили непријатељска војска и органи власти: да би се у њима настанили или снабдели намирницама. Чак и у најсиромашнијим крајевима села су била снабдевена великим количинама намирница. Предвидевши да ће рат бити дуг и тежак, сељаци су избегавали да било шта продају⁴¹ Српску војску је доста редовно снабдевала њена Интендантска служба и није јој било потребно да прибегава отимачини. Кад снабдевање не би стигло – а то се често догађало због непроходних путева и воловских запрега – војници су имали обичај да сиђу у село и потраже нешто за храну. Тако узете намирнице углавном су плаћане, осим кад би биле поклоњене бесплатно. Крађе које би починили војници доста строго су кажњаване. Наравно, сено и слама остављени на њиви страдали би сваки пут кад прође нека војска.

Окупатори нису били толико предострожни. Њима није било наређено – као што је било наређено француским трупама приликом уласка на грчку и српску територију – да не дирају имовину сељака и да ништа не узимају а да не плате. Они су напротив имали наређење да све униште иза непријатеља ако

⁴¹ У вези с Топлицом, познатом по великом устанку 1917, крајем који не слови као богат, наилазимо на следећи дијалог у ратном дневнику једног немачког официра. Пошто је смештен код једног сељака, тај мајор је пожелео да обиђе имање свог љубазног домаћина. Кад је угледао пун амбар пшенице, Немац упита: „Чије је ово жито?“ „Моје“, одговори сељак. „А овај кош пун кукуруза?“ „Он припада Богу, па мени“. Официр одмери корацима дужину и ширину, а погледом висину амбара. „То дакле није храна за цело село?“ „Никако“, одговори старац. Кад је обишао подрум официр се зачуди угледавши бачве и бурад пуне вина и ракије. „Како? Ратовали сте 1912. с Турцима; 1913. с Бугарима; 1914. с Аустријанцима. Зар краљ Петар ништа није узимао за снабдевање своје војске?“ „Ништа, одговори сељак с извесним поносом. Краљ је све куповао на пијаци“. Види: Михаило М. Шланић, „Окупација, устанак и терор у Србији“, у: *Окупација* (на српском), Београд, 1925, стр. 10. Исти аутор бележи још и: „Све то богатство растурили су и однели немачки војници. Читави коњички ескадрони хранени су пшеницом, уместо зоби. Кад би их затим напојили, коњи би се надували и цркали дуж пута Прокупље–Преполоц“, *ibidem*, стр. 11.

се овај повлачи, а испред њега ако напредује; или тачније: да однесу што је могуће више и да униште све што се није могло понети. У том погледу аустроугарска окупација била је много тежа за становништво од бугарске окупације. „Под бугарском окупацијом, бележи један савременик, бар је имало шта да се једе, Под Аустријанцима смо цркавали од глади.“ Међутим, области под окупацијом ових потоњих биле су у сваком погледу богатије и боље снабдеване. То стога што су аустроугарске власти добиле наређење да земљу систематски експлоатишу, да из ње извлаче што је више могуће намирница да би их слали у Аустрију и Немачку, којима је храна недостајала. Те власти су успоставиле један строг систем, једну праву ратну привреду (Kriegswirtschaft), посебно за окупирану Србију и Цену Гору.⁴²

Све намирнице су стављене под монопол окупационих власти. Слободна трговина више није постојала. Свакој породици остављена је количина хране која је сматрана довољном (130 грама брашна дневно по особи): остало су одузимале аустријске власти. Остављан је и минимум сточне хране. Све што би прелазило тај минимум откупљивале су окупаторске власти по ценама које су саме утврђивале. Често, у уверењу да је неки сељак сакрио намирнице, власти би му одузимале и ону количину која му је остављена за преживљавање. Такође, често је храна плаћана пољопривредницима испод цена које су утврдиле саме власти у Београду. Тамо где је било вршалица, пшеницу су мерили сами руковооци машине, људи од поверења код власти. Међутим, како је у највећем делу Србије вршидба обављана коњима, аустријски војници су ишли од села до села, од имања до имања, од куће до куће и мерили пшеницу. Исто је важило и за кукуруз, пасуљ, конопљу, купус, вино, ракију, суве шљиве, јабуке итд.⁴³ Количина намирница, укупно, која је остављана становништву, никад није прелазила 1.500 грама дневно по особи. Та количина је била мања за децу млађу од 10 година. Бележили су количине које је свака кућа морала да донесе чим за то добије наређење. Те количине су морале да буду испоручене на најближој железничкој станици или на месту које би одредиле војне власти. Уз признаницу коју би том приликом добио, власник би ишао у Командантуру да би је наплатио. Пошто су остављене количине биле испод минимума и пошто ништа није остајало за продају, сељаци су се стално трудили

⁴² О тим методама и њиховим резултатима писао је, са аустријске тачке гледишта, генерал Хуго Кернхаве (Hugo Kerchnawe) у својој књизи: *Die Kriegswirtschaft der okkupierten Gebiete, Serbien, Montenegro, Albanien*, која је објављена у истој едицији као и ова књига.

⁴³ У кафанама је било забрањено служење ракије и вина. Кад год би се нашло прокријумчарене ракије или вина, гости би наручивали „ладну кафу“ која је послуживана у шољицама за кафу или чај.

да оставе на страну неколико џакова пшенице и кукуруза, нешто кромпира и сувог воћа. Поново су се појавиле „рупе за жито“ коришћене 400 или 500 година раније, под турском влашћу. Ископала би се једна или више јама у земљи, испод пласта сена или сламе, и ту би се ускладиштила пшеница или кукуруз, у џаковима или у бурадима. Међутим проблем се јављао кад је требало те сакривене намирнице однети у млин. Наиме, млинар је смео да прима жито само ако би сељак имао за то одговарајућу дозволу коју су издавале општина или Командантура. Те дозволе су се издавале само четири или шест пута годишње. Ако би сељак донео у млин неку количину већу од оне која је била уписана у дозволу, тај вишак би му одмах био одузет. Да не би били изложени тим невољама, сељаци су избегавали одлазак у млин: користили су ручне млинове, враћајући тако у употребу алатку од пре 3.000 година! Уверавали су нас свуда да би половина становништва била умрла од глади да људи нису сакривали храну или је куповали од оних што су је сакрили – по ценама пет и десет пута вишим од оних које су Аустријанци плаћали. Као што су лоши путеви у знатној мери допринели поразу аустроугарских армија, и посебна конфигурација српских села – с кућама расејаним по одвојеним салашима, често смештеним по брдима – несумњиво је умногоме олакшавала та спасоносна решења, противна наредбама окупатора.

Уопште узев, реквизиране намирнице су плаћане власницима. Пшеница је, на пример, плаћана 33 до 38 круна за 100 килограма. У градовима би сељаци могли да исту количину пшенице продају за 300 до 400 круна, односно десет пута скупље. Међутим у много случајева су војници, подофицири, па чак и неки официри одбијали да издају признанице. А кад је реч о јајима, живини, о необраном воћу, о јагањцима и прасићима, све то је врло ретко плаћано. У сваком трећем или четвртом селу постојало је нешто као месна Командантура с једним или више официра или подофицира. Војници које би ови слали да их снабдеју „добрим стварима“ можда су и добијали новац да их плате, али ретко која сељанка би се усудила да новац затражи, а још ређе би аустријски или мађарски војник хтео да плати, или да се бар задовољи само неопходном количином за свог официра.⁴⁴

У градовима је ситуација била још тежа. Снабдевање становништва било је строго рационисано. Количине хране које су

⁴⁴ „Крађа, Господине, чиста крађа!“ – причао нам је један бивши војник Монархије, сељак из Старог Сивца (Бачка). „То је све што могу да вам кажем. Био сам ја тамо, у окупираној Србији, готово две године. Служио сам у околини Ваљева, у више сеоских Командатура. Иако сам Србин (из Аустрије), нисам могао да се тако легитимишем код српских сељака: и мене су се плашили као и осталих аустријских војника. Тек пред крај сам успео да их убедим и да стекнем њихово поверење.“ Један други сведок описује ситуацију у којој се нашао неки старац из Чаира код Трстеника, који је хтео да добије признаницу за пола табле сланине коју му је узео аустријски официр који је становао код њега. На сељаков поновљени захтев официр му је дао комад папира на ком је на немачком написао да се преостала половина табле сланине налази у амбару до ког се може попети користећи неку страницу запрежних кола као лесте. Кад је један други официр затражио сланину, тај сељак, да би доказао да је више нема, показао му је признаницу. На његово велико изненађење, из те цедуље су Аустријанци сазнали како да дођу и до друге половине сакривене сланине.

се могле купити код пекара и других привилегованих трговаца биле су апсолутно недовољне. Зато су жене из Београда и других градова кретале на пут да би, наводно, посетиле „рођаке“ на селу. Ти „рођаци“ су живели понекад врло далеко, на 50, 100 или 200 километара од Београда. Да би купиле 5 или 10 килограма брашна, жене из Београда су понекад путовале све до Колубаре и Мораве. У одласку и у повратку наилазиле би на жандарме или на војне патроле. Често би војници одводили те жене у полицију где би им одузимали купљено брашно или кромпир, срећне ако би прошле без батина или ако не би биле притворене на један или више дана. А било је и случајева да их аустријски, мађарски, чешки, пољски или српски војници (из Аустрије) пусте да слободно прођу.

Кад је реч о животним намирницама, *бугарска окупација* је била за становништво мање тешка од аустроугарске. То не значи да бугарске власти нису експлоатисале српско село, али је та експлоатација била мање систематична, слабије организована, мање вешта. Трговина житом била је слободна, а војне власти су се снабдевале преко лифераната, често из редова Срба. Обично су бугарски војници пратили званичног лиферанта и приморавали сељаке да му предају намирнице. Једнако често окружне власти су наређивале општинама да испоруче толико кола или коњских товара пшенице или кукуруза, сувих шљива, вина или ракије. На председницима општина је било да се снађу да од сељака извуку захтеване количине. Од пролећа 1917, после народног устанка у Топлици, а нарочито 1918, бугарске власти – и саме под притиском својих савезника којима су такође недостајале намирнице – нису више имале никаквих обзира према становништву Србије, па су сасвим заборавиле на своју политику „освајања душа“ у области „бугарског Поморавља“. Како се ситуација за њих погоршавала на Солунском фронту, тако су се оне више трудиле да из окупираних крајева – више их нису називали „освојеним“ нити „ослобођеним“, као на почетку – извуку што је могуће више намирница, стоке, дрвета, угља.

Иако су је власти из Софије прогласиле за традиционално бугарску област, ни Македонија није уопште била поштеђена бројних реквизиција, принудних продаја и обичне и чисте отимачине. Пошто су преко ње током шест ратних година, од 1912. до 1918, прешле све европске војске (турска, српска, бугарска,

грчка, немачка, аустроугарска, француска, енглеска, па чак и италијанска), Македонија је непрестано патила од зла за које једна пословица каже: „Тешко земљи коју војска прегазил!“ Колико је несрећна, дакле, морала бити Македонија која је, после векова турске доминације, и пошто је дуго била поприште борби између турске војске и бугарских и српских комита – непрекидно била бојно поље још током четири године. Савезничке власти су издале строго наређење да се одмах плати све што се узме од становништва Јужне Македоније у коју су Французи и Енглези ушли у одређеном тренутку (од новембра 1915. до фебруара 1916). Врло мало признаница за реквизицију је било издато становништву.

Становништво Црне Горе мање је патило од непријатељске експлоатације него од крајњег сиромаштва земље. Окупатор је ипак и из Црне Горе извукао приличан број стоке, много дрвне грађе, али мало хране. Пролазећи тим крајевима, српска војска и избеглице куповали су од сељака не само оно што је било за продају, већ и више од тога, готово све што се могло јести.

Током целог рата пољопривредни радови пали су на нејака плећа жена, деце и старца. Од 1916, изванредан број способних мушкараца поново се нашао међу њима. Они који нису депортовани могли су да се посвете земљорадњи. Жене су показале изванредну способност. Обављале су најтеже послове: орале су, сејале, окопавале итд. По повратку с фронта, мужеви су затицали не само уредне куће, већ и добро одржавану земљу.

Систем непрекидних реквизиција изазвао је 1917. и 1918. пасиван отпор сеоског становништва. Увидевши да непријатељ односи све што се произведе, сељаци су одлучили да сеју само колико им је неопходно за сопствено преживљавање. Такво ограничење се наметало утолико више што је непријатељ остављао за сетву недовољне количине жита, па је жито остављено за сетву често морало да се поједе у недостатку друге хране, и најзад, што је расположива радна снага била апсолутно недовољна.⁴⁵ Како год било, аустријске и бугарске власти су схватиле да српско становништво саботира окупаторе. Тада су почели да принудно изводе сељаке на њиве. Аустријанци су одређивали количине које је свака кућа морала да произведе, под претњом депортације или затвора. Трудиле су се да утичу и на врсте култура. Тако су, на пример, наметнули гајење дувана у више крајева у којима он никад раније

⁴⁵ И поред тих сопствених ограничења или наметнутих околности, жетва 1917. била је изузетно добра. Топлота сунца и природна влажност нашле су се у тако доброј сразмери да су све културе пословично добро родиле. Пшеница, кукуруз, шљиве, винова лоза, све је толико добро родило да је власт била принуђена да из других области доводи неопходну радну снагу за жетву у Србији. Стотине хектара под виноградима на познатим обронцима брда Жупе, у крушевачком округу, необране су сачекале снег...

није био гајен. Бугари су практиковали колективан рад сељака, под контролом војника с бајонетима на пушкама.

У крајевима које су окупирали Аустријанци, значајно је успостављен ред, по селима као и у градовима. Чувена српска „слобода“, која је понекад ишла до анархије, сведена је на минимум, ако није била и сасвим укинута. Кафане су чешће биле затворене него отворене, сеоске и црквене славе су напуштене или врло скромно прослављане. Странацка препуцавања дефинитивно су окончана. Више се није говорило гласно, као некад, жаргоном зачињеним псовкама и сликовитим безобразлуцима. „Народ“ (како српски сељаци сами себе називају) постао је послушан и миран, чак и кад није био тужан или утучен. Избегавао је свађе, одрицао се сваког задовољства, чувао се било какве освете, једном речју чинио је све што је у његовој моћи како би што мање имао посла с непријатељским властима. „Да су Аустријанци остали у Србији још десетак година, каже нам један сељак из околине Крајева, довели би нас у ред!“ Тешко је измерити колико у том размишљању има ироније, али је извесно да су српски сељаци повремено имали утисак да Аустријанци и нарочито Немци добро чине кад народ „притегну“ мало јаче него што су то чиниле српске власти. Иако је шиканирање од стране аустријске полиције нервирало интелектуалце, сељаци, будући да су имали посла углавном с војним властима, нису с те стране осећали неки посебан притисак. За њих је најтеже било то што су све морали да испоруче непријатељу. Поготово што је реквизиција за сељаке постала права тортура тек кад више нису били сигурни да ће бити плаћени за своје испоруке. Плаћани су у аустријским крунама, па је то био још један разлог за забринутост. Забрињавало их је што Аустријанци и Бугари све плаћају у крунама и левима, док, напротив, траже да се таксе, порези и казне плаћају радије у српским динарима... Од тада српски сељак више нема никакво поверење у окупаторски новац, не жури да прода, а своју имовину и новац крије најбоље што уме. А оживљавала је и нада у скоро ослобођење. Зато га тај аустријски „ред“ више није импресионирао и указивао му се све више као низ мера намењених експлоатисању земље. Бројеви које су их приморавали да стављају на куће, калдрма од камена и црепа коју су терали сељаке да постављају дуж зидова и живица, пољопривредне машине, вршалице, пресе, трактори, вагонети и слично, које

су довозили у Србију, потпуно су изгубили за сељаке васпитни и цивилизаторски смисао: „Не терају они нас да то чинимо нас ради, већ ради њиховог сопственог komodитета!“, говорили су с презиром. Ретко бисмо наишли на сељака који би се повољно изразио о мерама које су Аустријанци предузимали у намери да повећају пољопривредну производњу. Углавном су сматране као обичан наставак реквизиција и принудних продаја с почетка рата: „Пошто су нам узели све што смо имали, сад нас терају да радимо више него што можемо, увек за њих, никад за нас“.

Бугарску окупацију сељаци су још лошије оцењивали него ону аустријску и мађарску. Она је у њиховим очима била гора од сваког губитка: права несрећа. Ни организација власти, ни способност њених чиновника, ни њихов морал, ништа бугарске власти нису чиниле што би импресионирао сеоско становништво Србије. Напротив, све негативне појаве у јавном животу које су становништву већ биле познате сад су му се указале још наглашеније због тромости и поткупљивости бугарских чиновника. „Ако имаш пара, све можеш да постигнеш и добијеш од тих мангупа“ – општи је утисак који су нам често предочавали они који су били под бугарском окупацијом. У време кад људски живот није био скуп и кад је негде нађени цак кукуруза спасавао главу, људи су се радовали кад наиђу на неког „попустљивог“ чиновника. Али касније, кад би опасност прошла, нису због тога о њему имали боље мишљење. У крајевима под аустријском окупацијом много је теже било „откупити се“ и, уз неколико новчаница, спасити пуну оставу намирница. То српски сељаци нису заборавили и то је свакако утицало на коначни суд који су доносили о оба система.

Као земља заостале културе у којој доминира екстензивна експлоатација, с врло мало модерног оруђа за рад, приходи пољопривредне Србије зависили су од небеса и од броја руку способних за рад. Тржни вишкови су били минимални (10% до 20%). Рат је само погоршао све аспекте такве ситуације: мушкарци су морали на фронт, а пољопривреда је остављена у нејаким и неискусним рукама жена и стараца; породице су биле принуђене да продају и испоручују без накнаде количине намирница којих се раније никад нису лишавале; способност и спремност за рад ужасно су опале због глади, страха и моралних притисака; а да зло буде веће, стока је готово у потпуности продата, покрадена,

уништена. Од српске пољопривреде, лишене својих најбољих трудбеника и алатки, нетакнута је остала само земља. У том погледу срећнија од Француске, у Србији земља није изгорела нити уништена ватром рововског рата. Људи су уништили или однели добар део оног што су били донели или изградили. Више од тога: шуме и рудници, као што ћемо касније видети, знатно су осиромашени. Погледајмо најпре какву је судбину стока доживела.

III. Сточарство

Погрешно је, као што смо већ истакли, замишљати Србију као земљу развијеног сточарства. Ако и извози стоку већ тридесетак година, то је зато што су сељаци принуђени да плаћају порезе који нису сразмерни приходима од њиховог рада. Њихова способност да производе за тржиште била је минимална, продавали су што им је било доступно: стоку и шуме. Тако Србија непрекидно губи своју стоку и своје шуме, на велику штету по њено снабдевање и пољопривреду. Могло би се чак рећи да ће Србија морати да купује стоку уместо да је извози. Број стоке непрекидно опада. Према званичним статистикама било је, на 100 становника, у следећим годинама:

	Коња	Говеда	Свиња	Оваца
1859.	12,90	73,90	163,10	220,30
1869.	10,10	60,90	106,10	220,20
1890.	7,60	37,90	42,03	137,10
1895.	7,31	39,59	39,11	133,80
1900.	7,41	38,57	38,50	122,82
1905.	6,04	35,10	32,60	114,00
1910.	6,10	32,20	22,50	130,80

Тим бројкама није потребан коментар.

Иако дајемо округле бројеве (стр. 78) за 1914. годину, недостају нам прецизни подаци о ситуацији уочи рата. Године 1905 – седам година пре балканских ратова – у Србији је било: 174.363 коња, 969.953 говеда, 908.580 свиња, 3.160.166 оваца и 510.063 козе. Ако се те бројке упореде с оним из 1920. године, јасно се види

да је Србија изгубила у стоци, упркос свим реституцијама преко ратних репарација и појединачних куповина у две послератне године:

	1905.	1920.
Коњи	174.363	68.750
Говеда	969.953	1.050.514
Свиње	908.580	732.428
Овце	3.160.166	2.257.702
Козе	510.063	287.983

Ситуација је још очигледнија ако упоредимо збирне податке из 1920. и оне из 1914. Неколико месеци пред светску експлозију, у Србији је било стоке (у округлим бројевима):

	1914.	1920.
Говеда /глава/	1.600.000	1.050.514
Бивола	25.000	6.806
Коња	250.000	68.750
Мазги	50.000	3.911
Свиња	1.300.000	732.428
Оваца	6.000.000	2.257.702
Коза	1.400.000	287.953
Живине	9.000.000	
Пчела /кошница/	350.000	
Свилене бубе /чаура/	3.700.000	

Ако се посматра одвојено вредност товљене стоке, стоке за репродукцију и теглеће стоке, добијамо укупну вредност од 817.675 милиона франака (вредност из 1914). Напомињемо да су бројке из друге колоне у горњој табели из 1920. године, односно две године после рата. А управо је у прве две године после престанка непријатељства учињен најзначајнији напор за набавку стоке без које Србија не може да живи. Али и уз ту кључну резерву, губици су очигледни.

Следећа табела односи се на све југословенске области, а не само на Северну и Јужну Србију и Црну Гору које нас овде посебно занимају. Међутим губици које је претрпела Србија биће утолико очигледнији, будући да је она била много више оштећена од осталих области. (Ни ове потоње непријатељ није поштедео пошто су настањене југословенском већином).

	1920.	1914.
Говеда	4.732.220	6.276.855
Биволи	50.883	
Коњи	1.057.578	1.550.786
Магарци и мазге	100.348	
Свиње	3.268.503	5.233.950
Овце	6.749.667	11.570.260
Козе	2.367.865	

Србија је Аустријанцима била позната нарочито по својој стоци, поготово по одличној свињетини. Прво што су имали на уму окупирајући ту земљу било је да се снабдеју одличним свежим месом. Чим су ушле у Србију, аустроугарске и немачке трупе су почеле да из ње шаљу велике количине. Једног од првих дана након преласка немачких трупа преко Дунава и Саве, берлински *Vorwärts* објавио је добру вест, да је 7.000 свежих и зрелих свиња стигло из Србије у Берлин и Минхен. Такви транспорти су трајали све док готово све свиње нису извезене из земље. Зато се маст нигде није могла наћи, а цена јој је скочила до неслућених висина. У Београду је, у децембру 1915. коштала: 13 круна (26 динара); у децембру 1916: 24 круне (48 динара); у априлу 1917: 13 до 20 круна; у марту 1918: 30 круна; у септембру 1918: 40 круна или 80 српских динара за килограм. На црном тржишту достигала је цену од 80 круна (160 динара).

Говеда, нарочито утовљена и велика, одмах су одузета и однесена. Касније се морало задовољити и ситнијом стоком. Све се слало на фронт или у позадину. За становништво Србије готово ништа није остајало. За све цивилно становништво Београда команда је дозвољавала да се закоље једно или највише два говеда, најпре двапут, а потом једном недељно. (На то питање ћемо се вратити, с више појединости, кад буде речи о снабдевању цивилног становништва, у Поглављу VI.)

Овце су војске једнако цениле као и осталу стоку: осим меса од њих су узимали и вуну и кожу. Оне са севера Србије, као и оне, врло бројне, с југа Србије, односио је непријатељ. Исто је било и с козама, мада су оне биле мање тражене.

Милости није било ни за коње. Они добри су одмах упућивани у Аустрију или у Немачку; они матори и неспособни остављани су становништву које никад раније није било у прилици да једе коњско месо. Бар двапут годишње сви коњи су излазили пред

реквизициону комисију: они најјачи узимани су за артиљерију, они најслабији за војне коморе. Цивилном становништву су остављане само ждробне кобиле и коњи најслабијег квалитета.

Стока, као и храна, није била у слободном промету: није се могла ни куповати ни продавати на пијаци. Тако је било у крајевима под аустроугарском окупацијом. Под бугарском окупацијом трговина стоком била је у начелу слободна, али је становништво избегавало да без велике потребе износи било шта на пијаци, у страху да се кући не врати и без стоке и без новца. Успут би сретали жандарме или војнике који би користили сваки повод да их лише њихове имовине.

Оно што су узимали Аустријанци су плаћали новцем или реквизиционим боновима, по ценама које су сами утврђивали, најчешће врло ниским, и без икакве везе с ценама на мало у градовима. И бугарске власти су издавале реквизиционе бонове. И сама српска војска је 1914. и 1915. прибегавала реквизицији за један део свог снабдевања. Према статистици коју је водила Трговинска комора Београда, укупна вредност реквизиција од стране разних војски на штету српског становништва, током рата и првих месеци мира (1914–1920), износила је на територији Србије и Црне Горе, 80 милиона динара (франака) у злату. Тешко је утврдити колики се део те суме односи на реквирирану стоку, али нема сумње да је тај део врло значајан.⁴⁶

И млеко је, током окупације, било монополисано и резервисано за официрски јеловник и за војне болнице. Била је утврђена, за свако сеоско имање, количина млека које је морало да испоручи сваке недеље, и та количина није много прелазила тачан принос млека крава, оваца и коза.

Ни вуна није била у слободном промету. Свака сеоска породица имала је обавезу да окупационим властима преда количину вуне која одговара броју оваца затечен у домаћинству у одређеном тренутку.

Живине је било јако много у Србији пре рата. Било је око 9.000.000 комада. Она је доносила, само од извоза јаја, око 3 милиона франака. Током рата жене су јаја продавале на пијаци, уколико им их војници не би „реквирирали“ за своје официре или за њих саме, тако што би понекад платили, или чак најчешће једноставно узели „на рачун краља Петра“, који ће на крају све платити...

⁴⁶ Извештај Трговинске коморе Београда, *Трговински гласник* (Београд), за 1928, стр. 59.

Задовољене ратне потребе у потпуно ванредним условима током прве две године рата, инвазија земље од стране Аустроугара, Бугара и Немаца, пустошења и пљачке, нерационално клање стоке, повлачење кроз Србију, Црну Гору и Албанију и толико још других невоља, уништили су највећи део стоке у земљи. Губитак износи од 68% до 70%. Кад се посматра тај губитак треба имати у виду два реда чињеница: 1) српска пољопривреда почивала је у потпуности на радној снази људи и стоке, механизације уопште није било; 2) у Србији, као брдско-планинској земљи, без савршенијих оруђа за рад, за праву пољопривреду били су погодни само равничарски крајеви: сав остатак земље морао се оријентисати на сточарство. Из такве ситуације јасно проистиче да нестанак тако велике количине стоке представља за Србију и Црну Гору једну судбинску ампутацију, не само пољопривреде, већ и укупне привреде. Та ампутација ће бити употпуњена и великим штетама које су претрпели шумарство и рударство.

IV. Шуме и рудници

У Србији и Македонији је 1914. године под шумама било око 2.070.000 хектара, односно трећина укупне територије. У Црној Гори је под шумама било 220.000 хектара.⁴⁷ Највећи део српских шума (две трећине) у власништву је државе (800.000 хектара) и општина (700.000 хектара). У Црној Гори, велике шуме припадају заједницама племена (120.000 хектара), док је око 60.000 хектара у власништву државе. Приватна лица поседују у Србији (укључујући и Македонију) 350.000 хектара, а у Црној Гори 40.000 хектара. Готово да не постоје велепоседници с власништвом на шумама. Приватно власништво над шумом готово је искључиво део ситног сељачког поседа. Један мањи део шума у власништву је црква и манастира. Земљиште је врло разнолико, па се шуме јако разликују једне од других. Буква је главни варијетет. На храст наилазимо на северу Србије. Јела расте нарочито на југозападу Србије (Копоник, Тара, Златибор) и у Црној Гори. Мање га има у централној Србији. У плодним равницама има много багрема, тополе, врбе, кестена...

Сеча шума није била строго регулисана. У приватним шумама уопште није било забрањено сећи стабла било које величине.

⁴⁷ Званична статистика за 1920. годину каже да је на северу Србије под шумама било 1.616.630 хектара, односно 20,3% територије; на југу Србије 1.070.370 хектара, односно 23,5%; у Црној Гори, 192.639 хектара, односно 19,9%. Чак и ако се имају у виду могућа статистичка одступања, последице пустошења шума током рата, нема сумње, врло приметне. Од једне трећине, старшине под шумама пале су на око једну петину територије.

Шуме у власништву државе и општина такође су биле препуштене нерегуларној сечи иза које су остала само врло ниска стабла. Будући да се Срби готово искључиво греју на дрва, трошене су огромне количине дрвета и још се неразумно троше. Недостатак железничких пруга и вагона онемогућио је развој шумске индустрије за коју су сви остали услови испуњени. Годишњи прираст износи 5.000.000 кубних метара односно 6.250.000 уметрених дрва, половина за огрев, а половина као грађевинско дрво. Пре рата је пола милиона кубика дрвета ишло у извоз, а још око пола милиона кубика коришћено је за производњу дрвеног угља. Од оног што је остајало, односно више од 5.000.000 кубика, готово два милиона је било неупотребљиво због непогодности превоза; остатак од 2.500.000 кубика представљао је резерву за евентуални извоз (уступљен или не предузећима за експлоатацију дрвета), за домаћу индустрију, за потпаљивање угља итд. Укратко, огромне резерве дрвета чекале су да буду искоришћене.

Још пре рата је било више предузећа за експлоатацију дрвета. „Прометна банка“ је имала концесију на 600.000 кубика дрвета (Тара, Црни врх, Звезда); Боја Јеличић је годишње обарао 12.000 кубика дрвета у државној шуми на Копаонику; друштво „Звечан“ је годишње секло 20.000 кубика; Шумско газдинство А. Д. из Крушевца поседовало је велику парну пилану. Године 1914. било је двадесетак великих пилана, парних или електричних; осим врло великог броја малих пилана на водени погон, 10 столарских фабрика и више фабрика запрежних кола, паркета, калупа, штала, ђевђира и сита итд. Осим тога, у врло развијеној кућној радиности производила су се ведрa, бурад, двоколице, корпе, шкриње, виле, лопате, држаље итд., итд. Сва та производња, велика и мала, ни издалека није одговарала богатству у дрвету које су нудиле шуме Србије и Црне Горе. Та грана је била тек на почетку, рат ју је додуше активирао, али је и усмерио на погрешан и погубан пут немилосрдног уништавања.

Кад год би војске, српска или непријатељске, прошле неком шумом, остављале би за собом велике крчевине. Кад је требало утврдити ровове или склоништа у области Мачве, шуме на Церу (код Шапца) претрпеле су велику штету, као и оне на Старој планини кад се српска војска утврђивала у околини Пирота, 1915. године. И другде је пролазак трупа значио мање или више суров

масакар шума. Та сеча је била утолико погубнија што се обављала без икаквог реда. Пошто је контрола државних шума била готово у потпуности престала, сеча од стране приватних лица ослобођених контроле заустављала би се само ако се посечено дрво није могло продати или употребити. Младо и здраво дрвеће сечено је пре старих и осушених стабала, само зато што је ближе путу. Будућност је у потпуности жртвована комодитету и мање или више сумњивим потребама тренутка.

Прави масакар шума почео је тек 1916. године, по окупацији Србије. „Влада“ у Београду организовала је регуларну експлоатацију српских шума какву Србија раније никад није видела. Постојеће железничке линије коришћене су до максимума за транспорт посеченог дрвета. За потребе превоза до железничких станица изграђене су кратке пруге уског колосека, или су пак сељаци приморавани да дрво превозе својим воловским запрегама. Било да је реч о западним, северозападним или југозападним крајевима, где су војске најдуже боравиле, и где су фортификацијски радови извођени у више наврата, или пак о централном делу Србије или о њеном југоисточном делу где су окупационе власти организовале редовну и систематску експлоатацију, све су планине у Србији биле предмет посебне пажње власти. Требало је посећи што више дрвећа, с једне стране јер је то било готово богатство које не захтева додатан рад, а с друге стране да би се из шума истерали српски војници и „комите“ који су остали у земљи чак и после одласка војске. Посебно планине Шумадије, као и оне у областима Чачка, Ужица, Крушевца, Топлице, Рудника итд., биле су жртве колико систематске толико и немилосрдне експлоатације. Све железничке станице биле су загушене вагонима натовареним дрветом, а читаве композиције тих вагона одлазиле су на север, за Аустрију и Немачку.

Поред те систематске експлоатације државних шума у великом стилу, окупатор је уништио или десетковао велики број општинских шума, као и приватних забрана. Где све нисмо наилазили на гомиле стабала посечених до корена, а свуда унаоколо на младу шуму: „била је ту пре рата, причали су нам, врло лепа шума; али су је Аустријанци (или Бугари) посекли“. У околини Ниша, Пирота, Врања, као и у Јужној Србији – у областима које су последње ослобођене од Турака – ту сечу су предузеле и обавиле

још пре 1912. турске власти. Бугари су уништили младе шуме које су преостале или оне које су у међувремену никле. Ни сами сељаци им нису дозвољавали да се формирају због потпуног недостатка огревног и грађевинског дрвета. То уништавање шума било је, уосталом, само наставак вековне праксе у Србији због које је Шумадија (која је и названа тако због огромних шума које су је некад прекривале) данас област оголела и изложена свакојаким временским непогодама (град, суша, поплаве) које само присуство шума може ублажити или чак спречити.

Области под бугарском окупацијом нису, дакле, биле поштеђене те колико упорне толико и неразумне експлоатације. Међутим, бугарске власти нису се тако предано трудиле да „извозе“ највећи могући део дрвета. Користиле су дрво из државних или приватних шума наметнувши сељацима сталан кулук превоза дрвета запрежним колима и ручним колицима. И оне су међутим практиковале редовну сечу на Старој планини, Копаонику и Јастрепцу, веома богатим првокласним дрветом. У том напору за уништавање шума било је и бриге да се из њих истерају и застраше српски *хајдуци* чијег присуства по планинама су се власти плашиле, али је главни разлог била жеља да се из окупиране територије извуче што више богатства, било у новцу, било у сировинама.

Осим тога, бугарске власти су организовале читаву шумарску службу да би сачували шуме од нерегуларне и незаконите сече од стране српских сељака. Становници тих области су нас уверавали да та служба често није имала другог циља осим да запосли неколико чиновника више на терет окупиране земље. Ти шумари и њихови шефови наметали су сељацима огромне таксе које сасвим сигурно нису завршавале у Државној благајни. Чак и касније, кад су те таксе биле мање-више доведене у ред и везане за државни буџет од окупационих прихода, њихов износ су шумари самовољно подизали специјалним додацима. Сечом на Јастрепцу, на пример, управљао је један посебан чиновник шумарске службе у области Топлице. Сељаци из околних села приморавани су да дрво превозе до Ниша по цени од динар и по за кубик. Уверени да тај чиновник присваја државни новац (намењен исплатама сељака), сами сељаци су га у тајности ликвидирали.

Шуме, једно од главних богатстава земље, много су теже биле погођене него пољопривреда у ужем смислу и сточарство. Док је

обрадива земља остала нетакнута и док се, у одсуству неке друге користи од ње, одмарала за неку будућу обраду, и док се стока могла доста лако заменити и умножити репопулацијом, српске шуме су заувек уништене, сигурно не у потпуности, али у огромним размерама које постају видљиве тек у поређењу с претходним стањем.

* * *

Ако постоји у Србији производна грана која се свакако мора унапређивати, то је без сумње *рударство*. Ова земља је јако богата рудама од којих већина никад није експлоатисана. Геолошки услови посебно су повољни за развој те привредне гране, нарочито у неким крајевима где су се формирале велике рудне масе. Ускоро ће у Србији извоз руде премашити извоз стоке, које је све мање. Обим производње бакра и угља веома је значајан. Само из рудника у Бору (код Зајечара) вађено је пре рата 12.000 тона бакра годишње. Године 1911. само извоз бакра износио је 10 милиона динара, мада су концесионари прикривали стварну вредност те робе да би мање плаћали порез. Отворено је 25 рудника угља, а многа друга налазишта су још у фази испитивања. Сењски рудник, у власништву државе, има највећу производњу од готово 200.000 тона годишње. Без већих потешкоћа капацитет рудника угља у Србији могао би да достигне 600.000 тона годишње. Отварањем нових рудника у крајевима где су откривена нова лежишта та производња би могла бити још знатно повећана. Злато које се на годишњем нивоу добија из наноса реке Пек и из бакарне руде у Бору вредно је око 2 милиона франака. Производња олова и сребра (Рипањ, Рудник, Копаоник) достиже 622 тоне и вредност од 400.000 франака годишње. Наведимо најзад и руде олова и гвожђа. Олово (Космај и Подриње), око 1.000 тона; антимон (Подриње), 600 тона; гвожђе (Мајданпек, Копаоник, Кратово) и пирит (Мајданпек и Подриње), око 50.000 тона годишње.⁴⁸ Уочи рата капитал од око 70 милиона франака био је имобилисан у српским рудницима, у предузећима која су запошљавала око 5.000 радника.

Током рата производња је успорена. Али кад су Аустроугари окупирали Србију, неки рудници су наставили с радом. Под притиском Немаца, окупационе власти су посветиле посебну

Наведимо још и жице хрома, руде од Чачка и у Македонији (Битаново, Куманово, Прешево); лежишта пирита у Бору и Копачицу (Црна Гора); руде олова и антимона у Македонији (Кратово, Јанево); руде антимона, арсена и бакра, код Кавадараца и Македоније; олова с Авале (код Београда); магнезита на Руднику (Копаоник); катран из Матаруга (Македонија), Црне Горе (Улцињ, Подгорица) и из Македоније; најзад неексплоатисана лежишта која тек треба експлоатисати у Македонији и Црној Гори. Сва та лежишта тек треба да буду експлоатисана; недостатак капитала и транспортна средства још недостају.

пажњу експлоатацији рудника. Постојећи рудници су интензивно наставили производњу. Отворени су и неки нови рудници. У негдашњем Рудничком округу Аустријанци су током рата инсталирали жичару од планине Рудник до Горњег Милановца и електричну струју. Сељаци из околине били су принуђени да у тим рудницима раде, сваки по 15 дана, за плату од 3 круне. Сва извађена руда упућивана је у Аустрију и у Немачку.

И Немци су преузели експлоатацију рудника угља Боговина (код Зајечара), чије је отварање било започело уочи рата. Саградили су тамо савремена постројења, донели потребне машине и експлоатисали рудник више од две године. Власник земљишта је то навелико искористио у својој каснијој активности. Напротив, рудник чија је експлоатација обећавала уочи рата, потпуно је уништен током окупације. То је рудник бакра Ребељ (код Ваљева) где је врло скупа постројења изградило једно француско друштво.

Није могуће рећи да ли је боравак аустроугарских и немачких окупационих трупа био штетнији или кориснији за рударску привреду Србије. Огромне количине руда – које би само аустријске власти могле да изразе бројчано – извезене су из земље. Али, с друге стране, та принудна експлоатација омогућила је изградњу железничких пруга и путева, изградњу постројења, па је та привредна грана знатно унапређена. Најзад, може се рећи да су рудна богатства земље тако велика да их ни систематска експлоатација од стране Германа није могла озбиљније да угрози.

Градски живот у Србији никад није био јако развијен. Под турском доминацијом, која је трајала готово 500 година, по градовима су живели углавном страни елементи: Турци, Цинцари, Јермени, Грци, итд. Српско становништво живело је повучено изван градова, или радије по планинама. Тек с одласком Турака, у другој половини XIX века, може се говорити о српском градском становништву. Берлински конгрес, на коме је потврђена српска независност, одржан је 1878. После ратова 1876–1878, Србија је опет ратовала 1885. Мир је – још релативан због царинског рата 1905. и узбуне 1908. (због анексије Босне и Херцеговине) – трајао до 1912. Прекинут је на седам година, балканским ратовима и Светским ратом, да би се повратио тек 1919. године. Тако Србија готово никад није имала времена да створи значајније градске центре. И сам Београд растао је веома споро. Главни градови Србије имали су 1910. године следећи број становника: Београд 89.876; Ниш 24.949; Крагујевац 18.452; Лесковац 14.236; Пожаревац 13.411; Шабац 12.100; Врање 11.439; Пирот 10.737. Од укупно 2.911.701 становника, њих 2.528.819 живело је на селу, а само 382.882 у градовима. На територијама које је Србија заузела током балканских ратова 1912. било је више значајнијих градских центара, као што су Битољ, Скопље, Призрен, Приштина, Велес, Штип итд. Међутим у свим тим градовима већинско становништво је било муслиманско, које се убрзо већим делом иселило у Малу Азију. На пример, у Битољу је број становника са 60.000 пао на 28.418 (1921); Прилеп, са 30.285 на 18.532 итд. Само Скопље показује тенденцију претварања у значајан центар Јужне Србије.

Рат 1876. и 1877. прекинуо је, као што смо то већ нагласили, економско напредовање Србије које је било започело отварањем

банака, фабрика, акционарских друштава. Сељак је био скрајнут у други план. Занатлије су биле готово уништене. Трговина није могла да напредује. Промет с Турском и Бугарском заустављен је на самом почетку. Рат из 1885. докрајчио је рушилачко дело претходног рата. Огромни трошкови изазвани тим ратовима приморали су државу да становништво опорезује преко сваке мере. Пошто је изгубила тржишта у Турској и Бугарској, Србија је морала да се окрене Аустроугарској. Ова је искористила њену слабост да би јој наметнула економску и политичку доминацију које ће се Србија решити тек на крају Светског рата. Упркос периоду мира од 26 година, Србија још не може слободно да развија своје занате и индустрију управо због тог некадашњег утицаја Аустроугарске. Интерес те силе био је да Србија остане чисто пољопривредна земља којој ће она испоручивати готове производе, у замену за њену стоку и њено жито. И поред свега, дошло је до извесног економског развоја захваљујући миру, а етапе тог развоја смо већ приказали (Поглавље друго, I). Да је период мира потрајао још неко време, Србија би успела да значајно развије индустрију. Током рата градови су трпели још више од села, нарочито производне гране урбане привреде, занатство и индустрија. Скоро све радње су опљачкане, индустријска предузећа су обуставила делатност или су уништена. Није могуће о томе понудити неку прецизнију статистику. Биће довољне две констатације: 1) сведоци тврде да само један занемарљиво мали број радњи није био опљачкан; 2) више година после окупације, само 40% индустријских предузећа која су постојала пре рата могло је да обнови делатност.⁴⁹

I. Занати

Индустрија се у Србији појавила, као и свугде, најпре као домаћа радиност. Развијала се у оквиру породице или „задруге“ (заједнице више породица истог родоначелника) у циљу задовољавања потреба самих чланова заједнице. У време турске владавине та домаћа радиност имала је веома значајну улогу. Захваљујући врло израженој подели рада, најпре међу члановима породице, а затим између села и читавих крајева, занати су се с временом развијали

⁴⁹ „Три непријатељске војске“, пише учитељ Мих. Шпановић, „учиниле су у Прокупљу оно што је било неизбежно: продавнице и кафане порушене, роба опљачкана, вино и ракија немилице одношени у великим посудама или просипани у поплављене подруме. Официри и војници су се сместили по приватним кућама, и располагали њиховом имовином и укућанима као слугама. Чак су и болесници морали да уступе своје постеље окупатору. Наредили су да се сва живина покоље. Навалили су на свиње, одузимајући их од становништва, убијали их често на улици из пушака, ругајући се домаћинима и ником ништа нису плаћали. Кад би једна трупа отишла, друга би пристигла. У одласку односили су све што се могло носити: тепихе, покриваче, fine тканине, одећу, рубље итд. Теглећа стока и кола су одношени без реквизицијских признаница. Или би као признаницу давали комад хартије с исмевачким жврљотинама: 'Краљ Петар', 'Обратити се Пашићу за наплату износа од...'; 'Кајзер ће вам платити', итд." *Окупација* (на српском), Београд, 1925, стр. 5, 6. Често је и само домаће становништво, након евакуације српских трупа, пљачкало куће и радње. Упоредити: Б. Николајевић, *Под Немцима*, стр. 26. Сведочења очевидаца.

као посебна грана привредне активности. По одласку Турака, све већи број сеоских занатлија прелазио је у градове где су чинили све значајнији део српског градског становништва. Истакнимо и то да занатлија, иако насељен у граду, углавном није престајао да се бави и пољопривредом: од закључивања трговинског споразума с Аустроугарском (1911), свакојака готова роба преплављала је српско тржиште, па су многи занати уништени. Све веће коришћење индустријских производа, као и промене у начину живота, допринели су нестајању неких заната или њиховом повратку на село (ножара, оружара, кујунџија, баруџија, бојација, абација, сапунара, ткача итд.). Новим законом изгласаним 1910. регулисана је занатска делатност савременим прописима, али ратови који су уследили нису дозволили да се испоје учинци тог закона.

Према попису Занатске коморе Србије, у Србији је уочи Светског рата било 50.600 занатских предузећа. Бомбардовање градова уз границу, пролазак трупа, непријатељска окупација земље, све је то задало тежак ударац занатима. У Београду, Шапцу, Пожаревцу, Ваљеву, а посебно у Битољу (који је бомбардован и спаљен), занатске радње и радионице стално су пљачкане.⁵⁰ И сами Немци, познати по свом коректном понашању у Србији, нису пропуштали да пљачкају радње: оне у Пожаревцу, на пример.⁵¹ Али није то најгоре. Аустроугарске трупе, за све време свог упада у Србију, а нарочито за време окупације, бесплатно су се снабдевале свим потрештинама, посебно готовим производима који су могли бити од користи војсци, или оним који су недостајали у њиховој сопственој земљи. Штете нанесене занатима који су произвођили те артикле достигле су огромне размере. Мање су биле у другим занатским гранама.

Неки су занати, истине ради, просперирали током рата, макар и привремено. То су били они занати који су радили за потребе војске: кројачи и шваље који су шили униформе и рубље за војнике и официре; обућари и опанчари, који су правили ципеле, чизме и опанке за војску; млинари и пекари који су пекли хлеб; седлари и сарачи. Ипак, од 77 заната присутних у Србији у 40 најважнијих градова, само тих шест или седам није значајније успорило своју делатност. Пошто су сви мушкарци од 20 до 48 година старости мобилисани, занати су остали у рукама старца, жена и дечака. Становништво градова и села смањило је своје

⁵⁰ Од 90.000 становника Београда, у тренутку кад су Аустријанци и Немци у њега продрли, остало је само између 10.000 и 12.000. Будући да је осветничка пажња непријатеља била усмерена нарочито на престоницу, која је у неким очима била жариште читавог југословенског покрета, нешто пре су коване све завере против Аустрије, припремани самостално, написане све револуционарне прокламације истапути, требало је да житељи Београда плате још скупље него остали. Зато је, према твђењима овека, град мучен глађу. Савлада није дозвољавано да у њега уносе намирнице...у њему је све било пет и десет пута скупље него у суседним градовима", Проф. П. Пожаревцић, *Затисци из окупационе Београда* (1915–1918), на српском, Београд, 1919, стр. 5 и 6.

Град Смедерево је такође бомбардован и много је препатио: велики број кућа је срушен, све су биле оштећене, црква изрешетана. В. Николајевић, *op. cit.*, стр. 33.

⁵¹ На дан 22. октобра, око 16 часова, прича г. Ст. Максимовић, адвокат из Пожаревца, престала је артиљеријска паљба; али, још да је трајала, немачки војници су пљачкали радње, што су наставили и сутрадан, на очиглед својих официра. Крађа живине и стоке није престајала... Немци нису убијали ни оловали жене. Пошто би пљачкали радње и куће, Немци би били коректни, чак љубазни... *Савлада на окупацију* (на српском), Београд, 1919, стр. 34.

трошкове на минимум. Времена су била тешка и свако је пазио да не купује ништа што није било апсолутно неопходно. Пошто су избегавани сви значајнији подухвати, столарске, тесарске, зидарске, механичарске, штампарске радионице итд. биле су без посла или су радиле веома мало. Сви занати који су производили луксузну робу остали су готово потпуно без посла.

Треба, међутим, приметити да су се неке занатлије, током окупације, нарочито у областима под бугарском окупацијом, занатлије које су биле ослобођене војне службе, интернације или депортације, силно обогатиле. То је био нарочито случај с обућарима у градовима на југоистоку Србије (Ниш, Пирот, Врање, Лесковац), који су имали залихе готових производа које су бугарске власти откупљивале по доста добрим ценама. Исто је било и са штавиоцима кожа и са трговцима кожом који су имали залихе. Неке казанције, којима је добра срећа довела неку реквизициону комисију која је хтела да плати оно што узима, такође су повољно продали све своје залихе. Уопште узев, рат је био или веома исплатив или катастрофалан за оне који су имали нешто за продају, у зависности од тога да ли јесу или нису били обештећивани за производе које су им одузимале окупаторске војске. У крајевима под бугарском окупацијом треба направити још једну разлику, да ли је власник био присутан или није. Ако је био у српској војсци, сматрао се одсутним и његова имовина би била проглашена „напуштеном“. Власти су том имовином располагале по својој вољи, као да је реч о јавној својини. То је посебно био случај са зградама, било да се радило о кућама за становање, некој кафани или некој радњи. Нешто мање често је и имовина интернираних и депортованих третирана на исти начин. У Македонији је тај систем примењиван још строже, нарочито према оним грађанима који су напустили земљу са српским чиновницима и српском војском. У очима бугарских власти за њих се није могло рећи ни да су служили својој отаџбини, јер се Македонија службено сматра бугарском. Зато је имовина свих одсутних често узимана без икакве накнаде породици, чак и кад је ова била присутна.

Занатска комора је 1919. отворила истрагу са циљем да у свим градовима Србије утврди износ губитака узрокован штетом

коју је нанео непријатељ. За сваки град су узимане главне зграде као типске за сваки занат. За потребе те истраге направљена је следећа табела:

	Франака
У радионицама	5.845.000
За алат	14.095.000
За материјал, сировине и готове производе	31.418.000
Укупно:	51.358.000

Ти износи су израчунати на основу цена од пре рата. Послератна њихова вредност процењена је на 154.500.000 франака.

Према једној процени исте те Занатске коморе, износ капитала уложеног у занатска предузећа износио је 91.493.000 франака у злату. Од 50.600 тих предузећа, већина није могла да ради од почетака непријатељстава. Изгубљена зарада занатлија који су живели од рада тих предузећа износи, наводно, за свих пет година рата, неких 180 милиона франака у злату.

II. Трговина

Та привредна грана је због рата и окупације трпела знатно мање него занатство и индустрија. Под условом да нису били на фронту или у неком концентрационом логору, трговци су могли комотно да праве послове. Многи од њих су чак и профитирали од рата продајући робу скупље него што су је купили, а неки трговци су стекли баснословно богатство. Нормално одвијање трговине поремећено је још 1912. у време Првог балканског рата. У трговинском билансу се појавио дефицит на извозној страни, који је постао још израженији 1913. Од 1914. готово сав извоз је заустављен: да би се олакшало снабдевање војске; због затварања великог дела границе услед ратних дејстава; најзад и због готово потпуног прекида сваке привредне делатности. Из истих разлога, ни увоз није могао да се развија нормално.

Почев од 1888, трговински биланс Србије био је све активнији, као што то показује следећа табела:

Година	Увоз	Извоз
1888.	35.183.000	38.910.000
1889.	34.843.000	39.065.000
1905.	55.600.000	71.996.274
1906.	44.328.000	71.559.839
1907.	70.583.000	81.997.102
1908.	77.000.000	78.746.000
1909.	73.535.086	92.981.755
1910.	84.695.641	98.388.028
1911.	115.425.000	116.916.000
1912.	106.942.248	84.895.070
1913.		78.023.889

У 1912. износ извоза је мањи и то је природно: Србија је тада била у ратном стању и морала је много да увози, нарочито муницију и санитетски материјал. Од тог тренутка Србија је у изузетној ситуацији: после рата с Турском, па одмах затим с Бугарском, избио је устанак у Албанији 1913. због чега није могла да демобилише војску, чак ни после Букурештанског мира, да би тек почетком 1914. ствари почеле да се враћају у нормално стање. Прва половина године обећавала је унутрашњу равнотежу и обнову пословних активности. Али је тада избио нов рат, ужаснији од претходних. Србија је морала да сачека више година да се њена спољна трговина поново уравнотежи.

Закупљена бригом за одбрану територије од спољних инвазија, српска влада је запоставила доношење прописа о условима унутрашње трговине током рата. Тако да су бројне злоупотребе пријављене у свим градовима. Становништво је остављено на милост и немилост мање или више савесних трговаца. Увоз готових производа, поготово такозваних колонијалних производа, влада уопште није имала под контролом, на радост шпекуланата. Неки трговци на велико увозили су велике количине шећера, кафе, пиринча итд., а затим успевали да испослују затварање граница за исте те производе: пошто би тако обезбедили један де факто монопол, продавали су своје производе по врло високим ценама и остваривали огромну добит. Владином небригом је тако омогућено да се усред рата извезу велике количине пасуља и кукуруза, као и 80.000 оваца, због чега је, наравно, дошло до великог скока цена и, касније, до ограничавања клања стоке за потребе

цивилног становништва. Држава је и у сопственим набавкама толерисала неке мање видљиве злоупотребе. Војни лиферанти су дозвољавали себи да испоручују војној интендантури опанке веома лошег квалитета, брашно помешано с песком, покварено месо, труле намирнице. Једна парламентарна комисија открила је, наиме, свакојаке злоупотребе; међутим кривци нису строго кажњавани, или нису никако кажњавани. Једва да им се и судило. То је истакао социјалистички посланик у оно време, г. Драгиша Лапчевић, у Посланичком дому (Скупштина), 25. јуна 1915.⁵²

Бежанија становништва пред непријатељем и велико повлачење били су прилика за трговце да још више подигну цене намирница. Нарочито су тиме били погођени градови у долини Мораве. Са свих страна су се избеглице сливале у Јагодину, Параћин, Ћуприју, Крагујевац, Ниш, Лесковац, Краљево, Крушевац, Чачак. Кафеције и хотелијери, пекари и месари, пиљари и бакали, укратко, сви који су имали нешто на продају, нарочито ако је то нешто било за јело, такође и сви који су имали собе за изнајмљивање, зарађивали су огромне суме у та мутна времена кад људи нису жалили новац: њихова је једина брига била да сачувају главе, да нађу кров над главом и храну, по било коју цену.

Током окупације положај трговаца се знатно изменио: трговина више није била слободна као пре и одвијала се у сасвим изузетним условима. И ту морамо направити разлику између области под аустроугарском окупацијом и оних којима су управљале бугарске власти.

Аустријски систем карактеришу две чињенице: 1) рационасање, и 2) издавање концесија за бављење трговином. Касније ћемо се позабавити питањем рационасања (у Поглављу шестом, III). Овде ћемо се задржати на концесијама. Сви трговци, као и све занатлије, хотелијери, кафеције, пекари, пиљари, укратко сви који су намеравали да се баве било каквом трговином, морали су да од окупационих власти за то траже дозволу која се називала „концесијом“. Њу није било лако добити, а ни јефтино: требало је платити високе дажбине. Многи је трговци и нису добили. Неки други су је пак добили много касније. У почетку су концесије биле привремене. Властима је требало времена да се увере у „коректан“ став сваког грађанина. И они који су имали срећу да добију сталну „концесију“ морали су у више наврата да плаћају дажбине. Сваки

⁵² Цитат је пренет у његовој књизи *Окупација* (на српском), Београд, 1926, стр. 14–25.

трговац је био дужан да своју „концесију“ држи урамљену на видном месту у својој радњи: контролне комисије су често проверавале да ли се та обавеза поштује. Из лако разумљивих разлога жене су „концесије“ добијале лакше него мушкарци.⁵³

Градовима су стално недостајале намирнице. Најпре је следовање износило 200, затим 180, па 160 грама брашна дневно по особи. Меса готово да уопште није било, као ни млека и јаја, поврћа и масти. Тешко се налазило брашно, а цена му је била од 4 до 8 круна по килограму. Пшеница се могла наћи по цени од 3 и од 4 круне; кукуруз, за 2,5 и 3 круне (окупатор је сељацима плаћао пшеницу по 0,33 до 0,38 круна за килограм). Пред пекарама и нарочито пред месарама чекало се у дугим редовима по 3 и 4 сата, да би се понекад отишло празних руку. За продају намирница број овлашћених трговаца је био врло ограничен, а добит коју су остваривали измиче процени. Овлашћени месари бирани су међу поверљивим људима, у Београду најчешће међу Аустријанцима или Мађарима.

Циљ тих строгих прописа био је да се становништву отежа приступ намирницама и производима широке потрошње и да се што већа количина тих производа задржи за чиновнике и официре окупационе војске. Пошто се бављење трговином сматрало привилегијом, дозволу за то могли су да добију само људи који су добро стајали код владе и органа власти. Ти повлашћени људи нису пропуштали да добро искористе тај свој изузетан положај.

У крајевима под окупацијом *бујарских* власти трговина је била много слободнија. Ти крајеви су имали на располагању знатно веће количине намирница него они с друге стране Мораве. У почетку окупације Бугари су се задовољавали тиме да са окупиране територије извлаче храну неопходну за окупациону војску. Тек после устанка 1917. окомили су се на Србе, вршили реквизицију за реквизицијом и послали у Бугарску велике количине хране. Трговинске формалности биле су много једноставније. Али је једноставнији био и поступак да се неко пошаље у концентрациони логор, или да му се прети и извлачи новац. Неки спретнији трговци искористили су анексију тих територија да би одлазили у Бугарску, тамо куповали неке производе којих није било у Србији и *vice versa*. Врло занимљиви трговински односи успостављени су на тај начин између две земље. Опет за разлику од аустроугарских

⁵³ Проф. Л. Лазаревић, *Записи из окупационе Београда*, стр. 9.

власти које су строго поштовале процедуре, овде су све административне тешкоће брзо решавали они који су знали да искористе слабост бугарских чиновника према традиционалном подмићивању. Између трговаца флексибилног морала и бугарских власти алавих на незакониту зараду развијали су се, изгледа, „односи једног готово дирљивог шпекулантског пријатељства“.⁵⁴

Ако је под окупацијом било извесне сорте људи чији положај уопште није био тежак, то су без сумње били трговци. Чак би се могло рећи да су они профитирали од окупације, односно од невоље својих суграђана. „После денунцијаната и полицијских доушника, због чијих су оптужби хапшени, депортовани и вешани невини људи, ти 'нови богаташи', ратни профитери, су међу онима који сnose најтеже кривице.“⁵⁵ Као и у свим другим земљама, таквих људи је било и у Србији, и то не само међу Јеврејима без националности, већ и међу некадашњим и будућим националистима, патриотама сваке врсте...

Током ратних операција и под окупацијом, и трговци и трговина као професија претрпели су знатне штете. Те штете се не састоје само од одузете и изгубљене робе, већ и од реквизиција по произвољним ценама, било отимањем, било административним путем (за плаћање пореза, новчаних казни, накнада итд.). Вредност робе уништене и однесене 1914. године, током две аустријске окупације у августу и октобру/новембру, процењује се на 40 милиона франака у злату. Вредност робе коју је непријатељ затекао 1915, кад је Србија била потпуно окупирана и опустошена, по складиштима, магацинима, радњама, подрумима итд., процењује се на 260 милиона франака у злату.

Било је и робе из иностранства ускладиштене у магацинима железничких станица. Један део те робе је уништен у возовима опљачканим кад су Бугари пресекли железничку пругу Ниш–Скопље. Већи део те робе однели су окупатори. Најзад, иста судбина је задесила и робу ускладиштену у општинским магацинима. Та роба из општинских и државних магацина процењује се на 40 милиона франака у злату (вредност из 1914).

Додајмо још и да је добар део монополске робе: дуван, со, петролеј, шибице, цигарет-папир, алкохол, таксени папир, таксене марке и друго, био спаљен у Београду, одмах по избијању рата, приликом жестоког бомбардовања престонице. Вредност те робе

⁵⁴ Упоредити: Вој. Николајевић, *оп. cit.*, стр. 25.

⁵⁵ *Op. cit.*, стр. 37.

процењује се на 50 милиона франака, којима треба додати још и 25 милиона за робу исте врсте коју је држава затим набавила, а онда оставила у Нишу 1915. године.

Чак и не узимајући у обзир сав обим губитака које је Србија на тај начин претрпела, из ових података се види у којој мери је трговина била упропашћена и у каквим ненормалним условима се одвијала током рата и под окупацијом.

У Београду је трговинских радњи било 2.000, а у осталим градовима и селима око 10.000. Укупан капитал који су трговинске радње могле да имају у својини износио је 50 милиона франака. Могло би се додати још толико за трговинске радње у унутрашњости. Том износу од 100 милиона може се додати и износ кредита одобрених од стране домаћих и страних банака од 200 милиона франака. Уз претпоставку да та обртна средства од 300 милиона доносе чисту добит од само 5%, кад се одузму плаћене камате, укупна неостварена добит за једну годину износила би 15 милиона; за пет година: 75 милиона франака у злату.⁵⁶

Упркос изузетном положају који су извесни трговци имали током рата, јер су поседовали богатство производа који су свима били потребни, трговина као привредна грана није због тога претрпела мање штете. Другачије није ни могло бити у једној новој држави где и најмање попуштање државних стега значи мање или више потпуно враћање анархији са свим њеним последицама: пљачком, експлоатацијом ближњих итд.

III. Индустрија

У Србији, развој индустрије ишао је путем који јој је можда својствен, који се у сваком случају разликује од начина на који се индустрија развијала у осталим југословенским крајевима. Док су ови потоњи искористили велики прилив капитала из Беча и Будимпеште из којих је створена непосредно велика индустрија, у Србији се индустрија развијала на особен начин и сопственим средствима. Уопштено говорећи, мала предузећа су се мало по мало трансформисала, с тежњом да постану права индустријска предузећа. Ређе се догађало – и то само у последњих неколико година – да се отварају нова и одмах велика предузећа. Друга особеност: српска

⁵⁶ Г. Коста Стојановић и Милош Савчић, српски делегати на Мировној конференцији, процењују да та неостварена добит износи 120 милиона (8% од чисте добити).

индустрија има као главни циљ прераду сировина које потичу од њене сопствене пољопривредне производње. Најзад, та индустрија је настајала све време с циљем постизања одређеног националног интереса и с капиталом из домаће штедње. Кад је страном капиталу дозвољено да уђе у Србију, увек су предузимане све мере заштите општег интереса нације и њеног привредног развоја.⁵⁷

Прва индустрија која се у Србији почела да развија било је рударство, у XIII веку, захваљујући насељавању Саса из Немачке. Турском инвазијом заустављен је развој те индустрије која је, за српског царства, достигла завидан ниво, као и индустрија финог текстила. Прва национална револуција 1804. затекла је Србију без иједног индустријског предузећа. Под Карађорђем отворене су тополивница и барутана, у Београду и у Страгарима. Било је покушаја експлоатације рудника на планини Рудник. Пораз 1813.⁵⁸ све је зауставио, да би тек 1847. тополивница била трансформисана и коначно смештена у Крагујевац 1857. Мимо тих државних предузећа, Србија до краја XIX века није могла ни да сања о некој правој индустрији. Све је недостајало за такав један развој: неопходан капитал, компетентни стручњаци (предузетници и радници), довољан потрошачки потенцијал, горива, саобраћајна средства, одговарајуће законодавство. Зато је отварање предузећа ишло врло тешко, а већина основаних предузећа је вегетирала или убрзо пропадала. Најбоље су још пролазили парни млинови од којих је први саграђен у Београду 1863. Друга је индустрија чак престигла парне млинове, а то је била пиварска индустрија. Прва пивара подигнута је у Београду 1850. године. Друге су затим отворене у Јагодини и у Чачку (1852), па још једна у Београду (1873). Рударска индустрија почела је отварањем рудника гвожђа у Мајданпеку 1847; рудника угља у Сењу 1857; најзад рудника олова у Крупњу 1860. године. Почев од 1873, разни рудници Ђорђа Вајферта отварају пут индустрији с лепом будућношћу. Прва текстилна фабрика отворена је у Параћину, а од 1883. отварају се мануфактуре за производњу пертли у Врању и у Лесковцу.

Друга етапа развоја српске индустрије почиње после ратова 1876/77, који су Србији донели три нове области, а нарочито после изградње прве железничке линије (1884). И неке друге чињенице ишле су у прилог развоју индустрије: концентрација капитала у Народној банци која је управо била основана (1883),

⁵⁷ С. Предић, „Индустрија и занати“, чланак у *Српској, хрватској и словеначкој националној енциклопедији* (на српском), II, Загреб, 1927, стр. 49.

⁵⁸ Слом Првог српског устанка против Турака, који је предводио Карађорђе Петровић, а који је почео 1804. као побуна против дакија, и у којем је био ослобођен Београдски пашалук [прим. ур].

пролетаризација сеоског становништва после распада породичних задруга, независност српске државе проглашена на Берлинском конгресу (1878). Међутим, далеко од тога да су све тешкоће биле преброђене. Најпре је катастрофалан рат с Бугарском (1885) зауставио за неколико година привредни развој Србије. Осим тога, аустроугарска конкуренција у стопу је пратила српску индустрију и кочила њен развој. Само рударска и пиварска индустрија нису трпеле од те конкуренције. Трговински споразум с Аустроугарском (1881) везивао је руке српској индустрији пошто ју је лишавао сваке заштите. Та ситуација ће потрајати до 1905, кад је избио царински рат између две земље. За све то време индустрија је била жртвована пољопривреди. Од тог одлучујућег тренутка Србија ће водити протекционистичку политику. Већ 1907. велики број концесија одобрен је за отварање индустријских предузећа, углавном већих размера. Од 320 индустријских предузећа, чије је порекло капитала познато, 22 су основана пре 1881, 41 између 1882. и 1892, 81 између 1893. и 1905, а 121 између 1906. и 1910. године. Ова последња предузећа била су: 245 пилана, 76 парних млинова, 8 фабрика текстила, 2 стакларе, 2 топионице. Српска индустрија је 1910. године имала 465 предузећа (од којих 190 с производњом најмање једног вагона дневно) распоређених на следећи начин:

Пилане	51
Прерада дрвета	7
Пиваре	7
Прерада дувана	1
Шећеране	3
Кланице	5
Хемијски производи	6
Картонажа	5
Парни млинови (1911)	219
Фабрике текстила	32
Стакларе и цементаре	6
Циглане	26
Топионице метала	10
Фабрике машина	3
Електричне централе	6
Рудници	55
Остало	23
Укупно:	465

Укупна покретачка снага српске индустрије била је процењена 1910. године на 24.000 КС; број запослених радника на 16.000; инвестирани капитал на 82 милиона франака у злату; обртни капитал на 30 милиона; 23 нова предузећа основана су 1911. године, 38 у 1912. години и 6 у 1913. години. У областима освојеним у балканским ратовима такође је био извешан број предузећа. Тако је у Србији уочи рата било укупно 544 приватних индустријских предузећа, с укупним капиталом од 134.150.000 франака.

Током 1912. и 1913. године српска индустрија се суочавала с огромним тешкоћама, нарочито због чињенице да су сви радници били упућени на фронт. Али Светски рат је тај који је младој српској индустрији задао смртни ударац. Једно за другим, предузећа су морала да затварају капије, док је окупација уништавала већину њих и чинила велику штету преосталима.

О индустрији *Црне Горе* нема се много шта рећи. Та земља је крајње сиромашна и без ресурса. На њеним неприступачним планинама, без комуникација, живи више ратничко него радно становништво. Аустроугарска и Италија никад нису дозволиле Црној Гори да изађе из тог свог примитивног стања. Једно талијанско предузеће добило је монопол на дуван, као и на железничку пругу уског колосека између Бара и Вирпазара, на пловидбу Скадарским језером и на пристаништа у Бару. Оно је остваривало знатну добит, а да земљи није доносило сразмерну корист. Упркос врло богатим шумама, често нетакнутим, у целој земљи је уочи рата била само једна пилана. Било је и још неколико мањих пилана, једна електрична централа и две пиваре. Њени источни крајеви, освојени 1912. године (око 6.000 квадратних километара), нуде више могућности јер су у сваком погледу богатији. И ту недостају комуникације. Скадарско језеро сматра се једним од најбогатијих рибом у Европи. Нажалост, оно се експлоатише на врло примитиван начин.

* * *

То мало индустрије коју је Србија имала 1914. године било је најпре ометано, а затим коначно уништено. Само су неке фабрике текстила, посебно фабрика платна у Лесковцу, забележиле током рата (пре треће инвазије) некакав напредак. Исто је било, наравно,

и из истих разлога – производња за војску – и са фабрикама ратног материјала.

Престанак производње, због опште мобилизације, штете од бомбардовања и упада непријатеља, као и штете које су фабрике претрпеле током окупације – све је то довело до тешких губитака, не само државних предузећа, већ и приватних. Одмах по престанку непријатељстава једна комисија била је задужена за преглед и утврђивање штете на зградама, машинама и свој другој опреми која је припадала приватним индустријским предузећима. Она је утврдила да је у просеку проценат штете досезао од 30% до 100% на зградама, и од 57% до 100% на машинама и осталој опреми. Вредност тако изгубљене опреме приватних предузећа процењена је на више од 80 милиона франака. Укупна штета коју су претрпела приватна индустријска предузећа износила је наводно 145.605.000 франака (вредност из 1914. године).

Ни државна предузећа нису боље прошла. Може се чак рећи да се непријатељ на њих окупио више него на приватне власнике. Тако је фабрика оружја у Крагујевцу потпуно уништена: најпре при одласку српских трупа, а потом при одласку непријатеља. Разне радионице и погони, укупне вредности од око 40 милиона франака, потпуно су или делимично уништени (машине и алатке однете, зграде демонтиране итд.). А та бројка не обухвата и огромне количине сировина (бронзе, гвожђа итд.), резерве угља, складишта ораховог, храстовог дрвета итд. које су годинама чуване за каснију употребу. Исто се догодило и са складиштима готових производа, с намештајем, канцеларијским материјалом итд. Осим фабрике оружја у Крагујевцу, држава је поседовала још две барутане у Страгарима и у Обилићеву (код Крушевца). Вредност зграда, уз вредност уништених сировина (експлозива, сумпорне киселине итд.) износила је можда 20 милиона франака. Најзад и погон за оправку пушака и митраљеза, основан током рата у Скопљу, претрпео је знатну штету: око 50.000 франака у злату. Анкетни одбори су проценили да штете нанете фабрици оружја и барутанама износе од 70% до 100% њихове укупне вредности, односно око 42 милиона франака у злату.

Још једно државно предузеће, Државна штампарија, претрпело је велику штету. Зграда је бомбардована на почетку рата.

Штампарска опрема је делимично однета у Ниш, а остатак је уништио или однео непријатељ, Вредност машина, као и штампарског материјала, метала за израду слова, старе опреме за претакање итд. износи 1.500.000 франака, којој треба додати и вредност књига које је држава претходно објавила, вредност папира за новине и књиге и вредност ускладиштеног материјала – око 500.000 франака.

Управа државних железница имала је фабрику брикета и више погона за импрегнирање прагова. Они су оштећени током рата, а штета износи 2.034.000 франака за уништену опрему и материјал, и 5.293.000 франака за огревно дрво и прагове.

У фабрикама дувана и шибица, као и у погонима за штампање таксеног папира и у зградама Управе монопола у Београду и њених филијала у унутрашњости налазиле су се велике количине машина и алатки. Све је то уништено или изгорело заједно са зградама, или пак однешено. Та штета би могла да износи 6 милиона франака. Непријатељ је, најзад, уништио све књиге, документа, архиву Управе монопола.

На сву ту штету треба, изгледа, додати и износ од 50 милиона франака неостварене добити на нивоу целе индустрије за период од 5 година.

IV. Финансије

Питање финансија обухвата у условима рата финансије банака и осигуравајућих друштава, питање девиза, као и питање јавних финансија (буџети, зајмови, порези у разни намети). У земљи каква је Србија, поготово у рату, кад је судбина нације непрекидно угрожена, приватне финансије су измешане с јавним финансијама, будући да је у таквим околностима највећи део становништва све време везан за ставке буџета. Ради веће јасноће, покушаћемо да се одвојено позабавимо са три проблема које смо најавили: *приватним финансијама* (банке, осигуравајућа друштва, остале кредитне установе); питањем *девиза* (монетарна резерва, динар, аустријска круна, бугарски лев); *јавним финансијама*.

1. Приватне финансије

Прва кредитна установа основана у Србији била је Прва српска банка (1869), с капиталом од једног милиона дуката, од којих је уплаћено само 120.000 односно 1.480.000 динара (франака). Та банка је на самом почетку пропала пошто се упустила у бројне берзанске послове и у радове на железничкој линији у Срему (Аустроугарска). После тог почетног неуспеха избегавало се оснивање банака. Због тога, а уз то и због ратних догађања, до 1883. године основано је само шест кредитних установа, од којих три у Београду. Тек је 1884. године основана Привилегована народна банка Србије. Њени почеци су били тешки. Недостајало је стручњака за банкарство; економски услови су још били заостали: земља је тек била изашла из натуралне привреде (Naturalwirtschaft) и кренула у тржишну производњу (Geldwirtschaft); једва да се осећао утицај западног капитализма. Изградња прве железничке пруге довела је, упркос катастрофалним последицама српско-бугарског рата (1885), до извесног знатнијег привредног успона, нарочито након усвајања либералног Устава из 1888. године, које је увео мало реда у српски политички живот. У то време је већ постојало 37 кредитних установа, с капиталом од 7,6 милиона динара. Тај капитал је 1895. удвостручен, а број банака је порастао на 66. Тај напредак ће се још више осетити после династичког преврата 1903. године. Сваки град у Србији добио је своју кредитну установу, у неким градовима и више њих, у зависности од боје политичких странака које су у њима биле присутне. Упркос систему концесија – неопходних владиних дозвола за оснивање банака – број малих банака је непрестано растао. Уочи балканских ратова (1912) Београд је имао 40 банака, а у унутрашњости их је било 150. Од 1913. године ужурбано су се оснивале банке у новим областима на Југу, али је Светски рат обуставио тај напор.^{5,9}

У поређењу са другим земљама у то време, организација кредитних установа у Србији била је, пре рата, тек у зачетку. Становништво, стварни извор националне штедње, још није имао поверења у те установе без искуства, а бројне мале банке, на које се наилази по свим мањим градовима у Србији, обично су само неке рупе где неки мало боље стојећи људи доносе део своје

⁵⁹ За разлику од тенденција хрватских банака, примећује г. Никола Станаревић, да се концентрише сав расположив капитал у Загребу, Србија развија истовремено и престоницу и унутрашњост земље. „Банке у СХС“, у *Српској, хрватској и словеначкој националној енциклопедији* (на српском), I, Загреб, 1926, стр. 118, 119.

уштеђевине као мамац за очајне занатлије. Тако је свих 200 банака у Србији, на дан 31. децембра 1919, имало као уплаћени капитал односно као резервни фонд само 60,1 милион динара. Уочи рата тај износ је био знатно мањи.

Једина значајнија установа била је Народна банка, привилегована, организована по узору на емисионе банке западних земаља, посебно по узору на Народну банку Белгије. То је приватна установа под контролом државе. После дугих припрема, Банка је почела с радом 1. јула 1884. године. Њени почеци су били мучни. Становништво, навикнуто на златни новац, тешко се привикавало на папирне новчанице. Током првих година у оптицају је било у просеку 492.000 динара у папирним новчаницама. Крајем осамдесетих година тај број је већ порастао на 15 милиона. Уплаћени капитал износио је, у почетку, два и по милиона; 1897: 5 милиона; 1908: 7,5 милиона, а 1913: 10 милиона. Покриће у драгоценим металима износило је у то време 40%, а однос између покрића и оптицаја био је следећи (у милионима динара):

	Покриће	Новчанице
1890.	9,50	15,00
1900.	15,00	34,70
1910.	28,60	50,90
1914.	64,30	114,30

Међу активним операцијама Банке најзначајније су биле есконт и ломбард.

Вођење рата налагало је нове контингенте банковних новчаница, а Емисиони институт је био принуђен да затражи измену прописа у тој области. Наиме, Банка је могла да емитује у новчаницама само износ свог капитала увећан пет пута, односно 50 милиона у новчаницама са сребрном подлогом, односно највише 55 милиона уз специјално одобрење владе. Та количина није могла да задовољи потребе земље где је коришћење чекова готово непознато, а чији је буџет на трошковној страни износио 579.322.939 динара. Један нацрт закона био је на разматрању у мају 1914, кад се појавио ултиматум Аустроугарске који је онемогућио све планове реформе. Банка је добила наређење да напусти Београд. Већ 27. јула била је у Крушевцу. Због кратког времена нису однесене поцепане

и оштећене новчанице од 10 и 100 динара које је требало да буду спаљене, у износу од 2.593.420 динара. Управо те новчанице су аустроугарске власти пустиле у оптицај да би дискредитовале српски новац. Због смањеног броја својих службеника обухваћених општом мобилизацијом и сразмерног смањења послова, централа Народне банке у Крушевцу и њена главна филијала у Нишу биле су приморане да сву своју активност посвете влади. Како су новчанице штампане у Паризу, у установама Француске банке, која је и сама морала да напусти Париз, српска банка је морала да новчанице са златном подлогом од 20 динара трансформише у новчанице са сребрном подлогом. Међутим та операција није успела, као ни емисија, из маја 1915, великог контингента новчаница од 50 динара са сребрном подлогом. Стога је на унутрашњем тржишту током целог тог периода владала криза готовог новца. Банковне операције с приватним лицима (трговцима, извозницима, банкарима) биле су сведене на минимум. Послови унутрашње трговине, као и извоза и увоза били су готово у потпуности заустављени. Сва средства комуникације и саобраћаја била су у рукама државе и искључиво у служби рата. У септембру 1915, пред српски пораз, Банка се преместила најпре у Битољ, а потом у Солун, да би се 19. децембра укрцала на један француски ратни брод за Марсеј. Тамо је морала да сачека и крај непријатељстава.

Током Светског рата Банка је кредитирала – осим Државне благајне – и неке банкарске установе, српске трговце и посланике, као и београдску општину, у укупном износу од 5.731.257 динара. Најзад, српски трговци у иностранству постали су дужници Банке за износ од 1.245.000 динара. По ослобођењу Србије, Банка се вратила у земљу где се поново сместила у Београду, фебруара 1919. године. Ускоро је и трансформисана у Народну банку Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (законом од 26. јануара 1920).⁶⁰

Још једна кредитна установа, Управа фондова, основана двадесет две године пре Народне банке, 1862. године, имала је за циљ да окупи све јавне фондове, депозите, пупиларне масе (новчана средства у власништву малолетних лица, а којима управља старатељ до пунолетства власника [прим. прев.]), капитал општина и појединаца. Као самостална установа, Управа фондова била је ипак део државне управе. Капитал који је та установа окупила био је намењен хипотекарним зајмовима у градовима и селима.

⁶⁰ Упоредити: Г. Д. Ђулизибашић, *Српски динар и финансијски развој Србије од 1914* (на француском), Нанси, 1925, стр. 70–75.

Од 1886. године закључено је више зајмова у иностранству у циљу повећања расположивих средстава Управе фондова. После балканских ратова, тој установи су приписана сва права и обавезе Зират-банке из Скопља која је у јужним крајевима била пласирала неких 100.000 динара у облику хипотекарних зајмова. Уочи рата њен капитал је износио 130 милиона динара. Током Светског рата Управа фондова је обуставила свој рад, а мораторијумом, који је уредбом проглашен на сам дан мобилизације, обустављена су сва плаћања. За време окупације и сама зграда Управе фондова била је искоришћена, постала је седиште аустријске владе у Србији. Штета која је Управи фондова проузрокована уништавањем просторија, докумената, књига итд., процењена је, према пред-ратним билансима, на 35 милиона динара (франака). Неке исправе (облигације, менице, хипотекарна акта) сачували су неки појединци, али о томе немамо никаквих прецизнијих података, пошто је већина и тих исправа уништена.

Измештајући свој трезор и своју архиву, Народна банка је пристала да на себе преузме и један део вредности и документације неких приватних банака. Али је извесно да највећи део кредитних установа није успео да обезбеди на сигурном месту своје вредности у готовини и у документима. Већ током прве инвазије, више банака, нарочито оних из Шапца и Лознице, претрпело је велике штете. Све што се налазило у њиховим просторијама однесено је: проваљени сефови, готовина, акције, платни налози, менице, вредносни папири, све је однесено или уништено.

Током окупације непријатељ је предузимао разне мере против српских банака. Бугарске власти су претиле строгим казнама за све оне који не би пријавили своје вредности и ефективу у банци. Нестанак списка и документације отежао је, ако не и онемогућио поновно успостављање односа са клијентелом. Врло је тешко, стога, дати чак и приближну процену штете која је на тај начин причињена кредитним установама. Банка, чија управа није напустила земљу, свела је свој рад на минимум.

Државна класна лутрија, која је у Србији имала монопол на емитовање лутријских срећака, такође је обуставила рад за све време трајања рата. Како је нето производ те установе био намењен пољопривреди, индустрији и трговини, ове потоње делатности су, због те обуставе рада, претрпеле велику штету. Ако

се за основ обрачуна узме њен биланс из 1914. године, може се претпоставити да би Лутрија у нормалним околностима остваривала чист приход од 750.000 динара годишње, или 600.000 не-наплаћених потраживања. Све укупно за пет година долазимо до губитка од 4.817.500 динара, износа који би био подељен као накнада запосленима.

Процењујући просечну годишњу зараду свих банака у Србији – чији је укупан капитал с резервама износио 100 милиона – на 12 милиона, неостварена добит за 5 ратних година износила би 60 милиона динара.

Осигуравајућа друштва су се током рата нашла у посебно деликатном положају. Од првог дана мобилизације она су морала да обуставе све своје операције. Најзначајнија међу њима биле су експозитуре иностраних осигуравајућих друштава: „National“, „L'Union“, „Rossia“, итд. Највећа домаћа друштва била су: „Србија“ (основано 1906) и „Шумадија“ (основано 1913). „Београдска задруга“, најјача београдска банка, имала је такође своју службу осигурања.

Уговори о животном осигурању важе углавном у мирнодопско време, осим ако није закључен неки специјални анекс пре објаве рата. Кад је проглашена општа мобилизација, већина осигураника није могла да закључи такав анекс и да регулише своје ратне премије. Осигуравајућа друштва су се, дакле, прогласила слободним од свих обавеза према породицама свих оних који би се појавили као жртве рата. Али чак и она лица која су наставила да бораве у местима седишта осигуравајућих друштава такође су била у немогућности да регулишу своје ратне премије, пошти су канцеларије осигуравајућих друштава биле затворене. Једна специјална комисија је саставила списак од 5.500 осигураника, погинулих или умрлих током рата. Ако се као просек узме уговор од 6.000 франака, вредност штете коју су осигураници претрпели достиже износ од 33 милиона франака, односно 50%, што одговара укупној суми осигурања.⁶¹

2. Девизни течај

Питање девиза једно је од најзанимљивијих које је покренуо Светски рат у свим зараћеним земљама. У Србији је премија на златан новац смањена на минимум током првих година XX века.

⁶¹ Извештај о штети проузрокованој Србији и Црној Гори, поднесен пред Комисијом за ратну одштету (на француском); Париз, 1919, стр. 104, 105.

Од 1905. године имали смо дисажио од 0,80 до 0,05. Те године су у оптицају новчанице са сребрном подлогом у износу од 33.866.450 динара, а депрецијација златног новца била је 0,10. То стога што је држава 1903. године реализовала један зајам од 60 милиона и више није имала потребу да купује злато да би плаћала ануитете за раније закључене зајмове. С друге стране, трговински биланс се побољшао. Најзад, пливајући дуг је угашен 1903. године. После тридесетогодишњег периода сталног буџетског дефицита, 1904. година окончана је без дефицита, чак са суфицитом прихода од 6.583.084 динара. Сличан резултат је био и 1905. године. Приходи државе успели су да превазиђу износ расхода за 11.362.943 динара.⁶²

Уочи балканских ратова Србија је готово стабилизовала своје финансије. Једина тамна тачка на тој слици јесте огромна сума коју је Државна благајна морала да плаћа сваке године на име ануитета иностраним повериоцима. Укупан консолидовани дуг државе износио је 1911. године 551.950.500 франака с ануитетима од 32.424.950 франака, односно готово 20% укупних буџетских расхода. Трговински биланс је био повољан: увозили смо за 111.425.000 динара, а извозили за 116.916.000 динара. Исти је однос био и у буџету: имали смо 128.973.600 динара прихода и 118.647.648 динара расхода. Да није било балканских ратова, Србија би, са становишта финансија, постигла готово потпуну финансијску стабилност. Тада је кренуло низбрдо. Године 1912, док је увоз износио 106.942.248 динара, извезено је за само 84.895.070 динара, да би тај износ следеће године пао на 78.023.899 динара. Поново се појавио буџетски дефицит: износио је 1913. године 166.544.972 динара. Исте године је закључен зајам од 230 милиона, тако да су ануитети према иностранству порасли на 46 милиона франака, односно 21,5% укупних расхода. Расходна страна буџета износила је 1914. године 579.322.939 динара (односно 282.238.931 динар више него 1913). Нов зајам од 250 милиона и привремени аванси од 370 милиона динара одобрили су српској влади њени савезници за вођење рата. На дан 31. децембра 1914. године у оптицају је било у папирним новчаницама 91.200.000 динара. Све те промене морале су да се одразе и на динар. Ускоро је дошло до пада курса, упркос огромним количинама новца који је увезен из иностранства. С економске тачке гледишта тај пад курса није био

⁶² Др Д. Мишић, „Јавни дуг Краљевине СХС“ (на француском), излазак у првом броју београдског *Политичког и финансијског прегледа*, октобар 1923.

оправдан, с обзиром на то да је Србија била престала да плаћа ануитете за своје дугове, да су мораторијумом била обустављена сва плаћања у злату и да су златне резерве Народне банке биле знатне, ако не и довољне. Социјалистички посланик Лапчевић оптуживао је владу да толерише шпекулације и да дозвољава по- дизање цена.⁶³ Наиме, иако се количина папирног новца у опти- цају повећавала, златне резерве емисионе установе нису се смањивале: напротив, оне су наводно расле, јер је држава уступа- ла Банци све злато из иностраних зајмова. Депозити Банке у ино- странству расли су у још већој размери. Уочи непријатељске оку- пације Србије, стање Народне банке, у поређењу с 1911. годином, било је следеће:

	У динарима	
	1911.	1915.
Златне резерве	35.145.181	67.241.805 ⁶⁴
Депозити у иностранству	7.256.573	193.902.939
Портфељ	7.698.437	9.013.487
Новчанице у оптицају	59.950.530	297.751.360

Ако се изузме опште стање српских финансија, оптерећено те- шким дугом према иностранству, стање саме Народне банке и динара било је врло задовољавајуће. Папирно, новац је био у до- вољној мери покривен, чак боље него у неким земљама Запада. Проценат покривености у седам европских земаља 1915. и 1917. године, представљен је на следећој табели:

	Проценат	
	Крај 1915.	Крај 1917.
Србија	21,53	21,53
Бугарска	16,60	5,91
Аустроугарска		1,48
Италија	35,42	12,97
Немачка	35,35	20,98
Француска	37,68	23,50
Енглеска	145,91	127,03

До одређене депрецијације српског папирног новца дошло је чак и пре него што су Србију окупирале стране војске. Та депре- цијација, која је у октобру 1915, уочи евакуације, досегла 25%,

⁶³ На тај начин, тврдио је, шпекуланти су од народа украли више од 100 милиона динара. Говор у Скупштини од 25. јуна 1915, репродукован у његовој књизи *Окупација*, стр. 19 и 20.

⁶⁴ Златне резерве састојале су се, крајем 1915. године, од:

	Динара
Злата	64.148.453,79
Сребра	2.975.093,64
Иностраног новца	108.258,11
Укупно:	67.241.805,54

Уп. Д. Ђулизибашић, *op. cit.*, стр. 79.

објашњава се, изгледа, с обзиром на три реда чињеница. Становништво недавно ослобођених области на југу, навикнуто на метални новац, турски и други, прихватао је папирни новац с извесним неповерењем и журило да га што пре замени за злато. Већ та прва чињеница вршила је одређен притисак на папирни новац. Друга чињеница: сутрадан по бомбардовању Београда, влада је прогласила принудни курс динара – то се нужно негативно одразило на папирни новац. Најзад, као и у свим другим земљама које су биле окупирани или којима је претила окупација, дошло је до масовне тезауризације. Да би повратила поверење заплашеног становништва, влада је исковала и ставила у оптицај, августа 1915. године, контингент од 15 милиона сребрњака. Тај износ је одмах нестао у провалији све веће тезауризације. Исту судбину имала је и нова поруцбина од 15 милиона који су почели да стижу у Србију у новембру 1915, управо кад је војска ужурбано напуштала националну територију. Истакнимо да је тај сребрни новац био од велике користи српском становништву приликом повлачења кроз Албанију и Црну Гору. Да су располагали само папирним новчаницама, избеглице вероватно не би могле ништа да купе у тим крајевима где се само метални новац признаје. Албански и црногорски сељаци, и сами врло сиромашни и без намирница, пристајали су да понешто продају само ако би им се понудио неки сребрњак или златник. Зато је српски папирни новац био јак депрециран током повлачења, често и до 300%. Његова вредност је била умањена (за 20%) чак и у односу на црногорску валуту. Кад је требало да избеглице почну да се укрцавају на француске ратне бродове, ажио је скочио на 600%! Готово исто се догодило и у Солуну, због шпекулација мењача који су сурово искоришћавали тежак положај српских избеглица.

Почев од тада, српски динар има две егзистенције: једну у самој Србији коју су окупирале аустроугарска и бугарска војска; а другу у изгнанству, у савезничким и неутралним земљама. Пратићемо динар на његовом путу до 1919. године, кад ће и за њега, као и за целу нацију, почети једна нова ера.

Окупационе власти су наметнуле становништву свој монетарни систем као законско средство плаћања. Али динар уопште није нестао из оптицаја. Чак је био и више тражен и љубоморније чуван него аустријска круна или бугарски лев. Окупаторске власти

су сва своја плаћања, како становништву тако и сопственим чиновницима, вршиле искључиво у аустријском или бугарском папирном новцу. Штавише, био је прописан један посебан курс за валуте у оптицају: за једну круну или један лев требало је дати два динара. Најзад, иако је захтевано да се таксе и новчане казне плаћају искључиво у злату, кусур је увек враћан у крунама или левима. Како становништво није поседовало другог новца до динара, поготово на почетку окупације, морало је те уплате да врши у српском новцу: тако је становништво све плаћало двоструко више, а добијало само половину цене кад би нешто продавало. Осим тога, настао је прави лов на кованице од сребра и никла које су често реквириране без икакве накнаде. Лако је онда замислити све могуће злоупотребе војног окупационог режима према свега лишеном и пониженом становништву. Међутим, како српска држава није била престала да постоји и како је њен папирни новац на међународном нивоу више вредео од круне и лева, с динаром је почело да се бесомучно шпекулише. Успостављена је одређена веза између српског новца који је остао у земљи и оног који су Банка и избеглице однеле са собом у иностранство. На то питање ћемо се још вратити.

У изгнанству је српска влада била лишена свих редовних прилива. Ослањала се искључиво на авансе од савезника. Осим материјалне помоћи у намирницама и ратном материјалу, примећује их, на име месечних аванса, 9 милиона за плате чиновника, за плате официра и за слање помоћи у натури и у новцу становништву које је остало у Србији. Сједињене Америчке Државе су 1917. године одобриле српској влади месечни аванс од милион долара, намењених углавном за доделу помоћи цивилним заробљеницима интернираним у Немачку, Аустроугарску и Турску. Тако је влада била довољно обезбеђена, а количина папирног новца у оптицају није морала да се повећава од 1915. године. Да би поштедела избеглице губитака због шпекулација, влада је успоставила повлашћен течај за иностранци новац за којим би могла имати потребу. Тако је на шалтерима српске управе 100 динара мењано за 79 грчких драхми, односно за 88 франака. Тај „званични курс“ имао је повољан ефекат и на сам слободни курс који се овом званичном осетно приближио током 1917. и 1918. године. Управо су у то време шпекулације с динаром биле досегле

врхунац. Аустријанци и Бугари су почели да српски новац уносе у Швајцарску, да би га мењали на берзи или чак код српских специјалних делегација, често уз мање или више свесну помоћ самих српских поданика.⁶⁵ Да би спречила или ублажила последице тих злоупотреба, влада је наредила строгу контролу тих операција: замењени износ сваког избеглице бележен је у његов пасош; замена се могла вршити само једном месечно; износ је био ограничен на задовољавање најнужнијих потреба. Те мере су без сумње смањиле шпекулације, али их нису коначно спречиле.

Пред крај рата, Србија је била пуна аустријских круна и бугарских лева. Нешто око 800 милиона тог новца било је у оптицају у окупираној Србији. Вредност круне у односу на долар била је следећа: у октобру 1918. један амерички долар вредео је 11,83 круне, а у децембру исте године 15,77 круна. Исти тај долар вредео је око 8 динара.

Бугари су са своје стране јако депрецирали динар. Пред крај окупације, за њега више нису давали 0,50, већ 0,25 лева. Истовремено, знајући колика је његова стварна вредност, све више су показивали жељу да сакупе што више динара. За окупирано становништво, лишено свих информација о стварном стању ратних операција, такво понашање власти представљало је најпре загонетку, да би потом постало поуздан доказ да час ослобођења није далеко.

3. Јавне финансије

Из свега претходног стиче се доста јасна представа о стању у ком су се налазиле српске јавне финансије током рата. Буџети, једва уравнотежени уочи балканских ратова, поново су се суочили с дефицитима који су расли из године у годину. Довољно је погледати бројке буџетских прихода и расхода српске државе да би се схватило да је Србија, од почетка 1912. године, улазила у период финансијских тешкоћа, што је уобичајена последица рата, а чест увод у озбиљне социјалне поремећаје. После привременог оздрављења финансија, у првих десет година XX века, које је крунисано 1911. године буџетским суфицитом од 11 милиона, присуствујемо вртоглавом расту расхода који су потицали углавном од отплата иностраних зајмова,

⁶⁵ Уп. Др М. Нинчић, *Наше девизно стање* (на српском), стр. 26.

да бисмо стигли до периода 1915–1918. године, кад Србија више није ни имала буџет у правом смислу речи, и кад је влада преживљавала само од аванса савезника. Ево тих бројки:

Године	У динарима	
	Приходи	Расходи
1908.	95.823.338	95.778.764
1909.	103.644.104	103.323.648
1910.	115.277.745	115.072.843
1911.	120.136.496	120.083.803
1912.	130.764.713	130.764.713
1913.	130.764.713	130.764.713
1914.	214.320.670	214.320.670
1915.	214.320.670	214.320.670
1916.	214.320.670	214.320.670
1917.	214.320.670	214.320.670
1918.	214.320.670	214.320.670

У стварности, као што се и види, последњи буџет је био 1914. године. Од тада, Србија више није имала буџет: приходи и расходи у наредним годинама исказивани су према моделу из 1914. године. И сам тај буџет био је у стварности сасвим различит од оног каквим се чинио на први поглед. Редовни и ванредни приходи износили су само 114.691.615, а све остало било је попуњавано ратним зајмом од 250 милиона (с каматом од 5%), уз готово још 370 милиона привремених аванса. С друге стране, расходи, редовни и ванредни, износили су 123.873.399; али, том износу треба још додати: 38.215.021 за расходе по зајму уз камату од 5%, 166.544.972 за покривање дефицита из 1913. године, 250.615.243 за ванредни ратни кредит, 3.415 ванредног кредита, 70.889 за расходе према члану 12 Закона о финансијама. Све то је чинило збир од 579.322.929, што је, као што се види, врло далеко од званичних бројки буџета. Наредне буџетске године биће још мање реално представљене. Расходи су, 1916. године, били распоређени на следећи начин: 59,88% за персоналне трошкове, 10% за материјалне трошкове, 29,36% за отплату анuitета зајмова. Редовни приходи су обезбеђивали само 1,83%, док су ванредни приходи од зајмова добијених од савезника износили 98,17%. Буџетске године 1917. и 1918. биле су сличне буџетској години 1916, с једином

разликом што је знатна сума била упућена у Србију и у концентрационе логоре. Таква буџетска ситуација потрајала је до краја непријатељстава.⁶⁶

* * *

Уочи балканских ратова, Србија је имала консолидован *јавни гуи* од 701.096.118 динара (франака). Ратови 1912–1913. донели су Србији знатно територијално проширење (српска територија је готово удвостручена), али су јавне финансије поново запале у критичну ситуацију. Да би исплатила трошкове рата и попунила дефицит који је из рата проистекао, влада је 1913. године с једном групом француских банака закључила зајам од 250 милиона динара. Тај зајам није још био у потпуности пласиран кад је избио Светски рат: српске финансије, већ озбиљно уздрмане, биће јако поремећене. На самом почетку рата српска влада обратила се својим савезницима – Француској, Енглеској, Русији – молбом за помоћ и подршку. Те три земље су одговориле на позив, с Француском на челу. На једној конференцији, одржаној у Паризу почетком 1915. године, одлучено је да ће Француска, Енглеска и Русија у једнакој размери учествовати у финансијској помоћи Србији, с тим да руски део привремено авансирају остале две земље. После српског пораза 1915. године, снабдевање српске војске обезбеђивали су савезници (Француска и Енглеска). У јуну 1916. године потписан је у Лондону нови споразум по коме ће исте те силе пружати Србији месечну помоћ од 9 милиона франака (по 4.500.000 свака), и сервисирати српске зајмове у иностранству, такође по пола. По уласку Сједињених Држава у рат, Србија је од њих добила помоћ најпре у новцу (12 милиона долара за 12 месеци 1917. и 1918), затим у опреми (1919. и 1920). По престанку непријатељстава, ратни дуг Србије, који је преузела нова држава Срба, Хрвата и Словенаца, износио је: 1.486.581.250 франака Француској; 26.696.489 фунти стерлинга Енглеској; 64.486.392 долара Сједињеним Државама (ситуација на дан 30. јуна 1925).

Док је српска влада у избеглиштву притискала земљу ратним дугом од 3 милијарде франака, становништво које је остало код својих кућа морало је да купује аустроугарске ратне обвезнице.

⁶⁶ Г. Нинчић, тада министар финансија, на следећи начин је резимирао стање српских финансија током изгнанства: „Уочи велике офанзиве у септембру 1918. године, наша финансијска ситуација је била следећа:

1) Месечни аванс од 9 милиона добијен од Француске и Енглеске, намењен углавном исплатама официјерских и војничких плата, као и платама цивилних чиновника; 2) месечни амерички аванс од једног милиона долара, намењен пружању помоћи нашег становништва које је остало под непријатељском окупацијом; 3) савезничке владе су, за наш рачун, исплаћивале купоне државних зајмова (42.225.000 франака годишње); 4) савезничке владе испоручивале су сву неопходну опрему нашој војсци на Солунском фронту и у позадини. Види се да су сви наши јавни расходи били покривени захваљујући помоћи наших савезника. Сопствени приходи српске државе били су тако минимални да једва заслужују да буду споменути.“ *Финансијски извештај за буџетску 1919–1920. годину* (на српском), стр. 9.

Наиме, окупационе власти су себи дале за право да натерају становништво да купује њихове обвезнице. Сви трговци и лиферанти који би се обратили властима за неку концесију морали су да узму обвезнице на неки произвољно утврђен износ. Продавнице дуванских производа категоризоване су према свом промету и морале су да уплате одређену суму на име зајма пре него што добију робу. И сами сељаци су били обавезни да плаћају, према околностима, 200, 300 и 500 круна по особи. Странице *Службеної листи*а окупационе владе биле су испуњене именима „добровољних“ уписника ратног зајма. Процењује се да би износ тих уписа могао бити чак 260 милиона. Вредност тих обвезница, уписаних по форсираном курсу од 95%, падала је мало по мало да би, на крају рата, представљале само 50% своје номиналне вредности. Како те обвезнице никад нису исплаћене, а како је на берзи њихова вредност минимална, оне за српско становништво, нарочито за сељаке, представљају чист губитак.

* * *

СТИЖЕМО ДО ЈЕДНЕ ДРУГЕ СЕРИЈЕ ЈАВНИХ РЕСУРСА, КАКО СРПСКЕ ДРЖАВЕ, ТАКО И ОКУПАЦИОНИХ ВЛАСТИ: *йорези*, *ййаксе* и разни други *наметйи*. Разликоваћемо поступања српских власти пре евакуације територије и у изгнанству, и поступања окупационих власти, аустроугарских и бугарских.

У Србији су директни доприноси били регулисани једним законом из 1894. године који разликује шест облика директних пореза, на: земљиште, зграде, приход од капитала, најзад и лични порез. Законима из 1886, 1891. и 1896. установљен је нови облик директног пореза: порез на промет. Тај систем је веома примитиван. Он садржи два облика које прави систем пореза на доходак не познаје: лични порез, порез на промет. Основица је овде бруто доходак; за порез на земљиште, основица је површина или вредност опорезованог објекта. Основица личног пореза је сама личност опорезованог, док порез на промет узима у обзир више различитих елемената. Укратко, нема ту никаквих начела, већ су просто сабрани разни облици опорезивања. Очигледан доказ

њихове мањкавости јесте нужност која је натерала законодавца да установи бројне додатне проценте, од којих један општи од 75% и осам посебних. Ако се тим додатним процентима додају и они из области, округа и општина, стижемо до невероватне бројке од 300 до 400 процената. Неједнакост терета, већ инхерентна самим порезима, тиме је још повећана. Наиме, директни порези обезбеђивали су Србији тек један мањи део буџетских прихода:

Године	Укупни приходи	Реализовани директни порези	Проценат
1908.	95.823.338	21.565.349	23,13
1909.	103.644.104	26.033.220	24,76
1910.	115.277.745	29.267.778	26,06
1911.	120.136.496	32.086.442	26,92
1912.	130.764.713	25.417.676	20,46

На територијама освојеним у балканским ратовима постојао је још заосталији систем, турски, застарео, неправедан, одвратан и понижавајући, који је превише подсећао на вишевековно робство тог становништва. После 1912. године на њих није одмах примењен српски систем, већ један други, на брзину склепан, а који је требало да се примењује привремено, док се оба система не реформишу. Влада је сваке године морала да утврђује износ који ће се потраживати од нових територија, па би се тај износ после распоредио међу новим областима, окрузима и општинама. Тај систем је био очигледно лош: неправедан, произвољан, непродуктиван. У буџетској 1914. години, та област је требало да обезбеди суму од 21.200.000 франака. А државна благајна је убрала тек 14.035.247 динара.

Коначно, расходи изазвани ратовима 1912–1913. изнедрили су један нови облик директног пореза, овог пута општег карактера, намењеног једино исплати ратних пензија: додатни проценат за ратне инвалиде.

Највећи део буџетских прихода потицао је, међутим, од индиректних пореза: (такса, царинских дажбина, монопола итд.), од прихода са државних газдинстава и предузећа, од ванредних прихода. Ево, примера ради, како је изгледао буџет за 1912 годину, у укупном износу од 130.764.713 динара:

	Динара	Проценат
Директни порези	10.171.646	20,46
Додатни проценти	15.235.030	
Индијектни порези	62.473.049	47,77
Газдинства и предузећа	28.991.031	
Разни приходи	2.670.630	
Ванредни приходи	6.563.794	

У овом или оном облику, више од половине прихода обезбеђивано је из индијектних пореза.

Да бисмо јасније представили порески систем који је практикован у окупираној Србији, било је неопходно направити преглед различитих облика пореза који су у тој земљи постојали пре Светског рата.

За територије које су окупирали Аустроугари, имамо једну уредбу о разрезу и убирању пореза за 1916. и 1917. годину. (Царска и краљевска војна влада Србије. Десето одељење, бр. 731). Та уредба је мешавина прописа наметнутих окупацијом, српског система и аустријских и мађарских система. Њен највећи део је, међутим, позајмљен од српског система који смо управо описали. Он подразумева следеће предмете опорезивања: земљишта, зграде, камате и ренте, предузећа чије је књиговодство под државном контролом, предузећа и наднице, лични порез. Преузети су, дакле, сви елементи српског система, осим пореза на промет. Предузећа чије је књиговодство било под државном контролом (акционарска друштва итд.) остављена су по страни. Осим тога, начело опорезивања нето прихода, које је недостајало српском систему, овде је у потпуности остварено, макар у теорији. Кажемо у теорији, јер је разрез пореза био поверен углавном војним органима. А према неким сасвим поузданим сведочанствима, ти органи су се више трудили да експлоатишу земљу и њено становништво него да поштују слово уредбе. Додајмо да су се и ту примењивали додатни проценти: 150% по круни директног пореза. Најзад, уз све наведене порезе, порески обвезници православне вероисповести морали су да плаћају и 2 круне годишње за издржавање свештеника и њихових породица, што је као облик пореза, уосталом, већ постојало у Србији у нешто другачијој форми.

Порез је разрезиван на две године, на темељу спискова пореских обвезника које су састављала лица од поверења, а на основу

индивидуалних писмених и потписаних пријава. Специјалне комисије за разрез имале су задатак да утврђују чист доходак и да га опорезују, непристрасно и имајући у виду локалне и остале услове. Те комисије – састављене од 9 чланова у Београду, од по 7 у градовима с више од 10.000 становника, од по 5 чланова у свим осталим општинама – именовала је обласна команда. Свакој комисији за разрез било је придодато и једно „лице од поверења“, са задатком да прибави податке о сваком непослушном обвезнику или чија се пријава није чинила тачном. Поступак пред комисијом био је контрадикторан: сваки обвезник имао је право да присуствује разматрању своје пријаве и да, на тражење комисије, да неопходна обавештења. Порески обвезници нису могли да се жале на разрез осим у следећа два случаја: а) ако одлука није донесена једногласно и ако је нето приход који је утврдила комисија био већи од оног из пријаве; б) ако је примењена погрешна скала и ако је дошло до грешке у израчунавању. Рекламације су се морале подносити Војној управи, преко обласног заповедника, у року од осам дана рачунајући од дана кад је одлука донета (ако је обвезник био присутан), односно од дана кад му је уручена пореска књижица.

Убирање пореза вршено је четири пута годишње: 1. јануара, 1. априла, 1. јула и 1. октобра. Ако порез не би био плаћен у року од 15 дана после сваког од тих датума, чланови Општинског савета приступали би на лицу места наплати принудним извршењем. Могла се стављати на принудну продају сва покретна имовина која није била неопходна за живот обвезника. На такву принудну продају није се могла улагати жалба. Некретнине се нису могле продавати, већ само изнајмљивати у корист државе. О тим поступцима се увек водио записник. Ако продата имовина није била довољна да покрије порески дуг, остатак дуга је конвертован у дане обавезног рада, и то по један дан рада за три круне дуга. За то време дужник је морао да се храни о свом трошку. Плаћање пореза на почек се никако није толерисало, а преплаћени износи нису враћани: једноставно су преношени у следећу годину. Утаја пореза врло је строго кажњавана. У таквим случајевима разрез је одређивала Главна управа, а не комисија. Кривац би био кажњен плаћањем суме 4 до 8 пута веће од износа који би иначе морао да плати. У случају несолвентности, новчана казна би била конвертована у казну затвора, по стопи од једног дана затвора за 5 круна

дуга. Потказивачи су имали право на једну половину наплаћене казне. Укупан производ тих пореза коришћен је готово искључиво за издржавање окупационих трупа. Недостају нам појединости о наплати пореза, као и о њеним резултатима, јер су власти однеле или уништиле сва званична документа у тренутку кад су напуштале земљу.⁶⁷

Као и сваки други пропис, и аустријска уредба је омогућила бројне злоупотребе. Једна од најчешћих била је да се опорезују некретнине према приходу који би *оне могле донети*, а не према оном који су те некретнине стварно доносиле у том тренутку. Тако су власници кућа и локала у Београду, најчешће без кирајџија од почетка рата, морали да плаћају порез као да су редовно наплаћивали станарину. Исто је било и за трговинске радње. Промет је утврђиван произвољно, увек изнад стварног износа промета. Често се порез морао плаћати за локале које је заузела војска, а на основу промета у који су улазиле неплаћене војне реквизиције.

Поред директних пореза уведено је и уредно наплаћивано мноштво такса, индиректних доприноса, дажбина итд. Општинске таксе, поготово оне у Београду, наплаћивале су окупационе власти и користиле за намене које нису биле војног карактера. Штета коју је на тај начин претрпела београдска општина процењује се на неких 27 милиона динара. Штета коју су претрпеле остале општине, окрузи и области, у облику такса и других прихода које су убирале окупационе власти, које је тешко проценити, могла би да износи 5 милиона динара.

Колико су српске власти биле толерантне и чак недовољно ревносне у вези с наплатом директних пореза, поготово током рата, толико су аустроугарске власти биле строге, ситничаве и немилосрдне. Оне су српске грађане научиле шта су то порези и оживеле у њима стару мржњу према држави и њеним чиновницима.

Што се тиче области под бугарским властима, података уопште нема. Напуштајући земљу оне су уништиле сваки траг свог рада у области финансија. Уопште узев, Бугари су преузели спискове пореских обвезника које су оставиле српске општинске власти. Користиле су их да би имале отприлике увид у материјални положај обвезника, а не да би утврђивале износ пореза. Навођени су нам бројни примери „шефова финансија“ који су се

⁶⁷ Резиме, према књизи Др. Драг. М. Милојевића, *Директни порези у Србији и у Краљевини Срба, Хрватска и Словенаца* (на српском и француском), Београд и Монпелје, 1925. и 1924, стр. 106–114 српског издања.

с грађанима цењкали око износа за наплату, или других који су по два пута наплаћивали исти дуг. Финансијски прописи које су више бугарске власти биле установиле нису били више поштовани од оних које је била оставила Србија. Једном речју, наплата пореза, такса и новчаних казни представљала је само један бескрајан низ начина да несавесни чиновници мање или више отворено пљачкају становништво.

Као ни друге заостале земље, ни Србија никад није имала сасвим сређене финансије. Финансије приватних лица и државне финансије биле су на путу да се организују кад је избио рат и поново их бацио у понор дефицита, дугова и расипништва. Окупација од стране туђинских војски само је погоршала већ незавидну ситуацију. Србија се 1919. године нашла суочена с тешким дугом који чак ни њена војна победа не може да намири.

Од самог почетка њене независности, Србији су, да би била напредна и високо цивилизована земља, недостајале две ствари: саобраћајна средства и расположив капитал. Услови у којима је ова земља живела, и у одређеној мери још живи у погледу комуникација, делују као легенда с тачке гледишта људи са Запада или из Америке. Службена статистика бележи, за 1914. годину, мрежу колских путева од 12.000 километара. То је само 27,3 км на 10.000 становника! Али треба видети те путеве, или боље, возити се њима: права Божја казна! Понекад се тежак пораз аустроугарске војске приликом два прва упада у Србију објашњава ужасним стањем српских путева. То, наиме, није без одређеног разлога. Ако томе додамо и страховит ефекат одличне шљивове ракије које су били пуни подруми Мачве и Ваљева, као и незадрживо напредовање војника-сељака нестрпљивих да се врате својим кућама, нешто нам је јасније чудо српских победа из 1914. године. Једном кад је српска контраофанзива почела, Аустријанци и Мађари је више нису могли задржати! Мало, веома мало железничких пруга: 2.000 километара пруга нормалног и уског колосека, што чини 4 км на 10.000 становника. Сава и Дунав, северне границе земље, нису најподеснији за пловидбу, због брзака на Дунаву, код Ђердапа, и ниских водостаја Саве: 12 бродова и 60 шлепова, укупно 40.000 тона. Ниједне пловне реке у унутрашњости земље. Најзад ту је и телеграфска и телефонска мрежа од 30.300 километара, односно 68 км на 10.000 становника. У таквим условима, разарања у рату који је трајао више од четири године и нису била нужна да би ситуација била очајна!

Стога није тешко замислити како је Србија изгледала на крају рата у погледу комуникација. Путеви разваљени. По мање или више правилно распоређеним рупама препознавала се траса

оног што је некад био пут. Мостови и занатски радови уништени. Једина железничка пруга нормалног колосека која води од Београда до Солуна и од Ниша до Софије више пута је уништавана и поправљана. Локомотивама је требало два или три дана да превале раздаљину која се иначе прелазила за седам сати. Пет месеци по ослобођењу, Београд и Скопље су још били пуни службеника који нису могли да дођу до својих радних места због недостатка превозних средстава; војници нису имали никаквог начина да јаве својима да су још живи; пошта се разносила коњским запрегама. Телеграфске линије, и иначе веома скромне, биле су готово потпуно уништене: нека вест или нека наредба данима би преваљивале раздаљину од само 100 километара! И иначе веома сиромашна у средствима комуникација, Србија се, због рата, враћала у потпуно варварство. Потребне су године да би се вратило у пређашње стање све оно што је уништено. Колико ће деценија требати да би се дошло до колико-толико задовољавајућег стања?

I. Пuteви

Већ пословично недовољан број путева у Србији као да је био од неке користи том становништву увек у стању приправности. Успех устанка против Турака 1804, изгледа да се делимично може објаснити стањем запуштених путева из времена турске доминације. Повлачење аустроугарске војске у два наврата је било катастрофално, као што смо већ истакли, захваљујући густом, лепљивом блату и колико дубоким толико и бројним рупама на српским путевима. Међутим једна иоле модерна земља не може своју одбрану да ослони само на те очигледне знаке своје заосталости. То је разумео још први организатор српске државе, кнез Милош Обреновић, војник, трговац и државник. Већ од првих година своје владавине посветио је велику пажњу изградњи путева кроз непроходне шуме централне Србије. Изградња путева обезбеђивана је кулуком, који се тешко подносио после дванаест година ратовања, додуше неизбежног кулука, чак и по схватању народа коме је средњовековни кулук остао у ружној успомени. Очекујући да ће Русија и Турска да зарате, Аустрија је Милошу

понудила помоћ у реконструкцији пута за Цариград, а који је Аустрија намеравала да користи за своје пошиљке. Слободни део Србије већ је 1829. године имао доста добру мрежу путева: иако њиховом изградњом нису у потпуности престала разбојништва, ти путеви су ипак донели извесну релативну безбедност. Једна школа за инжењере отворена је 1846. године, са три професора и трогодишњим наставним програмом. Први систематски радови на изградњи путева почели су 1848. године. Од 1862. године постоји и Министарство за јавне радове. Следеће године Београд добија и Технички факултет, као део Велике школе, која ће 1896. године прерасти у Универзитет. Први „Закон о јавним сувоземним путевима“ изгласан је 1864. године. Тај закон је и даље предвиђао изградњу путева кулучењем, лоше организованим и с минималним учинком, и уз ангажовање недовољно способних страних инжењера. Изградња мостова, међутим, захтевала је плаћену радну снагу и квалификовано руководство. Тако је први значајнији камени мост, с луком од 28 метара, изграђен тек 1900. године у Чачанском округу (а тек је 1924. године тај мост превазиђен изградњом једног другог моста с отвором од 36 метара, на путу Београд–Крагујевац. На железничким линијама изграђено је око 30 мостова у периоду између 1912. и 1922, с просечним отворима од 30 метара. Ти мостови су обично од дрвета и врло једноставне конструкције. На камене мостове се наилази чешће у источној Србији, у области коју ће, током рата, под окупацијом држати Бугари. Законом из 1898. године укинута је ангажовање неквалификованих инжењера, као и кулучење. Више подзаконских аката употпунило је тај закон и олакшало његову примену. Био је то велики искорак. Међутим финансијских ресурса је увек недостајало, а тај закон и пратећа уредба нису донели с правом очекиване значајније резултате. Тај закон је имао један недостатак: није предвиђао обавезу општина да граде локалне путеве, тако да они уопште и нису грађени.

Путеви у Србији полазе из четири главна центра: Шапца, Београда, Пожаревца и Неготина. Из Шапца полази један велики пут преко Ваљева и, на југу, преко Ужица, за Нову Варош и Пријепоље. На тој деоници пута, Шабац–Ваљево, одиграле су се обе познате аустроугарске офанзиве и српске контраофанзиве 1914. године, а ту је почело и велико повлачење 1915. године. Та

деоница је у то време била јако коришћена. Наиме, управо према Ужицу повлачиле су се српске трупе и избеглице из долине реке Дрине и чак Саве, кад су Немци и Аустријанци кренули у своју трећу и последњу офанзиву, у септембру [октобру] 1915. године.

Из Београда један пут креће преко Младеновца, Аранђеловца, Крагујевца и Чачка и води до Митровице на Косову пољу. Тај пут је током рата често коришћен за покрете трупа, а тим путем је извршен и један део повлачења према Албанији. Из Митровице су се војници и избеглице кретали ка Призрену на путу за Албанију и Црну Гору. Није тешко замислити колико је тај пут морао бити оштећен толиким транспортима, пут који је и иначе био лоше изграђен и који никад није био одржаван.

Из Пожаревца један пут води право у Ниш, преко Параћина, и рачва се, с једне стране, према Софији преко Пирота (цариградски пут), с друге стране према Куманову, Скопљу и Велесу. Он се даље рачва, на исток, идући долином Вардара, ка Солуну, а на запад ка Прилепу и Битољу. Тим путем је испражњен читав источни део Србије, њиме је кренуо велики број људи који су успели да стигну до долине Мораве и главне железничке пруге. Међутим тај пут је у мањој мери коришћен у ратним операцијама.

Четврти велики пут полази из Кладова, дуж Дунава, и преко Неготина води до Зајечара, да би се код Ниша укључио у пут за Цариград и Солун. Тај пут је одиграо одређену улогу у Другом балканском рату против Бугара. У Великом рату је послужио тек у јесен 1915. године, кад се сматрало да може доћи до борби на бугарској граници.

Сви ти путеви су међусобно повезани попречним путевима: од Ужица до Чачка и Крушевца; од Зајечара до Параћина; од Зајечара до Књажевца, Пирота, Лесковца, Куршумлије и Рашке. Поменимо најзад и пут који води од Ћустендила (Бугарска) до Гостивара, преко Куманова и Скопља; пут од Велеса до Струмице, преко Штипа, и од Велеса до Битоља преко Прилепа. Као и главни путеви, и ови попречни путеви су коришћени мање или више интензивно: њима су пролазиле српске трупе и избеглице, аустроугарска, немачка, бугарска војска; топови, артиљеријска кола за муницију, коморцијска кола, запреге, стока и људи. Током четири узастопне године ти путеви су коришћени преко сваке мере, без икаквих поправки и одржавања.

Ништа мању штету нису претрпели ни *мосијови* на тим путевима: напротив, током рата а посебно током коначног повлачења аустроугарских, бугарских и немачких трупа, већина мостова је уништена. Поменимо само неколико најзначајнијих: на Вардару код Криволака; на Морави код Курвинграда, Мрамора; на Кулинској реци код Ниша; на Моравици код Алексинца; на Лабу код Доњих Лужана; на Колубари код Диваца и код Обреновца; на Тимоку код Бољевца, Зајечара, Књажевца, и Звездана; на Тамнави код Уба; на Камичку код Шапца; на Морави код Трстеника, Ђуниса и Чачка; на Нишави код Ниша; на реци Коњска код Скобаља; на Јасеници код Великог Орашја итд., итд.

После евакуације окупационих трупа, путеви у свим правцима, а нарочито они у зони ратних операција, били су толико оштећени, раскопани и упропашћени да се наметала њихова готово потпуна реконструкција. Скоро сви мостови, дрвени, камени и челични, нестали су. Више градова и безброј села остали су без икаквих комуникација, а због тога и у немогућности да примају најнеопходније снабдевање. Те тешкоће су биле још погоршане чињеницом да у то време у земљи није било ни радника, ни алатки, ни материјала, ни вучних возила неопходних за радове на реконструкцији.

Према једном извештају министра за јавне радове, састављеном одмах по повратку у земљу, путеви и мостови у Србији претрпели су штете у следећим размерама:

		Дужина у км	Предратна вредност (у францима)	Претрпљена штета	
				Про- ценат	У францима
1	Државни путеви	3.130	114.495.400	70	80.146.780
2	Путеви окружног значаја 1. реда	5.033	133.840.785	65	86.996.497
3	Окружни путеви 2. реда	4.138	57.766.480	55	31.771.564
4	Општински путеви	1.570	12.340.200	30	3.702.520
5	Мостови		47.758.866		30.392.520
6	Пописани објекти и материјал за одржавање				6.620.000
Укупно по предратним ценама					239.671.421

Већ смо рекли да путеви уопште нису били одржавани током рата. То није сасвим тачно за све области окупиране Србије. Аустроугари су учинили одређен напор у том смислу, тачније обезбеђивали

су одржавање неких путева принудним радом становништва. За потребе своје војске били су принуђени да поправљају неке путеве, нарочито пут који је водио на Солунски фронт. За те радове мобилисали су све оне који су могли да понесу пијук и лопату, чак и жене, девојке и децу.⁶⁸

II. Железница и ПТТ

Разлог што је Србија имала тако слабу железничку мрежу лежи у три скупа следећих чињеница: пре свега, изградњу железничке мреже успоравала је сама природа терена која намеће бројне тешкоће техничке природе. Друго, економска и финансијска моћ земље увек је била исувише слаба да би задовољила захтеве једног подухвата таквих размера. Најзад, политичке интервенције Аустроугарске увек су имале за циљ да Србију изолују од осталих области насељених Словенима а под њеном влашћу. Значај железнице, међутим, није измакао пажњи првих организатора српске државе. Већ 1851. године вазални кнез Србије обратио се Високој Порти захтевом за одобрење неопходно за те радове. Прва снимања терена извршена су 1864. године, али је закон о изградњи железнице изгласан тек 1875. године. Ратови против Турске одлагали су одлуку о томе све до Берлинског конгреса, 1878. године. На захтев великих сила, у мировни споразум је унета једна клаузула којом се Србија обавезивала да изгради једну железничку линију. Једним споразумом између Србије и Аустроугарске (1880) регулисано је питање моста на Сави, између Београда и Земунa, а једним другим, званом „четворни споразум“ (од 9. 5. 1883) између Аустроугарске, Србије, Турске и Бугарске, предвиђено је повезивање српских железничких пруга с бугарским и турским пругама. Последњи пут је питање тог повезивања регулисано двема конвенцијама из 1887. године. Истовремено с изградњом пруге Београд–Ниш (234,5 км), Ниш–Ристовац (турска граница) и Ниш–Пирот (бугарска граница) кренула је и изградња пруге Смедерево – Велика Плана (44,4 км). Пруга Београд–Ниш пуштена је у експлоатацију 1884. године; а остале током 1886, 1887. и 1888. године. Године 1887. пуштена је у рад и пруга Лапово–Крагујевац. Касније је изграђено још неколико пруга мањег значаја: Радујевац

⁶⁸ Једна популарна песмица, између осталих, певушила се у време окупације у околини Ваљева:

*Ми код краља Пере: ђудер и ђомаду,
А кад дошо Шваба: ђијук ђа на ђаду.
Чика-Перо дођи, враћи се на ђресџа,
Девојке ђи ђођравиле ђаду.*

Швабе су Аустроугари. Чика-Пера је краљ Петар који је с војском кренуо преко Албаније.

(Дунав) – Вршка Чука (Зајечар), у дужини од 82 километра, 1891. године; пруга Ћуприја – Сењски рудник, у дужини од 20 км, 1892; Београд–Кланица (7 км) 1899; Ћићевац – Свети Петар (16 км) 1901. године; Младеновац–Аранђеловац (32 км) 1904. године. Готово све те мање пруге су уског колосека (76 цм). Од 1907. године треба истаћи нову активност у изградњи пруга уског колосека: Сењски Рудник – Равна Река (11 км), 1907. године; Забреж (Сава) – Ваљево (67,5 км) 1908. године; Аранђеловац–Лајковац (42,4 км), 1908. године; Сталаћ–Крушевац– Врњци (34,6 км), 1910. године; Врњци–Краљево (22,1 км), 1910. године; Краљево–Чачак (38,4 км), 1911. године; Параћин (главна пруга) – Зајечар (107 км), 1911. године; Чачак–Ужице (56,2 км), 1912. године; Зајечар–Прахово (Дунав), 76,1 км, 1914. године. Споменимо и железничке пруге које су изградиле аутономне власти Подрињског и Пожаревачког округа: Шабач–Лозница–Ковиљача, 1909. године, и Дубравица–Пожаревац–Петровац, 1911. и 1912. године. Светски рат је зауставио тај градитељски подухват, скроман и спор, али сталан. Скроман, јер су већином те нове пруге кратке и уског колосека. Спор, јер је требало 30 година да се изгради и пусти у рад 928 километара пруга нормалног колосека, 670 километара пруга уског колосека (од којих 216 километара које су изградили окрузи и приватна предузећа), и 66 километара висећих пруга (од чега 49 километара у власништву појединаца). Осим тога, било је у изградњи још и 537 километара пруга нормалног колосека и 128 километра пруга уског колосека. Тај подухват је, ипак, био и сталан, јер је сваки годишњи буџет садржао и значајну суму новца намењену изградњи неке нове пруге, односно за довршавање или продужење неке постојеће пруге.

Главна железничка пруга Београд–Ниш–Солун иде долином реке Мораве, а потом реке Вардар. Тим правцем су одувек вођене војне операције чији је циљ био освајање Балкана. Током Великог рата напор аустроугарских армија био је такође усмерен ка том правцу од капиталног значаја. Кад је престала свака опасност од устанка у Босни и кад је жеља за осветом требало да буде задовољена једном „Strafexpedition“, Макензен је, наиме, изабрао за тачку додира Београд, а као непосредан ратни циљ традиционални пут свих инвазија Балкана: долину Мораве. Значај те железничке пруге, са стратешке тачке гледишта, био је ојачан њеним привредним

значајем: том пругом је Азија најлакше комуницирала с Европом; том пругом су пролазили и „Оријент експрес“ и „Симплон“. А како Србија није уопште имала попречних железничких пруга које би је повезивале с Јадранским морем, од највећег значаја је било лишити Србију и те железничке пруге, а то је значило пресећи повлачење српске војске и онемогућити било какву савезничку помоћ.

Повлачење је, наиме, било тако брзо, а нада у пристизање француских и енглеских трупа тако јака, и поред свега што је било очигледно, да српска војска није ништа учинила да би онеспособила железницу. Све је остало нетакнуто: колосеци, железничке станице и возни парк. Само су на југу Србије савезничке трупе, које су биле стигле до Криволака и Струмице, срушиле неколико мостова. Готово одмах по њиховом размештању у Србији, Аустроугари, Немци и Бугари могли су одмах да користе српске железнице. И навелико су их и користили: за транспорт својих војника и официра до Турске и на солунски фронт, за саобраћај с Бугарском и Малом Азијом, за отпремање намирница, дрвета, руда и свакојаког другог материјала, из Србије и Бугарске у Аустроугарску и у Немачку.

Током рата је изграђено неколико нових железничких пруга, довршена је изградња неких других, а неке су пројектоване и пуштене у рад. Тако су 1915. године, пре окупације, пуштене у саобраћај пруге Зајечар–Књажевац (дуж бугарске границе) у дужини од 44,3 километра и од Параћина до Ћуприје (7 км).

У зони бугарске окупације једна индустријска железничка пруга од 12 километара пуштена је у саобраћај између Књажевца и села Вина, 1917. године. У Македонији, у исто то време, започео је и доста напредовао један градитељски подухват великих размера. Био је то заједнички подухват немачких, аустроугарских и бугарских власти. Сматра се да је он коштао живота неких 10.000 заробљеника словенског порекла. Овде желимо да споменемо пругу веома уског колосека (60 цм) од Скопља до Охрида, преко Тетова, Гостивара и Кичева. Грађена је за потребе ратних операција на Солунском фронту, али је њена изградња окончана тек након престанка непријатељстава. Деоница Хенријево (код Скопља) – Гостивар (61,7 км) пуштена је у саобраћај 25. марта 1920; деоница Гостивар–Кичево (102,5 км) 10. августа 1920; деоница Кичево–Охрид (64 км) 1. септембра 1921; најзад, почетна деоница

од Скопља до Хенријева (5,7 км) пуштена је у саобраћај тек 27. јула 1923. године. Исто се може рећи и за један други велики и леп подухват, започет и готово завршен за време окупације, и под истим условима као и онај први. Реч је о железничкој прузи уског колосека (0,60 м), од Градског (Вардар) до Битоља преко брда Бабунa и прилепског платоа (у дужини од 131,5 км). Пуштена је у саобраћај 4. јула 1920. године. Те две железничке пруге, које више подсећају на дечје играчке него на озбиљна саобраћајна средства, од великог су значаја за области на Југу. Наиме у тим областима има веома мало саобраћајница. Осим главне пруге од Ристовца до Ђевђелије, која иде долином Вардара, њима је на располагању још само један мањи део пруге од Скопља до Митровице (Косово), и још један, још мањи део пруге од Битоља до грчке границе, у правцу Солуна. Уочи рата у Јужној Србији било је укупно 390 километара железничких пруга на територији од 44.000 квадратних километара, односно 1 километар железничке пруге на 120 квадратних километара територије. Ако томе додамо и да су тамо путеви једнако ретки и можда још у горем стању него у Северној Србији, није тешко разумети радост становништва изазвану изградњом, усред рата, две железничке пруге, колико год оне биле скромне и намењене потребама окупационих војски...

У зони под аустроугарском окупацијом изграђено је у време окупације више мањих пруга, нарочито намењених експлоатацији рудника и шума. Веома пошумљена област између Ужица, Вишеграда и Пријепоља, веома активно је експлоатисана. Кратка пруга од Пријепоља до Горевнице (7 км), чија је изградња довршена 1917. године, допринела је са своје стране таквој експлоатацији. У истом циљу саграђена је, такође 1917. године, и индустријска пруга Краљево–Гоч (23,5 км) која је олакшала сечу буковог дрвета у тој области богатој шумама, а нарочито у шумама планине Гоч (1.147 метара надморске висине). Аустријанци су радили и на изградњи пруге Лајковац – Горњи Милановац, као и на прузи Горњи Милановац – Чачак. Међутим изградња тих пруга довршена је тек по престанку непријатељстава, а пуштене су у експлоатацију следећим редом: деоница Лајковац–Угриновци (38,9 километара) у децембру 1919. године; деоница од Горњег Милановца до Чачка (23 километра) у јуну 1920. године; и најзад деоница од Угриновца до Горњег Милановца (25,5 километара), у јуну 1922. године.

Као и оне пруге које су већ биле пуштене у саобраћај, и оне пруге које су биле још у изградњи кад је избио рат имале су довољан возни парк као и сва неопходна постројења. Србија је, осим тога, имала и више погона за ремонт и оправку локомотива и вагона, више погона за оправку колосека и пратећих постројења, најзад и сав инвентар, уобичајену опрему, као и велику резерву дрвених железничких прагова и шина. За пруге у изградњи, осим грађевинских материјала и уобичајеног инвентара, постојале су и значајне залихе прагова, шина и осталог прибора за постављање колосека.

Током рата возни парк је прекомерно експлоатисан. Железничари, малобројни у то време, премарали су се на својим радним местима. Штампa је наводила, 1914. и 1915. године, случајеве кад су поједине екипе радиле без смене по 72 сата узастопно. Локомотиве, које по правилу морају да буду ремонтване после сваких 50.000 пређених километара, коришћене су без пауза и без одмора до потпуне изабљености. Недостајало је путничких вагона, па је коришћење теретних и сточних вагона за превоз војника, чак и рањеника, као и путника, постало нормална ствар.

Током окупације власти су српске железнице користиле што су боље могле. Њихова експлоатација била је добро организована, у корист завојевача и Немачке. Али, приликом повлачења систематски су уништавале све чега су се домогле. Нарочито велика штета је причињена на међународним пругама (Београд – Ниш – бугарска граница и Ниш–Скопље–Ђевђелија) у дужини од 710 километара. Мостови, пропусти, водоводна мрежа, станичне зграде, станице, телеграфске и телефонске инсталације, ремизе, водоторњеви, рампе за утовар теретних вагона, скретнице, окретнице, чуварске кућице и саме шине на дугим деоницама, све је то оштећивано, ломљено или уништавано. Велики број кола из возног парка одвезен је у Аустроугарску или у Бугарску. Складишта материјала, радионице и погони испражњени су или остављени у нередy. На пругама у изградњи, планови и архиве су нестали, као и велика количина опреме: алата, машинских алата, гвожђа, разног метала. Тај материјал је често коришћен током окупације на местима где су Аустријанци довршавали или започињали изградњу неке пруге. Једнако често је тај материјал превожен на другу обалу Саве, све до Немачке, којој је недостајало метала. По повратку у земљу, специјализовани инжењери имали

Ум Р. Аерман
саобраћај, члан
крвавој и оштр
националној
1914. Све оклади
су истрањени. П
око морали да па
Достајало се да се
застави на срем
недостатак утис
тад би путнички
тране драг у ок
путовање настав
застављања...

су утисак да у Србији више нема железница и да их у скорије време неће бити, осим ако се не приступи реконструкцији целе железничке мреже. Тај први утисак је без сумње био претеран. Али је извесно да су саобраћајнице, а нарочито железничке пруге, биле у јадном стању. Послератна реконструкција мреже могла је бити само привремена, а „за коначну реконструкцију биће потребан још дуги низ година“.⁶⁹

* * *

Треба овде рећи неколико речи и о судбини пошта, телеграфа и телефона током рата и окупације.

Према статистичким подацима Међународног бироа Телеграфске уније и Међународног бироа Поштанске уније у Берну, Србија је, пре рата 1914. године, имала укупну телеграфску мрежу од 7.860 километара водова са 14.217 километара поцинковане гвоздене жице од 4 милиметра и бакарне жице високе проводљивости од 3 милиметра; 176 телеграфских станица са 485 комплетних инсталација типа „Morse“, и 15 апарата марке „Hughes“ са 30.000 елемената „Gallaud“; једну станицу бежичне телеграфије од 100 киловата; 87 градских телефонских мрежа са 1.118 километара ваздушних водова и 51 километром подземних водова, са укупно 10.045 километара жичаних парица; 3.820 километара међуградских и међународних линија са укупно 6.020 километара бакарних парица високе проводљивости од 3 и 4 милиметра; 95 апарата телефонских комутатора различитих капацитета, инсталираних у централама; 82 телефонске кабине; 5.760 телефонских апарата различитих типова; 1.137 осталих телефонских апарата за секундарне централе; 5.812 батерија с имобилисаном течностју; 100 поштанских аутомобила; једну телеграфску и телефонску радионицу са два електромотора, пет стругова, три глодалице, две бушилице, једним рендетом, једном топионицом, пробним апаратима, ковачким алатом, столарским алатом, часовничарским алатом итд.; намештај за 176 пошта; једно централно складиште и више поштанских, телеграфских и телефонских складишта добро снабдевених грађевинским материјалом и алатима (намењених нарочито новим областима), разним поштанским апаратима и уређајима.

⁶⁹ Мис. Р. Аврамовић, „Железнички саобраћај“, чланак у *Српској, хрватској и словеначкој националној енциклопедији*, I, стр. 733. Сва складишта угља потпуно уништена. Локомотиве морали да ложимо дрветом. Због се да се нека локомотива застави на средини пута због недостатка угља или дрвета: тада би путници кренули да траже дрва у околини, па би се путање наставило до следећег складишта...

Укупна вредност свих ПТТ постројења, не рачунајући намештај, процењена је, пре рата, на 24.256.462 франака. Према извештајима сачињеним на захтев Министарства ПТТ по његовом повратку у Србију, штете које је та служба претрпела превазилазила је све претпоставке. Телеграфски и телефонски уређаји и водови били су, изгледа, у потпуности разорени, бандере претестерисане и запаљене, жице исечене и однесене, каблови и каналице за водове уништене свуда где је непријатељ имао времена за њихово уништавање. На целој територији наводно није пронађен ниједан телефонски апарат, чак ни у неком приватном стану. Штета је износила, по ставкама:

	По предратним ценама (у францима)
Телеграфски водови и уређаји	5.289.857
Телефонски водови и уређаји	5.518.872
Поштански сектор: 176 бироа, 100 аутомобила	1.600.000
Телеграфска и телефонска радионица	150.000
Централно складиште и станична складишта	6.500.000
Укупно:	19.058.729

што чини готово 77% од укупне вредности из 1914. године.

III. Речна пловидба

Будући да нема море, могло би се претпоставити да је Србија развила једну напредну речну пловидбу, захваљујући пре свега обилним водама Саве и Дунава, који су међу најмоћнијим водотоковима у Европи, а које се спајају у самом подножју престонице, као и захваљујући готово непрекидном току двеју река, Мораве и Вардара, које теку целом дужином земље и повезују је с једне стране са Дунавом, а са друге с Егејским морем. Значајним али не и неизводљивим радовима обезбедио би се Србији један изванредан пловни пут кроз њене најплодније долине дуж целог њеног средишњег дела. Нажалост, не само да тај грандиозни пројекат није остварен, већ ни могућности које пружа сам Дунав нису на најбољи начин искоришћене. Та река протиче кроз Србију

дужином од 340 километара, од Београда до бугарске границе, али Ђердапска клисура онемогућава пролазак великих бродова и своди дунавски саобраћај Србије на одговарајућу меру. И река Сава, која од Београда до Митровице протиче дужином од 170 километара, веома мало је коришћена. Друге реке пак не користе се никако. Од 1912. године Србија има и два пловна језера: Охридско и Преспанско, а Црна Гора једно: Скадарско језеро.

Пре рата Србија се врло мало бавила речном пловидбом пошто је Дунав био под међународном контролом, без њеног активног учешћа. Још и данас, привременом уредбом речне полиције, коју је 1888. године издало мађарско министарство, и са више уредби Министарства националне привреде, уређена је употреба осталих река. Српско Бродарско друштво основано је 1891. године, да би своју активност отпочело 1893. године. Добило је специјалне привилегије на 30 година, док је трајање важности уговора утврђено (1912. године) на 90 година. Оно је пре рата имало: 7 бродова, 5 реморкера, 65 шлепова, 3 шлепа за превоз дрвета, 125 дереглија, 25 понтона, једну малу радионицу за изградњу и оправку пловила. Трговачка флота осталих бродовласника, још безначајнијих, састојала се од: 6 реморкера, 4 шлепа, 25 шлепова за превоз дрвета, 3 брода-багера, 500 чамаца. Све скупа, речна флота Србије располагала је пловилима са укупно 4.880 КС односно 43.220 тона носивости.

Одмах по објави рата, Аустроугари су запленили сва пловила. Неколико мање значајних (1 шлеп, 1 реморкер, 12 чамаца и 3 понтона) избегли су тој заплени. Та пловила су се тада налазила у Румунији, одакле су касније пребачена у Одесу.

Дрина је пловна само за мање пароброде. Међутим, већ дуже време се ти пароброди не појављују пошто су њихови власници банкротирали. Од тада том реком плове само шлепови, сплавови и возови посечених стабала.

Пловила су, дакле, на Дунаву и Сави, готово у потпуности била у рукама Аустроугарске током целог трајања рата. Многа од њих су уништена. Међутим, већина је враћена Србији након примирја. Укупна штета почињена речној пловидби процењена је на 11.510.500 франака. Том износу треба додати и изгубљену добит од отприлике једног милиона годишње.

Црна Гора имала је укупно 33 километра железничких пруга, у малој равници наомак Јадранског мора: реч је о прузи која пове-зује Бар и Вирпазар. На Скадарском језеру, као и на реци Бојани – која кроз Црну Гору пролази дужином од 19,5 километара и која је пловна – било је неколико бродова. И њене обе луке та-кође су оштећене у рату. Тридесет телеграфских и телефонских централа, као и остала средства саобраћаја: кола, аутомобили итд., уништени су или однети у периоду од 1914. до 1918. године. Црна Гора је пре рата имала добре путеве, неупоредиво боље од путева у Србији. Краљ Никола је, у годинама несташица, примао руску помоћ у храни, а ту помоћ је делио народу наплаћујући је извесним бројем дана бесплатног рада на изградњи путева. Тако је Црна Гора добила путеве који су знатно изнад њеног општег стања. Од почетка непријатељстава ти путеви нису одржавани, а истовремено су оштећивани прекомерном употребом.

Тешко је рећи да ли рат веће зло чини високоразвијеним земљама или оним које су тек изашле из свог првобитног стања и које и најмањи пад враћа у стање варварства. У земљи каква је Француска, где су током више векова цивилизованог живота створена разноврсна богатства: одлични путеви и железничке пруге, фабрике и цркве, јавна здања и споменици, укратко, сви технички производи једне више цивилизације, рат је уништио само један део тих богатстава. Напротив, у недавно створеној земљи каква је Србија, која тек што се ослободила кала свог примитивизма у сиромаштву и потчињености, рат је све уништио или однео. Таква је уосталом и била вековна судбина Срба: да поново започињу што је једном већ било урађено. Као у народној песми о зидању Скадра: ноћу би зли духови порушили оно што је јунак по дану саградио. Можда та песма добро изражава судбину тог народа који је у два наврата падао у ропство, после периода сјајног успона, да би опет васкрсао из пепела.

У таквим околностима јасно је зашто је рат 1914. био једно болно и ужасно изненађење за српско становништво. Оно се у том рату није могло надати ничем добром. Чак ни највећи оптимисти нису могли да прикрију забринутост за будућност земље. Сви су се прибојавали можда и узалудних, а огромних жртава које би се на крају свеле на губитак националне независности. Остајала је још само једна нада: Србија није била сама, она је била само један скроман облачић у ужасној олуји која је беснела над Европом. Њена сопствена несрећа утапала се у свеопшту несрећу цивилизованог света. Од самог почетка рата њена је престоница бомбардована, њена територија окупирана. Такође од самог почетка, губици у људству превазилазили су све што се могло замислити. Све је то било суштински различито од рата који је тек био окончан на македонској територији. Зар се српска војска,

уместо да напредује по непријатељској територији, као 1912. године, није повукла у дубоку унутрашњост земље? Зар уместо да сама запоседа, Србија није била запоседнута? Истина, инвазија је у два наврата заустављана, а непријатељ протеран из земље. Земља је задобила поштовање света. Међутим ти обрти среће значили су за становништво нешто друго од манифестовања његове моралне и војничке снаге: они су га суочили с престоницом напола уништеном од бомбардовања, с насељима у рушевинама, с опустошеним и опљачканим селима. Залуд слава, уз толике губитке! Па да је ту бар био крај! Кад ено нове офанзиве на помолу, овог пута с Немцима, и с Бугарима за леђима. Мрачна перспектива. Да би најзад непријатељска војска запосела и окупирала целу земљу. „Ништа више свога немамо. Убога сирочад, предати смо на милост и немилост завојевачима. Само нас још Бог спасити може“. Такво је било опште осећање обичних људи, оних који су највише истрпели, чије муке нису забележене ни у једној књизи и чије жртве нису процењене ни у једном захтеву за ратну одштету... Погледајмо сад шта прецизније знамо о пустошењима и губицима богатстава током рата – како некретнина, тако и покретних ствари, у јавној или приватној својини, како у градовима, тако и у селима.

I. Некретнине

Цели градови су порушени. Већ 1914. године у првим налетима бомбардовања, у Београду је срушен велики број зграда. Крајем 1915. године град је био непрепознатљив. И Шабац је много претрпео. Градић Дојран, близу грчке границе, потпуно је уништен, а његови житељи су морали да га напусте. Више пута бомбардован и паљен, Битољ изгубио је добру половину својих зграда. Тешко су оштећени градови Лозница, Лешница, Ваљево, Смедерево, Љубовија, у Србији; Валандово, Криволак, Струмица, Ћевђелија, у Македонији.

Бомбардовање Београда имало је различите учинке, у различитим деловима града: неки његови делови претрпели су велике штете, неки други остали су нетакнути. Многе зграде су биле засуте гранатама и оштећене шрапнелима; неке су биле потпуно уништене. Понегде су се могли видети војници како довршавају рушење зграда. Готово сва јавна здања претрпела су тешка оштећења.

Опис у сећању
М. Лазаревића, Београд,
окупираној Београду,
Београд, 1919, стр.

Нарочито велика оштећења претрпеле су зграде Универзитета, фабрике дуванских производа и њених магацина, Народног позоришта, Реалне гимназије, фабрике шибица. Министарство рата, касарне и Краљевска палата често су гађани и тешко оштећени. Фабрика дуванских производа, срушена током бомбардовања, накнадно је докрајчена: однети су чак и њени темељи. Однети материјал Аустријанци су искористили за поправку зграда које су намеравали да користе, и за изградњу зграда, барака, склоништа и привремених складишта за своје потребе. Готово ниједно јавно здање није било поштеђено. Сиротињи је дозвољавано да са рушевина односи дрво и разни материјал: на тај начин су та здања још брже докрајчена... Тридесет првог октобра 1918. године Аустријанци су срушили београдску железничку станицу. Железничка пруга до Топчидера (прва железничка станица према југу), са свим укрштањима, као и пруга од Кланице до уласка у град и пруга од Земунa до моста на Сави, све те пруге су једног лепог јутра минирале, а по подне су мине активирале. Жестоке експлозије активираних мина и лом железничких шина привукли су пажњу житеља Београда који су тај приказ посматрали са виших делова града, са тераса, тавана, кровова. „Тужан и истовремено блистав приказ! Прво се појавио густ дим, а затим је грунула јака детонација из правца Саве, одбила се од Топчидерског брда и више пута одјекнула. Још последњи одјек није утихнуо кад пукну и друга мина уз застрашујућу детонацију... Овде-онде сукнуо би пламен. На моменте чуо би се звиждук: то су летели одломљени комади железничких шина. Неки од тих комада летели су и по читав километар.“ Београдска железничка станица била је уништена.⁷⁰

Хигијенске (канализација, водовод) и електричне инсталације, као и противпожарни хидранти који припадају граду Београду, тешко су оштећени. Три резервоара нафте потпуно су испражњена и делимично уништена. Кад је рат почео, електричне инсталације за трамваје и осветљење престале су да раде због бомбардовања. Током окупације те инсталације коришћене су до израбљености, за потребе завојевача. При одласку, окупатор је покидао канале за дистрибуцију електричне струје, а каблове, жице, динамо-машине и бројила однео. Трамвајски возни парк био је у тој мери израбљен и оштећен да је после рата само његов мали део могао да се користи. Однета је и велика количина машина и резервних делова. Јавна

⁷⁰ Опис у сећањима професора
П. Лазаревића, *Белешке из
окупационе Београда* (на српском),
Београд, 1919, стр. 141.

здања у власништву државе у којима су раније била смештена министарства, судови, поште, школе, цркве, позоришта, музеји, штабови, касарне, болнице, штале и војни магацини, државне фабрике, тешко су оштећена током рата претераном и неодговарајућом употребом. Нека од тих здања потпуно су уништена, а материјал однесен тако да су постала неупотребљива. Од осталих јавних здања неки делови су дочекали крај рата, али је њихова реконструкција била врло тешка или немогућа. Нека су, пак, била делимично оштећена, било споља, било само унутар зидова, коришћењем или због запуштености по одласку њихових власника. Сва дрвенарија (врата, прозори, подови) однесена је, спаљена или уништена. Пошто поправке нису биле на време вршене, штета је била све већа.

Зграде у власништву појединаца – стамбене куће, пословне зграде, радње, складишта, склоништа, таване, хангаре итд. – користили су током рата било њихови власници било српске или стране трупе, у већој мери него иначе. Велики број тих зграда оштећен је више или мање озбиљно, делимично или потпуно. Током читавог тог рата изграђено је врло мало нових зграда, будући да је становништво било заплашено и животно угрожено. Већ су српске војне власти биле изнајмиле или реквирирале бројне приватне зграде за потребе војске. Заузете су кафане, школе, стамбене зграде да би у њима била смештена цивилна или војна администрација. После евакуације Београда – где је већ велики број јавних служби био смештен по приватним становима – централна администрација се сместила у Нишу и у још неким градовима у унутрашњости земље. Многе школе су претворене у војне болнице. Јасно је да све те промене намена нису могле проћи без штете по те зграде, а да не спомињемо штете од бомбардовања, од борби које су вођене у близини градова и у самим градовима. Довољно је рећи да нема града у Србији око којег нису вођене борбе; да нема, дакле, ниједног који није претрпео разарања која прате ратне операције.

Током окупације, приватне зграде су још више коришћене. Коришћен је највећи број њих: за канцеларије, како војне тако и цивилне; за смештај официра и мањих одреда војника – стационараних или у пролазу – најзад и за смештај државних чиновника. Све приватне зграде које су српске власти користиле пре повлачења одмах су заузеле завојевачи, а њиховом списку је приписан и велики број других зграда, настањених или ненастањених. Треба

истаћи да окупационе власти готово никад нису плаћале закупнину власницима тих некретнина. Напротив, неопходне поправке вршене су често по службеној дужности на трошак власника. Оних 10.000 српских државних чиновника и службеника ретко су имали сопствене куће. Све куће које су они својевремено били изнајмили сад су заузеле окупационе власти. Многе приватне куће, како у Београду тако и у унутрашњости, коришћене су као штале, а да не спомињемо више случајева кад су и неке цркве биле коришћене у ту сврху. Окупаторској војсци је било издато наређење да заузму све куће чији власници нису били присутни. А највећи део становништва био је напустио своја боравишта: једни привремено, у очекивању контраофанзиве, други су кренули путем изгнанства. Од 90.000 становника Београда, кад су Немци ушли у њега затекли су само 10.000 житеља престонице. Није тешко замислити какву је пустош произвело то наређење.⁷¹ Како је аустријска администрација била јако велика и бројна, њој никад није било довољно простора. Пошто су заузели сва јавна здања и све приватне зграде које су својевремено биле намењене административним службама, Аустријанци су стално заузимали нове просторије. Како војне штале и оне које су припадале кафанам нису више биле довољне, заузимали су радње и стамбене куће, ресторане и некадашње канцеларије. У неким кућама рушили би таваницу како би коњи имали више ваздуха. Уосталом и прочећа радњи су рушена да би се лакше убацивали сено и слама у унутрашњост просторија у заузетој кући. „Половина житеља Београда имала је лошији смештај него коњи. Често би власник неке куће био смештен у неку собицу у дворишту јер су велике станове према улици заузимали коњи.“⁷²

Исто је било и у областима које су окупирали Бугари. Пошто се својина одсутних проглашавала једном за свагда без домаћина, било је дозвољено користити је и злоупотребљавати како се коме прохте. Људи су се чак сматрали срећним што код њих може да станује неки официр или чиновник, макар и бесплатно, у нади да у њему имају заштитника од злоупотреба органа власти. Утолико више су се радовали његовом присуству у кући јер су могли да рачунају на остатке са трпезе тог господина. Пред крај окупације оскудица је код становништва достигла такав степен да су Срби изгледали као шарена руља просјака у ритама, ужутели и упалих образа, запуштени, неуредне браде, погледа грозничавог од глади.

⁷¹ Ево само једног примера: Нека жена се вратила у Београд, пошто је њега била избегла усред зиме са петоро деце. Исцрпљени од пута приближавали су се својој кући. По собама су били смештени коњи. Због тога више није било, прозори су били полупани, двориште пуно балега, а ограда око куће оштећена. Једна жена поче да јеца. Један војник је одгурну и показа јој улицу. Она оде у Командатуру да се пожали, да тражи милост. Официр јој рече: „А ког сте ђавола нарушавали Београд? Зашто нисте остали да чувате своју кућу? Ми имамо наређење да заузмемо све куће које затекнемо ненастањене. Намештај у кући је наш ратни плен. Поднесите жалбу, па ћемо видети: ако нећемо неку одговарајућу кућу за коње, ослободићемо вашу кућу... Ипак не можемо да оставимо коње на улици... Ја рекох. Одлазите!“, Професор Л. Лазаревић, *op. cit.* стр. 66.

⁷² *Op. cit.*, стр. 92.

Ништа чудно, дакле, што су радо примали таквог бесплатног становара који ће им можда омогућити да набаве неко џакче пшенице или кукуруза. Кад се полази од става да непријатељ има право на све, онда се сматра да никад не узима превише ако не узме све. Материјална штета се у тој зони сматрала најмањим злом које је могло снађе човека. „Само да нас оставе да живимо!“ – био је уобичајен узвик којим је унапред оправдаван сваки ексцес који су војници и чиновници могли себи да дозволе према власништву појединаца.

Много су пропатила македонска села у близини Солунског фронта. Варошица Валандово, око које су вођене крваве битке, готово је у потпуности уништена 1915. године. Недалеко од ње, град Дојран на обали истоименог језера, у коме је 1912. године живело 8.000 становника, а две године касније 4.000, морао је да се расели 1916. године. После рата, Дојран је представљао само обично рибарско село са само 328 становника (1924. године). Тај град који је користио систем рибарења сличан оном у Старих Грка, а који је описао Херодот, и чији је годишњи улов достигао милион килограма, у потпуности је уништен током рата од стране енглеске артиљерије која је оперисала на том делу фронта. Његови становници су се распршили по разним градовима Македоније, нарочито у Струмици и Валандову. Та потоња варош постала је седиште среза, које је раније било у Дојрану. Пољопривредници су се настанили у околним селима. Дојрански рибари, који су се 1916. године иселили на обале Катлановског језера у околини Скопља, вратили су се 1918. године на Дојранско језеро да би се настанили на рушевинама старог Дојрана, од пре XV века. Ту се данас налази мало рибарско село, нови Дојран, чије се становништво, тако, указује као највећа жртва рата на Балкану.

Други македонски град жртва рата јесте Монастир (Битољ). Он је већ у балканским ратовима увелико оштећен. Стога у њему није било значајнијих рушења, већ се знатан део турског становништва иселио. Уочи Балканског рата Битољ је имао више од 60.000 становника. А 1921. године није их било више од 28.418. Нови географски положај који тај град одваја од Солуна, од грчке Македоније и од Албаније, није никако погодан за привредни живот тог града, па он видљиво пропада. Светски рат је за тај град био фаталан. Од 1916. до 1918. године био је више пута бомбардован, што је додатно допринело исељавању становништва.

У рату је порушена половина зграда. И као да то није било довољно: експлозија једног складишта муниције 1922. године као да је хтела да докаже да тај град нема никаквих изгледа. Истина, током тог истог рата Битољ је повезан пругом уског колосека са европском пругом, која из Солуна води на север. До сада тај град није много профитирао од те пруге, иако она представља значајан адут за тај крај богат свакојаким ресурсима. Њена невоља је можда у томе што је уска и што веома лоше функционише. Та железничка пруга – једна од ретких добрих ствари из времена рата – изграђена је у изванредним околностима. Њена техничка изведба, преко падина Бабуне, више има вредност једног лепог куриозитета него једне чврсте, трајне и корисне конструкције.

II. Покретна имовина

Не знамо нити можемо тачно знати шта је све од покретне имовине уништено или однето из Србије. Сви статистички подаци које бисмо могли да изведемо уопште не би имали реално утемељење, будући да се не заснивају на сигурним и несумњивим подацима. Рат је земљу бацио у тако тежак и тако мутан положај, да никаква статистика није вођена током 1914. и 1915. године. Током окупације, аустроугарске власти су, како се чини, водиле некакво књиговодство богатстава изнетих из Србије, али за нас ти статистички подаци немају никакву практичну вредност, из три једноставна разлога: 1) јер су остали у искључивој својини војне владе која их је понела са собом кад је напуштала земљу; 2) јер ти подаци имају у виду само оне количине које су званично извезене, извршавањем датих наређења и под контролом окупационих власти, а количина стварно однетих богатстава је извесно много већа; 3) ти статистички подаци односе се само на оне делове земље под окупацијом аустроугарских трупа. А највећи део земље је био под бугарском доминацијом.

Да би нам послужили као водич у нашим проценама, изабрали смо два типа података мање-више задовољавајуће тачности. То су, с једне стране, статистички подаци о извозу из Србије 1911. године, пре балканских ратова, кад је земља била у пуној снази и кад је њен трговински биланс био готово уравнотежен.

С друге стране, ту је чињеница да је Србија 1918. године била лишена свега, да је представљала „празну и преврнуту“ земљу, где су најнеопходније животне намирнице морале да буду довожене из иностранства, где су људи били без одеће, куће без намештаја, пољопривредна имања и радионице без алатки, села без стоке и живине, укратко: пустара којом су лутала изгладнела лица доведена до просјачког штапа. Области које су биле под бугарском доминацијом изгледале су мање мрачно, али ипак мрачно.

Ево, наиме, шта је Србија (у границама од пре балканских ратова) могла да извози, 1911. године, без сопствених лишавања. Доња табела показује шта је Србија увозила у то исто време, односно шта јој је тада било потребно. Процена је извршена у милионима франака:

	Увоз	Извоз
Пољопривредни производи	15.143	60.202
Жива стока и производи од ње	10.445	38.130
Шумски производи	2.262	858
Производи пољопривредне индустрије	4.375	3.733
Прехрамбени производи	544	853
Руде, минерална горива и њихови деривати	6.936	718
Производи на бази масти, уља или воска	879	18
Хемијски и фармацеутски производи	7.573	288
Текстил и производи од текстила	31.326	2.143
Сирова и обрађена кожа, крзна	4.140	37
Гума и гутаперка	435	1
Плетени производи од биљних материјала	79	1
Пиварски производи, сита и метле	84	4
Неогревно дрво и намештај	1.671	66
Папир и папирни производи	2.210	9
Књиге и слике	302	19
Производи од камена, асфалта, гипса и цемента	315	43
Производи од печене земље	1.303	109
Стакло и производи од стакла	1.520	
Драгоцени метали и накит	843	
Обични и обрађени метали	19.461	9.657
Машине, апарати, производи електротехнике	11.861	28
Производи уметности и науке	489	
Сатови, оружје и играчке	1.138	
УКУПНО:	125.334	116.917

Мих. Шпани
(на српском), с

Србија је извозила, као што се види, нарочито пољопривредне производе, живу стоку и производе од ње, и обичне метале. Увозила је нарочито текстил, обрађене метале и машине. Треба истаћи да је увозила и знатне количине пољопривредних производа (брашно) и живе стоке и производа од ње. Није то била, дакле, земља с развијеним извозом. Што се стоке тиче, Србија је готово није ни имала за извоз. Види се да је и увозила стоку и да је њен извоз сирових кожа готово непостојећи. Ако их је и продавала, то је зато што је Србији био потребан новац, а не зато што је имала вишак стоке.

Погледајмо сад шта је било уништено или однето из Србије у периоду од 1914. до 1918. године у роби, покретним стварима, новцу и вредностима, у обичним и драгоценим металима итд. Што се тиче пољопривредних производа, стоке, дрвета, занатских производа, као и извоза из рудника, и штете које су претрпеле јавне и приватне финансије, упућујемо читаоца на претходна поглавља. Овде нам остаје да поменемо неке штете које нисмо могли да унесемо у горње рубрике и да укажемо на општи утисак о „ратној привреди“, што је у стварности значило: прекомерну употребу, потрошњу и одношење богатстава из Србије.

1. Роба, покретне ствари, разни предмети

Један бугарски свештеник, неки Бакарџијев, чини се да је дао тачну слику ситуације, кад је реч о експлоатисању Србије од стране завојевача. „Као и ви, говорио је једном српском учитељу у Прокупљу, и ми смо робље. Помажемо Немцима да из ваше земље однесу све што се може понети. Али они су ти који све узимају и носе својој кући: како оно што смо овде заједно отели, тако и богатства из наше земље.“⁷³ И Бугарску су, наиме, у великој мери експлоатисали Аустроугари и Немци. Јасно је да није могуће поредити Бугарску и Србију. Ствар је врло једноставна: они су узимали све што им је било потребно, а зна се да су њихове потребе биле огромне. Будући да нису имале колоније, окружене блокадом, Централне силе – нарочито након уласка у рат Сједињених Америчких Држава – морале су да све своје ресурсе црпе из сопствених земаља и нарочито из окупираних земаља. У почетку су

⁷³ Милек Шпанић, *Окупација Српског*, стр. 65.

окупационе власти плаћале реквирирану робу – уистину, по веома ниским ценама, десет пута нижим од цена у слободној трговини – или су пак издавале мање или више вредне реквизиционе бонове, чија је наплата често одлагана у недоглед. Пред крај окупације и те наплате су биле све ређе. Војници, уз одобрење или без одобрења својих старешина – то становништво није могло знати – слободно су користили некретнине и односили све покретне ствари које су им одговарале. Наравно, не могу се навести бројчани подаци при таквом стању ствари. Морамо се уздати у општи утисак и у сведочења жртава, односно свих оних који су поднели терет војне окупације. Осим тога, имамо сведочанства аустроугарских војника српске националности, као и она српског становништва у Аустрији. Први су служили у Србији током окупације и видели шта су власти тамо чиниле. Ови други су били у прилици да виде како пролазе или како се истоварују на стотине вагона крцатих најразличитијом робом: готовом одећом, материјалима, свилом, обућом, намештајем, даскама, огревним дрветом, машинама, инструментима, алаткама, апаратима. Ево само једног примера: на железничкој станици у Кули, градићу у средишту Бачке, настањеном немачком већином, налазило се пред крај рата тридесетак вагона натоварених свакојаком робом. Сва околна села су узимала или куповала ту робу донету из Србије. Свуда се говорило о „кулској свили“, о „кулским штофовима“, а сви су знали одакле та роба долази. Треба рећи да се Кула налази на једној споредној, побочној прузи, и да је већи део транспорта ишао из Београда за Врбас–Суботицу, или преко Сенте за Будимпешту и Беч. Оно што је учињено нагло и наглашено уочи евакуације, Аустроугари и Бугари су чинили полагаано али систематски током читавог трајања окупације. У немогућности да нам дају прецизне бројчане податке у вези с тим, конзуларни представници Сједињених Америчких Држава – који су у Београду били присутни до краја 1918. године – дали су нам о томе чврста уверавања.

Српска делегација при Комисији за ратну одштету – на чијем челу су се налазили добро познати економисти практичари, бивши министри Коста Стојановић и Милош Савчић – проценила је штету претрпљену у покретним стварима током трогодишње непријатељске окупације на 520 милиона франака. Ми нисмо у стању да проверимо тај бројчани податак – који нам се не чини

претераним – и дајемо га чисто информативно. Наш задатак и није, уосталом, да пишемо некакав захтев за процену штете и за додељивање репарација: наше је да истакнемо економске учинке рата у Србији. Што се тиче покретних ствари, можемо са сигурношћу рећи да је земља била у потпуности испражњена; да је рат у свим својим облицима – војним операцијама, бомбардовањима, бежањем пред непријатељем, повлачењима и пресељењима, прекомерном употребом, пљачком и уништавањем током окупације – изграбио и уништио најмање 80% свих покретних добара у Србији; и да је, најзад, на крају рата Србија изгледала као вашариште после вашара – као згариште, као земља која је претрпела земљотрес и пљачкања која прате катастрофу. Укратко, Србија је била логор подигнут на непријатељској земљи. У одређеном тренутку тај логор је демонтиран, завојевачи су отишли, а уплашено становништво је изашло из својих склоништа или се вратило из изгнанства. Није тешко замислити на шта су наишли ако знамо да управо окончани догађај уопште није био рат према правилима међународног права, већ елементарна непогода која бесни наслепо не штедећи никога. Што се тиче материјалних добара, рат је за Србију био невиђена несрећа, неупоредиво зло.

После овог општег утиска о судбини покретне имовине током рата, ево и неколико појединости: оне се односе више на области под аустроугарском окупацијом, најпре зато што имамо бројнију документацију о тим крајевима, а и зато што су окупатори тих области показали већу ревност од Бугара у одношењу имовине те врсте.

Први корак био је да се испразне радње и куће власника који су били одсутни. Окупатор је отворено прогласио да му државно власништво припада по праву, као и имовина одсутних грађана. А број одсутних је био велики: у Београду је прелазио две трећине становника; у унутрашњости је достигао трећину. У Београду су куће без станара дословце опљачкане. Свакодневно су у правцу Севера полазили вагони и шлепови пуни робе и намештаја. Фабрике, радионице, штампарије – чији су власници били напустили град – потпуно су испражњене. Пред крај окупације, машине су демонтиране и однете. Намештај из Краљевске палате и из министарстава, као и из разних државних надлештава, однет је већ на самом почетку окупације.

Уследила је затим реквизиција роба и сировина, према једном дугом списку. Мало тога је поштеђено извршења наредбе о реквизицији. Тканине, вунене и памучне, упредени памук у свим облицима;⁷⁴ разни предмети од злата, сребра, бакра, месинга; вуна; маст; нештављена и штављена кожа, полупрерађена или сирова; ужад, канапи и сви производи од конопље; лој, восак и много другог материјала уписано је у тај списак и реквирирано. Вуну из душека и јастука власници су морали да односе на одређено место ради утовара у вагоне и шлепове. Месингани казани, котлови, послужавници, авани и тучкови, као и сви други предмети од тог метала; кваке с врата, с прозора, шипке с кревета и са пећи, укратко: сви предмети од бронзе одузимају су и одношени. Реквизиције су тешко погодице гвожђарске радње. Роба им је одузима на по цени знатно испод набавне цене. Неке радње су потпуно испражњене од робе у вредности од више стотина хиљада динара. Гвоздени лим, на пример, који је коштао 1,60 круна по килограму, реквириран је по цени од 0,60 круна за килограм, а притом је плаћан признаницом, чији је износ требало да се одбије од износа пореске обавезе власника. Како су цркве имале свећњаке од месинга, кровне облоге од олова и бакра, звона, посуде и украсе од сребра и злата, оне су плаћкане по целој земљи.⁷⁵ У Београду, на пример, сва црквена звона су скинута, осим једног. Предмети од метала, уопште, морали су се предавати властима, под претњом врло строгих казни. Бугарске власти су одузимале бакарне казане да би се у њима кувао пекмез од шљива: сељаци су морали сами да доносе у град бесплатно, или по смешним ценама, одређену количину шљива. Одузимале су, као и Аустријанци, и бакарне казане за печење ракије.⁷⁶

Изван тих отворених и јавних чињења званичних органа, чиновници, официри и војници дозвољавали су себи неописиву дрскост у отимању. Пошто би заузели једну или више намештених соба, захтевали су да им се донесе овај или онај предмет који им недостаје: теписи, јастучићи, слика, табуреа, самовари, књиге на немачком или на француском, бунде, виолине или клавир итд. Приликом одласка, ти непожељни станари би обавезно понели са собом један или више „сувенира“ из Србије, да не спомињемо кокоши, пилиће, јагањце, вино, ракију, сир, и остале намирнице које су узимали као да је то њихова својина.

⁷⁴ Опљачкани до голе коже, сведочи Г. Лапчевић, бивши социјалистички посланик, људи су ишли одевени у рите. „Кад би се и те рите похабале, облачили би не више вунену одећу, као некад, већ ону од хладних тканина, од конопље и ону још хладнију, од коприве. Чак и у богатој околини Ваљева људи су носили одећу од конопље!“ *Окупација*, стр. 72. О одузимању предмета од бакра, намештаја, пољопривредних алатки и оруђа, вуне, књига, видети *ibidem*. Тај аутор процењује штету насталу одузимањем само пољопривредних алатки на милијарду динара у злату.

⁷⁵ „Непријатељ је однео све што је Србија имала од сребрнине и накита. Извлачио је од становништва златан новац на све могуће начине, чак и непосредном наредбом“, Д. Лапчевић, *op. cit.*, стр. 46.

⁷⁶ „У Пожаревцу, као и по другим местима, војска је користила сва звона за производњу граната. Само једно звоно је остављено у том граду.“ Др Б. Николајевић, *Пог Немцима*, стр. 27. Видети и: Л. Лазаревић, *Белешке*, стр. 20 и 43; *Социјалистички ајел* (на француском), *passim*.

⁷⁷ Професор Лапчевић износи ове чињенице једног аустријског господина, пита га зашто, како – Да, госпођо, од добро видим што ни мало не чу однео све што м на располагање његов пример“,

Али права пљачка је настала тек кад су завојевачи морали да напусте Србију. Већ првих дана октобра почела је права миграција на север и на исток: Аустроугари и Бугари су одлазили. Аутомобили, коњске запреге, воловска кола, одлазили су крцати стварима, намештајем, канцеларијском опремом, постељином, клавирима, фотељама, канабеима, диванима, огледалима, теписи-ма, коритима; једном речју, свим оним што су чиновници и официри затекли у становима реквирираним за њихове потребе, а што су они сматрали да од сада припада њима. Пре него што би напустили неку кућу војници би побили сву живину, превртали бурад и сандуке, јели слатко и пекмез и бацали све оно што не би могли да понесу: требало је направити што већу штету како тим српским „свињама“ ништа не би остало.⁷⁷

За нестале и уништене покретне ствари приватних власника, српска делегација при Комисији за ратну одштету дала је следеће бројчане податке:

	Укупан број приватних зграда	Просечна вредност ствари у једној кући	Укупна вредност покретних ствари (у 1.000 франака)	Процент вредности уништених покретности	Укупна вредност уништених покретности (у 1.000 франака)
1. По селима:					
а) Старе Србије	425.000	800	340.000	20	68.000
б) Нове Србије	160.000	400	64.000	20	12.000
2. По варошицама					
а) Старе Србије	28.000	1.700	47.000	30	14.280
б) Нове Србије	25.000	1.200	30.000	30	9.000
3. По великим градовима:					
а) Старе Србије	32.000	2.400	76.800	30	23.040
б) Нове Србије	30.000	1.800	54.000	30	16.200
У Београду		13.500	135.000	50	67.500
Укупно:			747.400		210.820

Те бројке се односе и на покретне ствари које су однели завојевачи, као и на одећу, рубље, коњску опрему итд. Одвојено је израчуната штета коју су претрпели намештај и опрема кредитних установа, чија цена превазилази просечну вредност обичног намештаја, а чији су сефови углавном обијени. Та штета наводно износи 13.500.000 франака (предратна вредност) према следећој процени:

⁷⁷ Професор Лазаревић, који наводи ове чињенице, наводи једног аустријског официра немачке националности: „Видите ли господине, питала га је његова жена, како празне Београд? — Да, госпођо, одговорио јој је. — Добро видим шта се ради. Али ме то не чуди. Сам гувернер је каже све што му је било стављено на располагање. Остали само следе његов пример“, Белешке, стр. 133.

а) 186 банака	10.520.000
б) Народна банка	500.000
в) Управа фондова	500.000
г) Заједница пољопривредних задруга, остале задруге и добротворна друштва	1.000.000
д) 500 сефова по 2.000 франака	1.000.000

За предмете од бакра, веома коришћене у Србији, направљен је посебан рачун: тежина тих предмета износила је према том рачуну 7.320.000 килограма; тежина ракијских казана, које је имало готово свако сеоско домаћинство, износила је 300.000 килограма, односно укупно 7.620.000 килограма обрађеног бакра. По цени од 3,80 за килограм, укупна вредност свих тих предмета износила би 24.956.000 динара (франака) по предатним ценама.

Захваљујући прецизним пописима, лако је било утврдити вредност покретних ствари и канцеларијске опреме државних надлештава. Вредност тог намештаја и те опреме процењена је на 151 милион динара (не рачунајући уметничка дела из музеја и библиотека). Ево те детаљне процене:

1.	За Краљевску палату	4.500.000
2.	За Скупштину	200.000
3.	Министарство иностраних дела	700.000
4.	Привредни суд и Државни савет	200.000
5.	Министарство финансија	4.000.000
6.	Министарство рата	50.000.000
7.	Министарство јавних радова	45.000.000
8.	Министарство унутрашњих дела	10.000.000
9.	Министарство просвете и вера	25.000.000
10.	Министарство правде	2.200.000
11.	Министарство националне привреде	2.000.000
12.	Канцеларијска опрема свих надлештава	8.000.000
	Укупно:	151.800.000

Под појмом „министарства“ подразумевају се у том набрајању све установе које зависе од одговарајућег централног органа. Тако, на пример, појмом Министарства унутрашњих дела обухваћене су не само десетине зграда у његовој надлежности у Београду, већ и оне у 29 округа, 145 срезова, 5 инспектората, 37 болница, 6 бањских лечилишта, више лабораторија. Кад се тако схвате, те бројке не делују претерано, поготово ако додамо и то да су све те

администрације, без изузетка, напустиле земљу и да је сву њихову покретну имовину однео завојевач.

Стижемо и до током рата уништених, оштећених или однетих *уметничких предмета, књига и архива*. За сада ћемо оставити по страни интелектуални и уметнички живот о коме ће бити речи у Поглављу седмом. Овде је реч само о материјалним губицима нанетим ратом и окупацијом уметничком и књижевном богатству, о штетама које су претрпели музеји, библиотеке, цркве и архиве, као и појединци као приватна лица.

Као независна држава од 1878. године, Србија је још много раније била почела да се бави својом старином. Народни музеј основан је 1844. године и од тог времена његова збирка се из године у годину непрекидно увећава. Све до 1887. године, Музеј је био на заједничком буџету с Народном библиотеком: те године су раздвојени буџети тих установа. Године 1906, етнографски фонд, који се био знатно увећао, издвојен је као посебан Етнографски музеј. Удружење професора основало је 1893. године Музеј српске земље. Осим ових у Београду, постојали су још и Војни и Педагошки музеј. Један Археолошки музеј постојао је у Пожаревцу. Најзад, на двору краља Николе од Црне Горе постојала је збирка антиквитета која је требало да послужи као фонд црногорског музеја.

Рат је био погубан за све те збирке. Народни музеј је дочекао црне дане. На самом почетку рата његова зграда тешко је оштећена бомбардовањем. Истом приликом је уништен велики број експоната. Његове збирке су 1915. године запаковане и упућене у Митровицу (Косово). Тамо су сандуци делимично опљачкани, чак и пре него што су пали у руке Аустријанаца. Током рата збирке су у извесној мери доведене у ред, а у једном тренутку чак и приказане јавности. Известан број експоната је оштећен, нарочито слике које су биле у „више него јадном стању“, по речима Г. Николајевића који је био задужен да их доведе у ред. Етнографски музеј је, на дан 14. јула 1914. године, поседовао више од 12.000 експоната. Био је добро организован, по узору на стране музеје с којима се могао поредити и по богатству и по лепоти експоната. Имао је драгоцене предмете по којима се прочуо и изван српских граница. У рату је уништено неколико хиљада тих предмета. Тако да је, иако је у међувремену обogaћен новим набавкама, 1925. године имао само 10.000 предмета. Музеј српске земље претрпео је током

рата веома велику штету. Већина предмета тог музеја оштећена је због неодржавања. Војни музеј у Београду, у коме су чувани ратни трофеји и остали антиквитети, током рата је делимично уништен, а делимично опљачкан. Осим тога, било је у Београду и 16 јавних споменика. Сви су остали на свом месту, али доста оштећени.

У српским црквама и манастирима био је веома велики број врло запажених слика, фресака, гравира у дрвету и рељефа. Током рата, а нарочито у крајевима које су окупирали Бугари, ти споменици су тешко оштећени. Скупоцени предмети, слике, свећњаци, резбарени крстови, епитрахили, скиптри, златом повезана Јеванђеља, књиге, рукописи из неких великих цркава у Македонији, однети су у Бугарску, по наређењу председника Савета М. Радославова.⁷⁸ Приватни атељеи неких сликара и вајара потпуно су опљачкани: однето је све што се у њима налазило. Опљачкана је и занатска школа. Велика количина везених тканина, ручних радова, делова девојачке свадбене спреме, однесена је или продата у бесцење.

Српске књиге доживеле су још тужнију судбину. Библиотеке, јавне и приватне, углавном су уништене или однете. У крајевима под бугарском окупацијом готово ниједна српска књига није сачувана. Књиге су поистовећиване с оружјем и муницијом: морале су се предати властима. Спасене су само оне књиге које су биле закопане у земљу: један безначајно мали број. Осим Народне библиотеке у Београду, у Србији је било још 50 јавних библиотека у унутрашњости. Најзначајније су биле оне у Нишу, Крагујевцу, Скопљу, Зајечару, Јагодини, Алексинцу, Врању итд. Интелектуалне институције као што су Коларчева задужбина, Чупићева задужбина, Стаменковићева задужбина, Српска краљевска академија, Друштво „Свети Сава“, Књижевна задруга, друга књижевна друштва, читаонице, студентска и гимназијска удружења имали су свако свој библиотечки фонд. Све те књиге су уништене, нарочито ако су биле штампане на српском језику и ћириличним писмом. Народна библиотека и неке друге збирке однете су у Софију, Беч и Будимпешту, где су се од њих производили папир и папирне врпце. Становништво је од бугарских власти било добило наређење да на одређено место донесе све српске књиге, новине, слике. По српским селима и градовима под бугарском окупацијом брда књига су спаљена. У неким градовима такве ломаче су гореле данима. Само су немачке књиге поштеђене. Француске, енглеске и италијанске

⁷⁸ Једна посебна комисија била је задужена да сакупи те предмете велике уметничке и историјске вредности и да их пошаље у Софију. Једне битолске новине, *Јужна звезда* (на српском) објавиле су више признаница које су издали чланови те комисије одговарајућим општинским властима. Упоредити: *Политика* (београдска) од 11. фебруара 1928.

књиге поделиле су судбину српских књига. У крајевима под аустроугарском окупацијом, претресене су све библиотеке, а све књиге с деловима текста неповољним по Аустроугарску одузимане су и уништаване. Библиотека у Крагујевцу већим делом је уништена: аустријски војници су у њеним просторијама инсталирали своју кухињу, а књигама се служили за ложење ватре, или су их продавали на кило, као стари папир. Библиотека у Нишу такође је однета у Софију. Као и Народна библиотека, и она је после рата враћена, али је велики број антикварних примерака нестао. Уништаване су нарочито оне књиге и документи у вези са Старом Србијом, Македонијом и источном Србијом. Библиотека Главног штаба, основана 1862. године, готово у потпуности је уништена: она је била смештена у београдској тврђави која је непрекидно бомбардована. Њена зграда је срушена, један мањи део књига је спасен, а један део је пронађен после рата. Дvorsка библиотека у Београду, коју је основао кнез Михаило, такође је много оштећена, као и библиотека Скупштине, и библиотеке разних министарстава, библиотеке три факултета, Српске краљевске академије, српског семинара, Удружења учитеља, гимназија, учитељских школа, основних школа, најзад и личне библиотеке професора и образованих људи.

Током рата из државних архива однет је велики број докумената у вези с почецима и развојем независне државе. Неки ревносни чиновници оставили су на страну и сачували велики број докумената, али је већина изгубљена или уништена. Архиве министарстава, судова и централних органа управе аустријски војници су спаљивали или продавали на кило. Било је уобичајено видети пиљаре и продавце позамантерије како своју робу пакују у српске документе. Опасно је било чак и покушати сачувати понешто од тога. То је био почетни доказ о „нападу на државну безбедност“, понекад и довољан разлог за интернацију у неки концентрациони логор.

2. Новац и вредности

Штете претрпљене у новцу јесу од оних које је истовремено и најтеже проценити, а које су најчешће у смутним ратним временима. С једне стране се не производи ништа или се производи врло мало, а с друге се много троши. Принуђени да промене из корена свој

уобичајени начин живота, људи одједном имају неуобичајене издатке. У таквим околностима маса становништва црпи своје последње резерве. За српски народ су све те ратне невоље биле још наглашеније. Територија запоседнута од самог почетка непријатељстава, престоница евакуисана, производња сведена на минимум у свим гранама националне привреде, велики део становништва у бегу пред непријатељем – таква је била ситуација у Србији првих месеци рата. Од 1915. године било је још горе. Ужасне епидемије исцрпеле су до крајности физичку снагу становништва. Оне су проузроковале огромне трошкове не само држави која се све више задуживала, већ и грађанству. У свакодневном животу болест је озбиљна и скупа невоља. Ако је за Србију рат представљао несрећу попут земљотреса, с друге стране је деловао као дуга и тешка болест целе нације: нема породице која није изгубила једног или више чланова; нема породице у којој више чланова није оболело у бар једној од бројних епидемија које су пустошиле земљу после друге инвазије. Лечење болести само по себи захтева велике трошкове. Смрт кошта још више, чак и ако човека задеси на фронту. Српски обичаји, кад неко умре, налажу претеране трошкове: опело, задушнице, помени итд. У то време су мењачнице и продавнице накита имале муштерија више него икад: жене из виших кругова, грађанке и сељанке, све су оне продавале понеки златник или драгоценост да би обезбедиле оно најнужније у тим ишчашеним временима. Ако син одлази од куће да би се прикључио свом пуку или да би кренуо путем повлачења, изгнанства или депортације, чинило се све што се могло да му се у поставу прслука или капута ушије понеки златник, прстен, пар минђуша. Добио би сат, наруквицу, било какву драгоценост. Сви ти златници, све те драгоцености – драге успомене, љубоморно чуване до тренутка крајње нужде – биће посејани по белом свету, од бојног поља и градова у Србији где су војници и избеглице тражили хлеба и предаха, до Албаније где су намирнице продаване само за златан и сребрн новац.

И оно становништво које би остало на свом огњишту такође је морало да посегне за резервама готовог новца и драгоцености. Са своје стране, завојевачи су систематски трагали за златним и сребрним новцем и накитом. Убрзо су се уверили да су те резерве богате код становништва окупиране Србије, земље заостале, где се новац ретко чувао у банкама, где је чување новца у сламарицама

вековима практиковано, поготово у Македонији, где, најзад, већ више година ниједна некретнина није купљена. У таквој земљи готов новац није био редак, као што нису биле ретке ни друге покретне вредности: накит, огрлице, златници, брошеви и тепелуци везени бисерима, стари сребрњаци итд. „Невероватно колико је та земља богата!“ често би узвикнуо неки страни официр или војник. Богата намирницама и потрошним добрима, богата и у новцу и драгоценостима сваке врсте. У честим претресима кућа завојевачи би откривали невиђена блага, што их је подстицало да траже „сувенире“ и да их узимају, а и да захтевају да се новчане казне и таксе плаћају у злату. Треба ли додати да је до краја рата све то богатство исцурело из руку српског становништва, било тако што су га однели у иностранство српски војници и избеглице, било тако што су велики његов део однеле непријатељске власти и војске, најзад и тако што се слило у руке малобројних трговаца и пословних људи који су се добро снашли под окупацијом. Ако пођемо од најскромнијих износа – 20 динара по погинулом или умрлом под аустријском или бугарском доминацијом, 30 динара по сељачкој породици, 50 динара по породици у градовима у Србији, и најзад 20 динара по породици у Македонији – стижемо до ових износа изванредних издатака, плаћених завојевачима у златницима, сребрњацима или у драгоценостима:

1.	200.000 људи по 20 динара у злату	4.000.000
2.	400.000 сеоских породица по 20 динара	8.000.000
3.	100.000 породица у градовима Србије по 50 динара	5.000.000
4.	300.000 породица у Македонији по 20 динара	6.000.000
Укупно:		23.000.000

Штавише, златни новац је овде обрачунаван по његовој предратној вредности, док је његова вредност у време рата била троструко већа у односу на динар у папиру. Износи које је становништво изгубило неупоредиво су већи од ових које смо управо навели као могући тип процене. Реално је немогуће утврдити њихов износ. Сматрамо да смо ипак о њима довољно рекли да би се имала представа о губицима по том основу. Ако треба да резимирамо ово излагање, долазимо до следећих закључака: 1) српско становништво имало је устаљени обичај да све своје резерве у новцу конвертује у златни новац или у драгоцености; 2) није било

значајнијих куповина (куповина земље, инвестиција у предузећа, улагања у стоку и у оруђа за рад итд.) у годинама којима се овде бавимо; 3) на крају рата становништво је поседовало само минимални део тог богатства: оно се распршило на све стране, због рата, бројних евакуација, и нарочито због стране окупације.

Друга резерва готовине и вредности налазила се у трезорима општина и окружних одбора. У том погледу највише су оштећени градови Шабац, Лозница, Ваљево, Београд, Ниш, Скопље и Битољ. Њихови губици у готовини могли би се проценити на најмање 20 милиона.

Губици банака већ су претходно споменути (Поглавље треће, 4). Остаје да се прикажу губици државних установа (пошта, царина, железнице, судова, полицијских станица), у којима су се, приликом делимичне или потпуне евакуације из земље, налазиле извесне количине готовог новца, вредносних папира или драгоцености. Након изненадних напада и ужурбане евакуације, већи део тих депозита је изгубљен, уништен, покраден; једном речју, лишен своје праве намене. Често су их и сами чиновници противправно присвајали током повлачења, изговарајући се журбом евакуације или разбојништвима у Албанији. Бројни благајници су тако проневерили државну имовину и приватне депозите. Један мањи део тих трезора је заиста уништен у бомбардовањима и ратним разарањима. Највећи део су, међутим, однеле аустроугарске и бугарске трупе, тако што су их непосредно узимале или извлачиле од локалних органа власти који су остали у земљи. Непријатељске трупе су често наилазиле на нетакнуте поштанске бирое који су морали да чекају последњи тренутак за одлазак. Пошиљке које су остале неодаслане у тим бироима растурене су на све стране. Исто се догодило и са пошиљкама и робом заосталом у царинским испоставама у Београду и по пограничним железничким станицама. Многе банке и многи појединци којима су биле упућене новчане упутнице или писма с готовином никад нису успели да тај новац подигну. Неки сефови су одношени у позадину до одређеног пункта, да би тамо били испражњени или остављени непријатељу.

Управу железница задесила је слична, ако не и гора судбина.

Према важећим законима земље, првостепени судови су држали депозите наследних маса, тестамената, хипотекарних обвезница, имовинских маса које су се састојале од папирног новца,

државних бонова, акција, кредитних писама, кауција итд. Сва та покретна богатства, као и судске архиве, уништена су или однета.

Управа државног монопола, која је била гарант неких државних зајмова у иностранству, редовно је стављала на располагање, и најмање шест месеци унапред, суме за плаћање ануитета. Ти износи су обично били депоновани у Паризу, такође често код поверилачких банака или у њиховим испоставама у Немачкој и у Аустроугарској. Суме тако депоноване у ове две потоње земље, које су се тамо нашле у тренутку мобилизације, а које су износиле најмање 3 милиона, без даљњег су заплењене.

Најзад, и у једном већем броју централних, регионалних и локалних управа такође су били депоновани вредносни папири, гарантна писма и друге кауције. Њихов мањи део транспортован је на Крф; све остало је уништено, загубљено, покрадено.

Истовремено с мобилизацијом, српска влада је прогласила и *мораторијум*: плаћања свих дугова суспендована су док траје рат. Окупационе власти су одмах суспендовале правни учинак српског Закона о мораторијуму и дозволиле повериоцима да гоне своје дужнике. Ако ови потоњи не би могли да исплате дуг, приступало се принудној наплати дуга, извршним путем. Аустријанци су основали чак посебну установу за заштиту аустроугарских и немачких поверилаца: *Gläubigerzentrale*. Велика већина дужника није била у земљи, остали нису могли да добију никакав кредит, пошто су финансијске институције биле затворене, а привредна активност сведена на минимум. Зато се приступало продаји јавним надметањем, под ужасним условима за дужнике. Број учесника у надметању био је крајње ограничен: лица која је власт привилеговала или странци једини су могли да се појаве као купци. Овде морамо направити разлику између потраживања иностраних банака с једне стране и потраживања иностраних предузећа према српским трговцима, с друге стране. (Што се тиче наплате пореза принудним извршењем, видети Поглавље треће, 4). Део тих потраживања реализован је преко *Gläubigerzentrale*, и то: 10 милиона од укупног дуга од 30 милиона уговореног од стране три банке из Београда; 15 милиона од укупног дуга од 55 милиона уговореног од стране разних српских трговаца. Остали повериоци нису инсистирали на наплати на начин који дужника води у пропаст.

Као и непокретна добра, путеви, саобраћајнице и покретна добра били су предмет необуздане и расипничке експлоатације. Ионако већ без богатстава која карактеришу цивилизовану земљу, Србија је током четири ратне године дословце била испражњена од: робе, хране, покретних ствари, уметничких предмета, књига, новца, све је то нестало; а све то треба поново створити и попунити.

Пошто смо се позабавили судбином материјалног богатства, позабавимо се сад људима. Привредни живот непрекидно утиче на друштвени живот. У рату, ствари се уништавају и нестају; још тужнија судбина у рату намењена је људима: они умиру; али пре него што ће умрети, они пате. Уз физичке патње, трпе и оне душевне. У рату су људи нарочито физички патили: њихово морално биће потиснуто је у други план, савест је често била попустљивија, животињски нагони били су ослобођени стега. Више није било друштва у правом смислу речи. Тачније, негдашње друштво, оно из нормалних времена, нестало је. А стварала се једна посебна психологија, састављена истовремено од очајничких напора да се сачува сопствени живот и узлета идеализма и апсолутних жртвовања о чијем се постојању није могло ни слутити без тог ванредног догађаја какав је рат. Наиме, људска душа се распињала између две крајности: спуштала се до најниже саможивости и уздизала до потпуног предавања себе једној идеји, једном идеалу. Зачудо, те крајности су се манифестовале често у истој личности, не изазивајући у њој неку трајнију личну трагедију. Али, залуд је људска природа прилагодљива: постоје у простору и времену неке границе које та природа не сме прећи без велике опасности. А за време рата те границе су често биле прелажене. У случају којим се овде бавимо, вишкови патњи, нискости и хероизма јављали су се на веома широкој основи, на физичком и моралном постојању целе једне нације. Зато судбина српског народа током тог рата – његова физичка судбина, да се за сада задржимо само на њој – представља можда укупност несрећа које у наше време рат може човеку натоварити на леђа. Срби су пропатили све могуће патње. Ниједан степен на лествици патњи, лишавања и бола није

их мимоишао. Сваки опис тих патњи само је скромни делић те потпуне и узвишене српске трагедије, која се одиграла између 1914. и 1918. године, али која, нема сумње, никад неће бити написана.

„Војска неодевена и изгладнела“, „Становништво у ритама и празног стомака“, „Мртви, рањени, епидемије“, „Сиромаштво без самилости“, „Уништени леви почеци“, тако би требало да гласе наслови одељака од којих ће се састојати ово поглавље. У њима ћемо показати, једним пре прозаичним језиком, како је била снабдевана и опремана српска војска; каква је судбина, у том погледу, снашла цивилно становништво. Изложићемо потом хигијенске и санитарне услове, судбину радничких слојева и како су уништени раднички синдикати и пољопривредне задруге, чији су почеци толико обећавали.

I. Снабдевање и опремање трупа

Овај рат је био економски, једнако колико и војни, а можда чак и више него војни сукоб: индустрија против индустрије, пољопривреда против пољопривреде, наука против науке, војска против војске, а тек сасвим на крају стратегија против стратегије. Снабдевање и опремање војске не препушта се неизвесностима приватних средстава нити ратној срећи. У цивилизованим земљама, све је било предвиђено, организовано, контролисано. Снабдевање трупа и чак цивилног становништва обезбеђено је одговарајућим мерама владе; најзад, потрошња је контролисана и уређена преко посебне службе за дистрибуцију и рационисање. У Србији није било ниједне од тих мера докле год је њена влада функционисала у земљи. Али их је било и превише кад су земљу окупирале стране трупе. По ко зна који пут Србија је из једне крајности отишла у другу.

Као пољопривредна земља, са својим сеоским становништвом способним да издржи и највећа лишавања, Србија је била краљевство снова за државнике без визије, равнодушне према будућности и према осећањима својих грађана. „Сиротиња ће све то прогутати“ – била је парола људи на власти, у правом и у пренесеном значењу тих речи. Српски сељак све подноси. И што је

најзанимљивије, он све подноси без љутње, уверен да другачије и не може бити. Откако је напор за ослобођење земље отпочео 1804. године, српски државници ништа нису добили дипломатским путем: све се морало освајати тешком борбом. Никад српски сељак није био у прилици да користи механизацију, науку, било какву мудрост: вазда је морао да иде пешке, да све носи на леђима, да се лишава свега. После вековног искуства – стеченог током четири столећа робовања под Турцима – српски сељаци као да су се навикли на такав положај. Никад ништа боље нису упознали. Овај рат им је открио да је њихова способност трпљења још већа него што су и сами могли да замисле. Али и да је неки бољи и лакши живот могућ, јер су се срели с неким другим војскама и народима, са захтевима и потребама далеко изнад њихових. Војник је дакле могао да има резервну обућу, белог хлеба без песка, кафу или чај ујутро, вино, чак и чоколаду? До тог открића дошли су српски сељаци током рата, посматрајући најпре аустријске заробљенике, а потом и савезничке војнике. Војник је могао и да прима плату, као што су у српској војсци могли само подофицири? То су српски сељаци сазнали уз још много тога другог. „Па шта смо ми онда, теглећа марва, дивљаци?“ Али време није било погодно за песимистичка размишљања. Ваљало је бранити ту земљу, која је, најзад, њихова, где су имали своје њиве, своју стоку, своје жене и децу. Хајде, после рата ће се све то променити! И опет: благо, вода у бушним опанцима, по векна хлеба сваки други или трећи дан, већ бољег квалитета откако се ситуација на фронту погоршава, а војска повлачи пред непријатељем. Чудно, размишљали су српски сељаци, овај хлеб је бољи од „оног“ (оног који је земљане боје и пун песка), али није онако укусан. Редовније га добијамо јер смо све ближе позадини, али ипак, није укусан. Повлачимо се, напуштамо земљу: боље би било да смо и даље јели лош хлеб, или да га никако нисмо јели, али да смо ишли напред, да смо стално напредовали. Више од хране, српском сељаку је потребно да иде напред, да напредује. Његове старешине знале су и користиле ту његову особеност. Понекад чак и превише...

Нема сумње да није било лако снабдевати на одговарајући начин војску од скоро 400.000 људи, расуту по неприступачним теренима, са слабом путном мрежом, у време кад се цела земља тресла од емоција и кад је требало хитно доставити на фронт што

више топова и муниције. Али, хране није недостајало у земљи. Србија није трпела зло које је мучило Енглеску или чак и Немачку и Аустрију. Оно што јој је недостајало била је организација, брига вођа за тај мученички народ, за те сељаке који су из љубави према родној груди трпели лишавања без премца. Војна интендантура је лоше радила. Омогућавала је лиферантима очигледне злоупотребе. Један скупштински анкетни одбор открио је 1915. године да се војсци испоручују лоше брашно, нездраво месо, опанци или ципеле очајног квалитета. Око тога је избила велика афера. Неки лиферанти су осуђени, чланови комисија кажњени. Али злоупотребе нису престале. Кад је реч о снабдевању, војска је често била препуштена самој себи. Најчешће би војници задужили неког од својих другова да оде до села по храну. Срећом да је у српским селима имало шта да се поједе. Током јесењих месеци војници су се хранили воћем, нарочито шљивама чијих је стабала било у изобиљу целом дужином фронта.

С *ојремањем* војске било је још горе. Оскудица током првих месеци борби могла се објаснити изненадним избијањем рата, наглим нападом непријатеља, одсуством општих припрема за рат. Тај рат је, наиме, био изненађење за целу земљу. Сељаци су напуштали своје њиве усред летњих радова. Сећајући се претходног рата, кад је војска била снабдевена готово свим што јој је било потребно, одлазили су у рат лако обучени, често само у памучним кошуљама и гаћама: та, зар неће добити све што им треба чим стигну у јединицу? Чему онда остављати вунену одећу по пуковским магацинима? Они из градова полазили су у рат нешто боље обучени, али и они у нади да ће добити комплетну војничку опрему. Каквог ли изненађења за већину војника кад су добили некомплетну униформу, прљаву, поцепану, без дугмади. Готово да се није могао видети комплетно обучен војник. Сваком од њих је понешто недостајало, или му неки део униформе уопште није одговарао: био би или превелик или превише мали, предуг или прекратак, преширок или преузак. Много је разних боја било на тим униформама чија је службена боја сивомаслинаста. Само је капа била једнака за све војнике, а касније и шињел. Војничка капа и шињел, није ли то довољно да би се разликовао војник од цивила, српски војник од „Швабе“? Међутим, било је довољно раскопчати тај шињел да би се знало из ког краја долази тај

војник, какво му је брачно стање, да ли је богат или сиромашан. На ногама опанци, национална обућа, коју су током рата морали да носе и они који је никад раније нису носили. За српске путеве и планине, опанци су најзгоднија обућа. Па ипак, официри их нису носили. Опанци имају једну другу предност над осталим врстама обуће: лако се и брзо масовно производе. Како у Србији уопште није било фабрика обуће, морала се увозити из иностранства. Што се и чинило, чак су и опанци увожени јер српски опанчари нису стизали да задовоље потребе војске. Управо због тих увозних опанака избила је афера позната као „афера картонских опанака“. У међувремену је Интендантура наручила од фабрике у Лесковцу и код других произвођача велике количине материјала за униформе. Последњег месеца 1914. године један део крзнених мундира пристигао из Русије подељен је извесном броју војника. Војска је 1915. године имала велике количине обуће, блуза, панталона, војничких шињела. Највећи део те одеће остао је нажалост по магацинима, пошто је хитно повлачење онемогућило њихову комплетну поделу. Војна складишта и железнички магацини били су препуни војних ствари. Напола одевени, с бушним опанцима, поцепаних шињела, готово смрзнути, војници су пролазили поред тих складишта не усуђујући се да дирну у њих. „Нисмо имали наређење да делимо војсци те ствари“. Вагони пуни тих ствари били су спремни за полазак. Куда? Војска је била у пуном повлачењу. Напуштала је Ниш и кретала се према југу. Ниш ће бити евакуиран пред навалом Бугара. Тек тада, кад је највећи део војске био већ на косовској равници или на самој граници Албаније, дозвољено је војницима да се слободно обуку и обују! Остатак, односно највећи део одеће и обуће, спаљен је... По ко зна који пут на делу је била судбина неорганизованих земаља: војска се босонога, у ритама и без следовања провлачила кроз планине Албаније, док су препуна складишта брашна, двопека, обуће и огромних количина униформи препуштена ватри и динамиту. У Албанији су се људи сналазили како су знали. Мртви су притицали у помоћ живима. Војник у ритама би клекнуо крај свог друга умрлог од глади и зиме и скидао с његовог смрзнутог тела све што се могло употребити. Онолики број голих лешева дуж албанских планинских стаза нису увек остављали Албанци који су ту прилику користили да се наоружају и опреме: српски војници и избеглице

и сами су тамо практиковали једну врхунску рационалност... Па ко пре стигне. Касније, кад је општа глад зацарила, родила се још једна спасоносна идеја: волови и коњи су клани и черечени међу друговима. Кола, сведена на два точка, остала би на лицу места са својим товаром, а стока је у хиљадама комада чинила људима последњу услугу. Срби, који само десетак дана раније не би ни такнули коњско месо, сад су га с апетитом јели.

У Светом Јовану од Медове и у Драчу, лукама на Јадрану, избеглице су наишле на богате залихе: брашна, хлеба, двопека, месних конзерви. Али та храна никако није била примерена њиховим стомацима ослабљеним од неактивности. Нова несмотреност старешина: људима који претходно данима ништа нису јели давали су да једу суви двопек и месо из конзерви. На прагу спаса, после мучеништва равног оном на Голготи, на хиљаде избеглица бачено је у море.

Кад је стигла на Крф, војска је збринута. Нови болесници примљени су у болнице. Топла супа давана је изгладнелим војницима, па су они, мало по мало, потпуно прездравили. Подељене су им енглеске униформе, па је најзад српска војска опремљена и хране-на како приличи једној савременој армији. По други пут су српски сељаци схватили да и војник може да једе, пије и буде обучен као човек. Нешто касније ће сазнати још нешто: да подофицири и официри немају природно и апсолутно право да псују и туку војнике. Солунски фронт је, без сумње, био крваво искушење. Али за оне који су преживели био је и школа достојанства и цивилизованог живота, уколико се о цивилизованости може говорити у рату. У контакту са савезничким војницима – које су, истине ради, више штеделе савезничке власти него њихови сопствени официри – „солунски борци“, како ће их убудуће звати, постаће у Србији нека врста елите, образоване и с непревазиђеним искуством.

У Србији, коју су окупирале аустроугарске, бугарске и немачке армије, од самог почетка је успостављен потпуно војни режим. Војска се снабдевала на лицу места бројним и немилосрдним реквизицијама. У тој истој земљи у којој је, само неколико месеци раније, војска трпела сва могућа лишавања, непријатељска војска је богато снабдевена. Не само да окупационе власти ништа нису увозиле споља, већ су организовале један тако вешт и систематичан извоз из земље да су огромне количине вишкова намирница

извожене у Аустроугарску и Немачку. Српски сељак, врло осетљив на насртање на своју имовину, поготово на стоку, трпео је реквизицију за реквизицијом: требало је хранити окупациону војску и власти и допунити снабдевање Берлина и Беча. Један од хиљаде примера јасно показује размере тих реквизиција, од краја 1915. године. У парном млину у Малом Црнићу, селу у близини Пожаревца, у власништву г. Бајлонија, Немци су реквирирали до 13. децембра: 12 вагона брашна, 40 вагона мекиња, 28 вагона пшенице, 15 вагона кукуруза, укупно 95 вагона односно 950.000 килограма хране; 100 свиња и 2 коња с опремом. За ова два потоња артикла није издата никаква признаница.⁷⁹ По обављеној реквизицији понекад је власницима остављана могућност да откупе своју стоку по ценама врло различитим од оних које су саме власти обећавале или заиста исплаћивале. Грађани су чинили све што могу не би ли откупили највећи део стоке и хране, у нади да ће то бити последња реквизиција. После неког времена, наишла би нека друга комисија и поново узимала оно што је једном већ било откупљено. Немци и Аустријанци углавном су плаћали што би реквирирали. Бугари би најчешће издали реквизициони бон. Пред жетву 1916. године – прву жетву по њиховом доласку у Србију – Бугари су, у областима које су окупирали, у сва села одаслали војнике са задатком да измере тежину зрна из једног класа пшенице и да тако утврде количине за реквизицију. Сељацима је требало остављати само 20% жетве, док је 80% било резервисано за окупаторску власт. Захваљујући поткупљивости бугарских чиновника, као и још неким другим погодностима о којима ће бити речи касније, та пропорција је често била обрнута. Уопште, у областима под бугарском окупацијом реквизиције су биле мање страшне за сељаке и грађане него у оним под окупацијом Аустроугара. Ови потоњи су узимали све: пшеницу, кукуруз, вуну, конопљу, млечне производе, маст, восак, сир, сланину итд. Опет, они су много редовније од Бугара исплаћивали реквизиционе бонове. Тако да није тешко разумети да је, у тим условима, њихова војска била врло добро снабдевена: уколико реквизиције не би биле довољне, војници се нису устручавали да узму све што им је надокхват руке. То им није било тешко у потчињеној земљи са становништвом које чини све да задовољи завојеваче, само да би сачувало живу главу.

⁷⁹ У тој истој кући Немци су, по повратку из Крушевца, одузели 6 коња за презање. У обе породице, Бајлони и Николајевић, било је око 20 чланова, не рачунајући раднике и њихове породице. Упоредити: Др Вој. Николајевић, *Под Немцима*, стр. 24. и 25.

II. Снабдевање цивилног становништва

Жетва 1914. године, која није била завршена крајем јула кад је букнуо Велики рат, требало је да буде прва нормална жетва од 1912. године: у пролеће 1913. још је трајао рат с Бугарима. Мушкарци су своје њиве препустили женама, старцима и деци. Кукуруз, главна пољопривредна култура у земљи, у потпуности је уништен у плодним областима на северозападу Србије: преко тих области прошле су обе војске. Резерве хране морале су, дакле, те године бити мање него у нормална времена. Реквизиције су почеле од самог почетка рата, али су се односиле више на теглећу стоку и запрежна кола него на храну. Ова је слободно продавана на тржишту. Али, инвазија је оставила трага: више округа, Подрињски, Ужички, Ваљевски, велики делови Београдског, Чачанског и Рудничког округа, опустошени су крајем 1914. Становништво које је у великом броју било побегло пред непријатељем, враћало се у своја села којима је причињена велика штета. Велике количине хране биле су уништене, а и велики број стамбених зграда је био порушен. Влада ништа није учинила да би се ти људи заштитили. Били су препуштени милости суседних села и случају. Није постојала никаква посебна служба за избеглице и остале страдалнике те врсте. Углавном су били препуштени среским властима и општинама у областима које непријатељ још није био окупирао.

Ни српска влада није успоставила никакву службу снабдевања, контроле цена, рационасане дистрибуције. Свуда је владао источњачки јавашлук. У тренутку кад је потреба да се снабдевају војска и становништво била већа него икад, влада је попустила под утицајем шпекуланата и одобрила извоз пасуља, кукуруза и 80.000 оваца. У градовима је почела да се осећа несташница хране. Осетиле су се и последице злоупотреба у режиму увоза: пиринач, шећер, кафа, со и друге намирнице различито су опорезоване, у зависности од године и од утицаја заинтересованих трговаца.⁸⁰ Али, упркос свим тим лошим околностима, потеклим од лоше владине политике и од самих догађаја, у Србији није недостајало хране. Извоз хране је, генерално, био забрањен од 1912. године. А Србија је имала значајан извозни капацитет. Извозила је, 1911. године, у милионима франака:

⁸⁰ Ове чињенице наведене су, а да нису демантоване, на седници Скупштине од 25. јуна 1915.

⁸¹ Кад би сазнали нови претрес, су пребацивали куће у кућу. Кад је прошао претрес, пребацивани тако даље. Тада одавно су нагледно једноставна савијали да сакрију, стављали столњаком кривојници или су коришћени. Али, свака од откривена претресала налазила:

Пољопривредних производа за	60.202
Живе стоке и производа од ње за	38.130

Значајне резерве хране морале су се, дакле, налазити у земљи. У тренутку окупације, 1915. године, Србија је, наиме, била пуна хране. Осим у пограничним областима, које су у више наврата евакуисане, свака је сеоска породица имала довољно хране за преживљавање. Богате породице имале су пуне амбаре резерви намењених тржишту. У складиштима млинова и трговинских фирми резерви је било на хиљаде вагона. Више пута су завојевачи изразили чуђење пред толиким богатством у Србији. А присуство тих великих резерви објашњава се једноставно, као што смо већ рекли, одсуством извоза током три узастопне године.

Чим је избио рат, цене су почеле да скачу. Али права скупоћа наступила је тек са окупацијом. Цене су достизале до тада неслућене висине, каквих није било ни после рата, нарочито за производе под монополом окупационих власти: брашно, млеко, месо сваке врсте, ракија, воће итд. Сви који су имали нешто за продају, поготово сељаци, све су чинили да што мање испоруче окупатору. Измишљено је хиљаду начина да се сакрије храна. „Житне рупе“ биле су посебно чудо: прављене су у земљи, на дну бунара, испод пластова сена или сламе.⁸¹ Машта сиромашних трудила се да нађе начин да се превари „Шваба“ – који је као „ђаво“, то јест интелигентан и вешт, а који се током окупације показао као посебно немилосрдан – да га се превари, а да се не навуче освета органа власти. За сељаке је најтеже било то што нису разумели језик војника. Војници који су служили као тумачи често су били Аустријанци или Мађари који су знали српски језик. У почетку, уверени да имају посла с људима исте вере, сељаци су им се поверавали. Али неки међу њима су се због тога „опекли“, тако да су прави аустроугарски Срби често имали муке да задобију поверење сељака. У градовима су се односи поверења лакше успостављали.

С Бугарима је било много лакше договорити се. Пре свега, како је њихов језик врло сличан нашем, и најпростији сељак је могао да изнесе своје разлоге и да тражи већу количину намирница за своју породицу. А притом, бугарски војници и нису били сувише ревносни, било зато што су били дирнути или из уверења,

⁸¹ Кад би сазнали да се спрема неки нови претрес, становници градова су пребацивали џакове брашна из куће у кућу. Кад би у једној улици прошао претрес, џакови су кришом пребацивани из суседне улице, и тако даље. Тавани, подови, бачве – одавно су напуштени као превише једноставна скровишта. Они који су имали да сакрију само један или два џака, стављали би их испод стола са столњаком који пада до пода. Собе официра или чиновника такође су коришћене као скровишта. Али, свака од тих метода била би откривена пре или касније, па је требало налазити нове.

било зато што су били пријемчиви на звечеће аргументе. На левој обали Мораве, корупција је била, може се рећи, изузетак; на десној обали била је правило. Српском становништву је то одговарало. Грозни кад би кажњавали, нарочито интелектуалце, бугарски чиновници су били подношљиви кад је реч о реквизицијама. Увек је било начина да се њима, уз помоћ новца, постигне неки „договор“. После Топличког устанка, бугарски режим је постао много строжи, а чиновници мање присни са становништвом. Стока и храна су брутално одузимани, без обзирања на потребе становништва. То је натерало сељаке да ограниче производњу на минимум неопходан за сопствено преживљавање. Али је тај „штрајк“ пољопривредника довео до противмере: до принудног рада под контролом бугарских војника.

Српски сељаци, који су у просеку врло скромни, воле да се почасте током неколико дана у години, нарочито у време зимских и пролећних празника. Један део јесени и цела зима заправо су начичкани празницима. Највећи број крсних слава – породични празник својствен само Србима – пада управо у то време. Ради се врло мало. Људи једу, пију, посећују се. Божићни (6 недеља) и ускршњи пост (7 недеља) прекидају мрсне зимске дане и оштре апетит за циклус великих ускршњих празника. Тужна је била успомена на те гозбе током окупације кад су људи морали да се лишавају и најнужнијег. „У та посна окупацијска времена, људима је ишла вода на уста кад се сете тих гозби од чак пре 40 година!“, каже г. Лапчевић, један од најбољих познавалаца народног живота Срба. Он у својим успоменама истиче контраст две епохе у једном врло сочном опису. Пошто је описао све гурманлуке прошлих времена, он додаје:

„А сад, под окупационим режимом, ни проје чак немамо довољно, још мање пасуља, киселог купуса, празилука и лука, и 'бозе'... ничега. И посне и мрсне дане проводимо као пустињаци, лишени не само масти, већ и рибе; не само да нема неког обилнијег јела, већ дословце без икаквог јела.“⁸²

Градско становништво било је у много тежем положају од сеоског. Рационисање следовања је тамо било много строже, а могућност да се власт превари сведена на минимум. Следовања су најпре била утврђена на 200 грама брашна дневно по особи. Касније су смањена на 180 и 160 грама. Брашно је било скупо: 4 до 5, понекад и 7 до 8 круна за килограм (односно 8 до 10 и 14 до 16

⁸² „Тако проводимо дане – наставља тај аутор, алудирајући на живот у градовима, још слабије снабдевеним од села – тешке и мучне дане, и заборављамо да, уочи Благовести, наберемо коприва, јер немамо ни пасуља да бисмо га кували с копривама, а из Београда не можемо никуда без пасоша! А ни мало није лако добити пасош од окупационих власти. Тако цветни ускршњи празници пролазе за нас без уобичајене лепоте и тоpline тог празника кад се много света слегне око цркава. Тамо, после службе Божије, старији весело разговарају, гостећи се: рибом и пужевама, питама од празилука или пиринча, папулом од пасуља итд. Млади играју и надмећу се. Ништа од тога данас није могуће. Нико се не може обући како приличи кад се иде у цркву, чак и да окупатори то дозволе... Страсне седмице за нас протичу у највећој тузи и очајању... Нико више не жури да направи колаче и фарбана јаја, ни да их једе на дан Ускрса. Јаја уопште нема, а о јагњетини се може само да сања. Срећан је био Србин који је могао да поједе посан пасуљ, на води. (Није овде реч о ретким изузецима, већ о оној маси која је представљала управо српски народ)... Тако су за нас прошли ускршњи празници 1916, 1917. и 1918. године, ти празнични дани падали су управо у време кад смо умирали од глади, готово дословно. Нарочито су младе девојке, умрле од глади, пуниле Владановац (београдско гробље) у толикој мери да је човека хватао ужас кад угледа тиху и тужну поворку од само неколико изгладнелих лица.“, *Окупација*, стр. 66–69.

⁸³ У Београду становништво квалитета. На пројино брашно млевеним кук Хлеб направљено био је лошег трошан. Топак Кад се охлади Пшенични хлеб луксуз за жите Аустријски војни против, док Лазаревић, Бе

⁸⁴ Према пројитељи Београ располажању него што тврди Он каже: „Божи славило две т. Белешке, стр.

динара), то јест двадесет и тридесет пута скупље него у нормална времена. Пшеница се могла купити за 3 до 4 круне; кукуруз за 2,5 до 3 круне. Али, није било лако од тог жита добити брашно. Цивилима је било забрањено да међу жито у млиновима. Ноћу, у потаји, уз бакшиш надзорницима млинова, понеко би успео да самеле нешто пшенице.⁸³ У градовима по унутрашњости снабдевање је било нешто лакше него у Београду. Већина породица је тамо имала комадић земље са ког би добијала довољно хране. Зато је тамо брашно било јефтиније него у Београду: 1 до 1,20 круна за килограм.

До мяса се још теже долазило. Никад се није могло знати који ће месар добити дозволу да коље стоку одређеног дана и пред којом месаром ће бити најмањи ред. Догађало се да се после 3 или 4 сата чекања чује: „Нема више мяса“. Првенство су имали војници и њима се давало по 5, 10, 12 или 25 килограма. Грађанство је добијало остатке. У почетку је месо продавано четири пута недељно; касније само двапут недељно. Следило је у почетку било нешто веће; касније је смањено на 300 грама по особи недељно. Па ни то минимално следило није било лако добити. Месаре су чували војници који нису пропуштали да малтретирају нестрпљиве муштерије у бескрајним редовима пред месарама. Месо које је продавано грађанству било је углавном оно последњег квалитета. Један аустријски лекар саветовао је једног свог српског пријатеља: „У месари купујте јагњетину само ако је на череку и јагњећа глава“. Месо је продавано по 4 до 8 круна. А испод руке плаћало се 8 до 12 круна.⁸⁴

Млеко је било резервисано за официрске кухиње, ресторане у којима су се хранили чиновници и за породице аустријских официра и чиновника. Они су имали право на по један литар дневно по особи. Становништво с правом на следилоња млека делило се у три категорије: новорођенчад, болесници и лица с посебном дозволом. Они први имали су право на 1+2 литра млека дневно; они други на ¼ литра; последња категорија могла је да добије млеко само уз одобрење општинског лекара. Након 5 до 6 дана чекања у општини на добијање бона за млеко, често се добијало одобрење за само ¼ литра млека дневно. С тим купоном се одлазило у посебну млекарну где је требало чекати у реду 2 до 3 сата сваког јутра. Једнако је тешко било набавити млеко из околине Београда

⁸³ У Београду је брашно продавано становништву било врло лошег квалитета. Најчешће је то било пројино брашно, помешано с ислевеним кукурузним кочањама. Хлеб направљен од таквог брашна био је лошег укуса, киселкаст и прохан. Топао се још и могао јести. Хлеб се охлади био је нејестив. Пшенични хлеб је био реткост, луксуз за житеље Београда. Аустријски војници и официри су га, напротив, добијали свакодневно. Л. Лазаревић, *Белешке*, стр. 12.

⁸⁴ Према проф. Лазаревићу, житељи Београда су имали на располагању нешто више мяса него што тврди г. Лапчевић. Он каже: „Божић и Ускрс без мяса је ставио две трећине становништва“, *Белешке*, стр. 11.

јер је црна берза строго кажњавана. А ако би се и успело, требало је платити 4 до 6 круна за литар.

Сељацима је одузета сва живина осим две кокоши и једног петла по домаћинству: свако домаћинство имало је обавезу да у сеоској канцеларији преда 6 јаја недељно, носиле кокошке јаја или не. Зато је било јако тешко набавити јаја. На почетку окупације могли их се наћи по 0,20 круна комад. Официри су их имали довољно. Чак су их у сандуцима и корпама слали у Аустроугарску.

Риба је у почетку продавана као монополски производ, по цени вишој од предратне. Касније је слободна продаја рибе забрањена. Била је потребна посебна дозвола за набавку рибе, и то само оне ситне: кечига и крупнији шаран били су резервисани за представнике власти. Лекари су неким болесницима препоручивали свежу рибу, али се она тешко добијала. Забрањено је било ићи на пецање. С Дунавом и Савом за леђима, житељи Београда нису могли да једу рибу.

Градови у Србији снабдевали су се водом с јавних чесама и из бунара. У Београду постоји водовод. Он је током рата јако лоше радио. У многим улицама, у читавим квартовима воде није било по више недеља; понекад чак и по три месеца. Аустријанци су је трошили навелико, чак и за заливање башта. Београђани су врло често кажњавани због расипања воде: новчаним казнама од 500, 1.000, 2.000 круна. Становништво је живело у страху да војне власти, кад буду напуштале Београд, не нареду рушење водовода. Међутим, српске трупе су стигле пре него што се очекивало, па су постројења остала недирнута.

Становништво Београда – које је живело под специјалним режимом и лишено свих ресурса који су се могли наћи по селима и варошицама у унутрашњости земље – такође су недостајала и дрва. Тешко се долазило до једног метра дрва на железничкој станици. На почетку је метар дрва коштао 32 круне, али је убрзо цена скочила на 50 круна; превоз је коштао 12 до 15 круна, а касније 25 до 40 круна. Врло мале количине дрвета доносили су сељаци из околине. Продаја дрвета била је дозвољена само на сточној пијаци. Тамо су жандарми утврђивали цену за сваки колски товар дрва. Међутим, та цена је била фиктивна: у стварности сељаци су дрва продавали по знатно вишим ценама. Ако би жандарм рекао 30 круна, плаћало се 80; за цену од 35 плаћало се 100 круна.

⁸⁵ У књизи г. наћи цене м Београду, с г 1918. године

Свега је недостајало. Намирнице, со, петролеј, дрво, сапун, могли су се набавити тешко и по веома високим ценама. За оне који нису имали шта да продају и који су трошили резерве, цене су биле чак двоструке, пошто је динар вредео само 50% своје номиналне вредности. Они који су имали нешто за продају, продавали су своју робу по понижавајућим ценама, док је та иста роба продавана градском становништву као да је од злата. Ни саме званичне цене нису биле исте у градовима и по селима. Пшеница се, на пример, плаћала ратарима по цени од 3 до 4 круне за 100 килограма; у градовима се продавала по 33 до 38 круна за 100 килограма, односно десет пута скупље. Цене су се све више удаљавале од нивоа из 1914. године. У Београду је та разлика достигала, током окупације, невероватне сразмере. То се јасно види на следећој табели:

	У динарима	У крунама		
	1910.	Децембар 1916.	Јун 1917.	Септембар 1918.
Пасуљ	0,40	1,80 – 2,00	4,00 – 5,00	6,00
Месо	1,20	3,70	4,60 – 7,00	7,00 – 10,00
Хлеб	0,25	5,00	6,00	6,00

Предратне цене су изражене у динарима. Остале су у крунама, чија је званична вредност била два пута виша од вредности динара.⁸⁵

III. Хигијенски услови

Хигијенски и здравствени услови у Србији одувек су били незадовољавајући: висок наталитет, врло низак животни стандард, огромна смртност, комуналије осредње, чистоћа видљиво недовољна. Раст становништва је био сталан, али ипак мање брз од раста буџета. То нам показује следећа табела:

	Проценат раста	
	Становништва	Буџета
1890–1895.	6,67	31,8
1895–1900.	7,41	11,3
1900–1905.	7,17	14,4
1905–1910.	6,75	21,9

⁸⁵ У књизи г. Лазаревића могу се наћи цене многих других артикала у Београду, с променама 1916, 1917. и 1918. године. *Белешке*, стр. 142–144.

Више него сразмеран раст буџетских оптерећења нужно је морао да се озбиљно одрази на здравље становништва. Период између 1890. и 1910. био је, на срећу, период мира и интензивне привредне активности. Међутим, градски живот је брзо напредовао, а с њим и број ванбрачне и мртворођене деце:

	Ванбрачна деца	Мртворођена деца
1903.	1.135	2.204
1904.	1.159	2.214
1905.	1.183	2.776
1906.	1.335	3.084
1907.	1.449	3.111
1908.	1.270	2.807

Раст је спор али сталан. Број регрута одбијених од стране регрутне комисије такође је био у порасту:

	Проценат
1893–1895.	17,60
1896–1900.	19,75
1901–1905.	21,95

Највећи број одбијених регрута припадао је Дунавској дивизији која је обухватала Београд, с радничким становништвом. Просечна старост показује јасну тенденцију опадања: 25,19 година – 1904. године; 24,45 – 1905; 22,65 година – 1906. Туберкулоза је односила све већи број жртава. Од ње је, наиме, 1896. умрло 5.079; 1900 – 6.396; 1905 – 8.940 лица, од чега 2.395 у градовима и 6.545 у селима.⁸⁶

Балкански ратови и Велики рат само су још погоршали ситуацију: смањен је број бракова и рођења деце, повећани су морбидитет и морталитет. Као и претходни ратови, и ови потоњи су поново показали какве учинке такви догађаји имају по здравствено стање становништва. Рат из 1876/77. довео је до јаког смањења броја бракова: њихов број је, од 15.478 – 1874. године, пао на 10.556 у 1878. години; док је 1879. тај број износио 24.544. Исти је случај и са бројем рођене деце:

⁸⁶ Драгиша Лапчевић, *Положај радничке класе и синдикални покрет у Србији* (на српском), стр. 71–73. Београд, 1927.

⁸⁷ Српско-бугар међународним интригама посл конгреса 1878 [

	Новорођених
1875.	62.820
1876.	56.888
1877.	45.501
1878.	52.377
1879.	66.670

Рат из 1885.⁸⁷ имао је сличне учинке:

	Венчања	Рођења
1884.	20.370	89.790
1885.	17.107	82.247
1886.	23.326	93.011

Истакнимо да је тај рат кратко трајао и да се догодио 1885. године, на једном врло малом делу српске територије и искључиво с војницима из активног састава. Балкански ратови (1912. и 1913) имали су још разорније учинке, због већег броја учесника, такође због разарајућих ефеката модерног ратовања. Немамо прецизних статистичких података, пошто је попис, после оног из 1910, извршен тек 1921. године. Али је очигледно да је број венчања знатно опао због чињенице да је рат започео у септембру 1912, завршио се у августу 1913, и поново почео у јулу 1914. године. То се одразило и на број новорођене деце, из простог разлога што је велики број мушкараца погинуо или умро од колере, и што је велики број мушкараца у пуној снази дуго био одвојен од породице.

Смртност током рата расте још очигледније. Статистички подаци то показују на примерима претходних ратова:

	Мртвих
1875.	43.111
1876. (ратна година)	56.317
1882.	41.648
1884.	47.552
1885. (ратна година)	52.313
1886.	58.525
1887.	50.481

⁸⁷ Српско-бугарски рат, изазван међународним политичким интригама после Берлинског конгреса 1878 [прим. ур.].

Рат 1885. године отпочео је 2. новембра и трајао је до 9. децембра: његове стварне последице, чак и у погледу броја мртвих, могле су се, дакле уочити тек 1886. године. Рат против Турака, 1912,⁸⁸ и онај против Бугара, 1913.⁸⁹ године, били су много страшнији. Много већи број погинулих остао је на бојним пољима, а велики број војника и цивила били су жртве епидемија које су собом донели војници из Азије. Први балкански рат коштао је Србију 5.000 погинулих, 7.000 до 8.000 војних лица умрлих од последица рањавања или болести, 18.000 рањеника. Губици у овом другом рату уопште нису познати, али су били веома велики.

Светски рат је у Србији коштао живота око милион мушкараца, жена и деце, односно 30% њеног укупног становништва. За ту земљу то није био рат, већ права кланица. Осим војника погинулих на бојном пољу, још већи број је изгубио живот од последица болести и епидемија које је рат донео. Смрт је косила младе једнако као и зреле људе. Срби су своје лешеве посејали свуда: по Србији, Албанији, Грчкој, и свуда по свету, нарочито у концентрационим логорима у Мађарској и у Бугарској. У самој Србији, током окупације, смртност је била висока. Да би заштитила живот и здравље својих старешина и војника, аустроугарска војна влада организовала је у Београду одличну здравствену службу, бољу од оне из мирнодопског времена. Али се смртност становништва није смањила. Глад је била толико сурова да је, 1916. године – од 48.014 становника – умрло 1.777, од којих 551 односно 25,68% од туберкулозе. Године 1917. и 1918. смртност је и даље била врло висока, нарочито међу децом у омладином. Стална лишавања су наплатила данак. У унутрашњости земље ситуација није била мање страшна. Нажалост, недостају нам подаци о броју мртвих. Велики број становника обесили су Аустријанци или су их заклале „ комите“. Тако су називани сви они који су се одметнули од закона и живели кријући се по планинама. Повремено би силазили до села да потраже храну или новац. Од најобичнијих учена и разбојништава, понекад би се уздигли до кажњавања, углавном дочеканог с одобравањем, неког издајника или лопова у служби завојевача, председника општине, полицајца или шпијуна. У Шумадији и по планинама на југу (Топлица) те комите су биле у добрим односима са становништвом. Ипак, њихово присуство на окупираној територији било је један од разлога бројних убистава, осуда и депортација међу становништвом.

⁸⁸ Први балкански рат [прим. ур].

⁸⁹ Други балкански рат [прим. ур].

Каква је била организација здравствене службе у Србији током рата? То организовање, започето 1886. године и измењено законима из 1889, 1895. и 1901. године, било је бирократско и застарело. Већ током балканских ратова показало је све своје слабости. У војсци од готово 400.000 људи било је само 296 лекара и, што је још горе, само њих 70 је требало да покрију целу земљу. Здравствено особље је било апсолутно недовољно, по броју и по способностима. Санитетски материјал је био далеко испод потреба. Било је целих пукова и других јединица оперативне војске без прописаног број лекара и количина материјала. А и сам тај пропис био је недостатан. Изван прописане формације, успостављена су два санитарска воза за евакуисање болесних и рањених. За време епидемије колере 1913. године, отворене су две бактериолошке станице у Велесу и Куманову. Резервне болнице које су такође поднеле добар део терета, и саме су добијале помоћ српског Црвеног крста и од страних мисија из Русије, Словеније, Хрватске, Енглеске, Француске, Швајцарске, Шведске, Италије, Румуније, Немачке и Аустрије. И поред свих тих великодушних напора, веома велики број војних лица је подлегао ранама или су помрли од колере. Та страшна епидемија није поштедела ни цивилно становништво.

Кад је Светски рат почео, са здравствене тачке гледишта српска војска је била у јадном стању. Иако је земља готово удвостручила територију и становништво, иако су неки страни лекари остали у Србији, медицинско особље и опрема били су апсолутно недовољни. Било је у земљи укупно 450 лекара, односно један лекар на 10.000 становника. Осим она два већ постојећа санитарска воза, успостављена су још четири, намењена евакуисању болесних и рањених: три уског колосека и један нормалног колосека. Крајем 1914. године, после друге офанзиве аустроугарских армија и страховите епидемије тифуса коју су ове биле оставиле за собом, од 450 српских лекара (мушкараца и жена) умрло их је 156, од којих је троје убијено. Осим њих умрло је и 25 страних лекара, 11 лекара ратних заробљеника, 27 студената медицине. У исто време подлегао је и велики број болничара и болничарки, најчешће од тифуса. Санитарска служба била је немоћна пред тако разорном епидемијом. Тада се српска влада службено обратила савезницима са молбом за помоћ. Поред лекара и медицинског

материјала добијеног приватном иницијативом (друштва Црвеног крста разних земаља, Удружење шкотских жена, Фонд помоћи Србима у Енглеској и Америци), 100 француских и 30 енглеских војних лекара упутиле су њихове владе у Србију. Из Русије је дошло 27 лекара са 74 болничарке и 8 апотекара. Они су основали 9 болница и један дом за сиромашну децу које су мање-више дуго радиле, а од којих је једна и постојала у Србији чак и за време окупације. Поменимо још и следеће стране мисије: енглески Црвени крст, у Скопљу, под управом Лејди Пеџет, чија је болница пружила услуге које се не заборављају, а која је остала под бугарском окупацијом, затим у фебруару 1916. године пребачена у Софију, да био се вратила у Енглеску у априлу исте године; Чешко-америчка мисија у Скопљу, коју је субвенционисао г. Џон Випл Фротингам; приватна енглеска мисија у Врњцима, под управом др Џејмса Берија; Мисија енглеског Црвеног крста и Удружења покретних болница „Сент Џон“, под управом Лејди Пеџет, др Борија и др Бенета; једна друга болница енглеског Црвеног крста под управом Лејди Вимборн; две болнице мисије америчког Црвеног крста, у Београду и у Ћевђелији; Мисија Краља Грчке; мисија грчког Црвеног крста; мисија француских санитетских официра, са својим одељењима у Нишу, Београду, Ваљеву, Ужицу, Крушевцу, Зајечару и Крагујевцу; енглеска мисија др Бивиса (First British Field Hospital for Serbia); Wounded Allies Relief Committee у Крагујевцу; British Farmers Hospital у Београду; British Eastern Auxiliary Corps у Београду; Allies Field Ambulance Corps у Ваљеву; Војна мисија енглеских санитетских официра у Крагујевцу; енглеска мисија госпође Клер Стоубарт у Крагујевцу; Мисија шкотских жена из Единбурга у Ваљеву; још једна мисија енглеских фармера у Пожаревцу.

Све те стране мисије, званичне и приватне, донеле су собом доста велике количине санитетског материјала. Тако је било могуће, уз две српске бактериолошке станице и друге две које су припадале приватним друштвима, отворити још неколико нових. У лето 1915. године, здравствена служба је била скоро комплетирана захваљујући тој помоћи споља. У целој земљи било је укупно 90 болница с више од 100.000 кревета. На самом фронту, уз српске лекаре радило је још 200 страних лекара и 500 квалификованих болничарки. Неке од тих мисија лечиле су, осим рањених војних лица, и цивилно становништво. Руска мисија доктора Софотерова

⁹⁰ В. Белић, „Вс служба“, у *Српска и словенацка енциклопедија*, Станојевић, „Ст мисије“, *ibidem*,

обавила је 4.485 кућних посета у Нишу, и 3.015 кућних посета по околним селима. Сиротиште „Света Петка“ у Нишу, које је припадало тој истој мисији, збринуло је 250 деце и поделило 7.853 obroka. Све четири кухиње које је исто то сиротиште организовало у Нишу поделиле су становништву 183.439 obroka.

После повлачења српске војске, те мисије су се разишле. Неколико њих прешло је Албанију, али се већина упутила у Солун да би напустиле Балкан. На Крфу је више мисија, од којих су већина биле француске, под управом Француске мисије (француска санитетска служба при српској војсци) обезбедило прихват српске војске придошле из Албаније. Постојала је енглеско-српска болница, под називом „Корађо“, и једна друга под називом „Сан Стефано“. На Солунском фронту, здравствена служба на бојном пољу била је поверена српским лекарима, док је позадинска служба била у рукама савезника.⁹⁰

Као и војска, и цивилно становништво претрпело је тешке губитке, уз кадровски и материјално непопуњену и недовољно организовану здравствену службу. Како у Србији није било медицинског факултета, лекара је увек било недовољно. Пошто су епидемије покосиле половину постојећих лекара, смртност војника се ужасно повећала. Све три заразне болести – трбушни тифус, егзантематски тифус и повратна грозница – претили су Србији правим истребљењем. Отприлике се зна порекло колере: њу су 1913. године донели бугарски војници који су се и сами заразили у додиру с турским војницима из Мале Азије. Али, много мање података има о стварним изворима ове три заразне болести које су се појавиле 1914. године у Србији. Претпоставља се да су те болести донели аустријски војници, који су били заражени на руском фронту. Помоћ страних мисија била је без сумње ефикасна, али њима је требало времена да стигну, а лоше стање саобраћајница у Србији још више им је отежавало посао. Велики број заражених, војника и цивила, није могао да буде спасен. Такође, многи су страни лекари и болничарке умрли као жртве своје великодушности. Хигијенски услови у којима је живело становништво били су веома лоши: непостојање кревета у добром делу сеоских кућа, кубни метри ваздуха испод неопходног минимума у стамбеним просторијама, недовољно рационална и готово увек недовољна храна, осредња чистоћа. Није чудо, онда, што су се те епидемије

⁹⁰ В. Белић, „Војна санитетска служба“, у *Српској, хрватској и словеначкој Националној енциклопедији*, I, стр. 400, 401; В. Станојевић, „Стране санитетске мисије“, *ibidem*, II, стр. 549, 550.

појавиле у земљи као Божија казна. Статистички подаци из 1915. године говоре о 350.000 мртвих, и то само међу цивилним становништвом. Ако се том броју дода и број војних жртава, добијамо ужасан збир: 10% српског становништва изгубило је живот од ове три заразне болести.

За време окупације аустроугарске и бугарске власти биле су добро организовале своје војне болнице, али су оне биле резервисане искључиво за њихове војнике. Биле су добро снабдеване намирницама и санитетским материјалом. С друге стране, цивилне болнице су биле у јадном стању: слаба храна, лоша услуга, сумњива чистоћа, недовољно грејање, недовољно лекова. Они који су у њих упућивани журили су да из њих изађу. У Београду је, у неким тренуцима, било у неким кућама и по два и три болесника истовремено. Невиђени напори су чињени да ниједан од њих не оде у болницу, из страха да се оданде никад не врати. Било је, опет, крајње тешко неговати болесника код куће у граду где се нису могли набавити ни млеко, ни шећер, ни месо, чак ни лекови. Српски лекари који су остали у земљи углавном су чинили све што су могли да би помогли становништву. Понашање неких од њих, међутим, није увек било беспрекорно. Власти су биле заузеле све апотеке. Њиховим власницима је био обезбеђен изврстан месечни приход, али цене лекова су упетостручене. Кад би залихе лекова биле исцрпљене, почеле би да се продају мање-више безазлене замене, често без икаквог терапијског учинка. Ако је већ и за здраве људе живот био скуп, колико ли је морао бити скупљи за болеснике! Једна кућна посета аустријског лекара коштала је 10 круна. Њихови су рецепти увек били скупљи.

У областима под бугарском окупацијом ситуација није била лошија. Мање реда, али и мање лишавања. Намирница је тамо било више. Бугарски лекари, образовани људи, осетљиви на несреће једног братског народа били су љубазнији према становништву, и мање захтевни. Хигијенски и здравствени услови били су у тим областима мање неповољни, а смртност становништва мања него у областима под аустроугарском окупацијом.

Окупационе власти основале су више прихватилишта: у њих је смештен изврстан број ратне сирочади. Али, много озбиљнији напор је учињен за српску децу у избеглиштву. После бомбардовања

О организованој мисији: American Relief Bureau (Београд, 1921), у Рувидић, Евакуација Срба у Србији, 1921, на српском. Искуство наше савремености (Београд, 1921).

Битоља (1916. и 1917), велики број српских избеглица нашао се у Водену, на грчкој територији, с још већим бројем напуштене деце или деце без икаквог старања. Српске власти се њима не-сумњиво јесу бавиле, али посебну заштиту та деца су добила тек по оснивању једног дечјег логора, по систему извиђачких (скаутских) логора, а на иницијативу др Милоша Поповића, који је потом основао Југословенско друштво за заштиту деце. Током две године то Друштво је збринуло око 500 српске деце. Друштво је потом отворило две филијале, једну на Крфу, а другу у Женеви. По престанку непријатељстава, слична друштва су оснивана у Битољу, Прилепу, Скопљу, Нишу итд. Истовремено, лондонски Serbian Relief Fund збринуо је велики број српске деце у Соровићу, недалеко од Солуна. У самом Солуну, професор Хајнрих Лилер основао је један школски центар. У другим земљама у којима су српске избеглице нашле уточиште, заштиту деце обезбеђивале су власти тих земаља. Ипак, српска младост је безмерно пропатила током тог рата, што ће се одразити на још неколико следећих генерација. Довољно је погледати школске разреде које похађају деца рођена између 1914. и 1919. године да би се схватила тежина тих последица. Ти разреди су готово празни, а на телима присутне деце лако се читава историја патњи претрпљених током тих страшних година.⁹¹

IV. Судбина радничких слојева

Једна од главних последица рата је, без сумње, дезорганизација привредног живота, опадање интензитета привредних активности, и криза потрошње. У таквим околностима раднички слојеви трпе истовремено и као грађани, и као произвођачи. Као грађани, радни људи су осуђени на све жртве које намеће ратна ситуација. Али те жртве раднике погађају утолико теже што истовремено пресушује једини извор њихове егзистенције: рад, производња. Ако и постоји неки изузетак од тог правила, он се односи на одређену категорију радника, на оне запослене у производњи муниције и ратне опреме, а који се појављују само у високоиндустријализованим земљама. У пољопривредним земљама, где се

⁹¹ О организовању помоћи видети још: American Relief Administration, Relief Bureau (Београд, 1919); Швајцарски комитет за помоћ Србији (Женева, 1918); Америчка мисија у Србији, *За заштити деце* (Београд, 1921, на српском); Др Ж. Рувидић, *Евакуација рањеника при заузећу Кајмакчалана 1916* (Београд, 1921, на српском); Др С. Ј. Алкалај, *Искуство наше санитарне службе током рата* (Београд, 1922).

готово сва ратна опрема увози из иностранства, радничка класа током рата представља, у највећем броју случајева, само „топовско месо“. Управо је то случај у Србији. Како пољопривредници представљају 85% укупног становништва, односно 90% активно продуктивног становништва, тек незнатан број радника поштеђен је одласка на фронт, да би били искоришћена у позадини: око четири хиљаде људи запослених у фабрици оружја у Крагујевцу и на железници. Будући малобројни, ти радници су сурово експлоатисани и сломљени од прекомерног рада. Ако је, бар за неке категорије радника, на Западу рат био период великих надница и у материјалном смислу комотнијег живота него обично, у Србији је рат сиромашним масама и радничким слојевима донео само скупоћу, рушење кућа, одсуство зараде, беду и глад. Управо су те масе најјаче осетиле оне најгоре стране инвазије, повлачења и окупације. Из њихових редова, наиме, потиче највећи број оних који су пролили своју крв и оставили кости на бројним бојним пољима у Србији и Македонији. Сиротиња – ситни поседници на селу; радници и занатлије по градовима – односно девет десетина становништва, ништа нису добили од рата; они су у њему изгубили све: живот, здравље, имовину, посао, породицу, срећу. Та безимена маса није имала чак ни врхунску илузију да ће је прославити историја, будући да се ова не бави малим човеком...

Статистички подаци из 1910. године дају доста потпуну слику живота радника у предратној Србији. У 40 главних насељених места услови рада у 77 различитих струка изгледали су овако: било је укупно 12.321 занатских радионица, од којих 7.167 с капиталом већим од 1.000 динара; 6.914 власника радионица, дакле више од 50%, радило је у радионицама заједно са својим радницима. Укупан број радника износио је 36.796, а шегрта 8.211. Једва једна трећина радника, њих 10.293, били су старији од 30 година, а само је њих 8.292 било ожењено. Још фрапантнија чињеница: 12.274 радника хранило се код газде, а 10.993 је и становало код њега. Што се осталих услова рада тиче, на располагању су нам следећи подаци:

<i>Радно време</i>		
Минимум	8	Часовничари, кочничари локомотива
Максимум	20	Пекари, месари, бербери, конобари

<i>Надница у динарима</i>		
Минимум	0,40	Казанције, поткивачи; опанчари, абације, 0,40 и 0,20; месари, 0,30; бербери, конобари
Максимум	8	Ковачи, металостругари, механичари

<i>Годишња плата, у динарима</i>		
Минимум	20	Крзнари, ковачи, казанције, оружари, 15; часовничари, ножари, абације, месари
Максимум	840	Месари, опанчари, 820; кројачи, 800

<i>Рад на акорд</i>		
Постоји		У 36 струка
Не постоји		У 12 струка

Најниже наднице и годишње плате примају шегрти. Наднице које овде зовемо „максималним“ добија само један врло мали број одличних радника, специјализованих, углавном странаца.

У 91 индустријском предузећу услови рада су описани овако:

<i>Број радника по предузећу</i>		
Минимум	5	Цигарет-папир, 7; фабрика стакла, 14; фабрика сапуна
Максимум	800	Шећерана, 450; фабрика муниције, 400; дуван

<i>Радни сајми дневно</i>		
Минимум	7	Оверени формулари, 8; картонажа, књиговесци, дуван, 8 ½; тестенина
Максимум	12 1/2	Текстил, 12; шећеране, производња чоколаде, конопље, меса, конзерви, електрично осветљење, обућа, млинови

<i>Наднице радника у динарима</i>		
Минимум	0,30	Производња сапуна, текстила, марамица, 0,40; конзерви, 0,50; кишобрана, 0,60; трикотажа
Максимум	10	Производња стакла, штампање оверених формулара, картонажа, књиговесци, 7; производња муниције, 6; намештаја, пловила, метала, меса, конзерви

<i>Наднице радница у динарима</i>		
Минимум	0,30	Производња сапуна, текстила, марамица, 0,50; кишобрана
Максимум	10	Стакла, 6; меса, 5; текстила, 4; трикотаже, конопље, оверених формулара

Број шећера по предузећу		
Минимум	2	Шећеране
Максимум	100	Штофови, платна

У 38 рударских предузећа – од којих су она најмања запошљавала 100 радника, а она највећа 625 радника – радно време је било 11 сати, а надница се кретала од 0,80 до 4 динара.

Споменимо најзад и железничаре, њих 3.239, чије радно време је углавном било 12 сати а надница од 1,50 до 3 динара.

Све скупа, у Србији је било 16.686 индустријских радника, 1.156 радника и 833 шегрта. Чудна појава: међу тим индустријским радницима само је један безначајан број њих био учлањен у синдикалне организације. Једна још чуднија, као нигде у свету: изгледа да је 91 индустријско предузеће запошљавало 833 шегрта! Није то никако била она радничка класа у модерном значењу. Били су то пауперизовани сељаци, или пропале занатлије које су уточиште нашле у примитивној и експлоататорској индустрији.

Поред занатских радњи и индустријских предузећа, било је у Србији и веома много радника који су радили у кућној радиности. Жене су ткале, преле, правиле простирке, шиле конфекцијску одећу и рубље. Њихов радни дан био је обично 18 сати, а њихова надница износила је 0,30, 0,20 и 0,10 динара дневно: с том безначајном сумом требало је хранити се и издржавати понекад читаву породицу. У Пироту, где се ткају предивни и јаки ћилими, скоро све жене баве се тим послом: деца од 8 и 9 година, до старица од 70 година. Тај рад је толико сложен и тежак да није могао да се пренесе ни у један други град. Радни дан у том послу траје обично 16 до 18 сати, а надница је пре рата износила од 0,10 до 0,80 динара. У ову потоњу обично би била урачуната и надница за дете које помаже мајци. Ни ужарима у Лесковцу, који су радили код својих кућа за рачун трговаца који су им набављали сировину, није било ништа боље: за радни дан од 15 сати ти људи су добијали само по 1 динар, односно 0,065 динара на сат, односно 0,60 динара за 12 сати; 0,80 за 14 сати. Кад би сами куповали конопљу, дешавало им се понекад да не могу да поврате ни новац уложен у сировину. Радионице су биле у бедном стању: ниске, мрачне, прашњаве, влажне. Ни смештај радника није био ништа бољи. Овде је реч о правом *sweating* систему, који су одавно осудиле и напустиле све цивилизоване земље.

⁹² За више тим, видети књигу: *Пол у Србији*, стр. 119–123. Београд, 1923.

Посебно тужну судбину имали су шегрти. Као у Енглеској у XVIII веку, млади српски капитализам експлоатисао је дечју радну снагу на невероватан начин. Физички тешки послови повe-равани су често дечацима млађим од 14 година. Њихов радни дан био је крајње дуг: 16, 18, 20 сати, уз храну последњег квалитета, грозну постељу и поцепано и прљаво рубље и одећу. Једна анкета којом је било обухваћено 2.939 шегрта у 27 градова у 38 различи-тих струка, дала је следеће резултате: 60% шегрта било је млађе од 14 година. Сви, без изузетка, радили су по више од 8 сати дневно. Радни дан је трајао од 8 до 10 сати за њих 14%; 10 до 12 сати за 15%; 12 до 14 сати за 24% шегрта, 14 до 16 сати за 32%, а преко 16 сати за 15% шегрта. У школу никад није ишло 13% тих шегрта.⁹² Од свих тих 2.939 шегрта само њих 722 примало је неку плату; остали су радили бесплатно. Они први су зарађивали најчешће понижавајуће плате: 80 до 100 динара годишње, или 0,30 до 0,50 динара дневно; или 3 динара месечно итд.

Најтужнији утисак остављали су *станови* радника. Осим у крајње ретким изузетним случајевима, ти станови су углавном били мрачни и за најсунчанијих дана, влажни често до таванице, и тако слабе грађе да су представљали стварну опасност за станаре. Београд је посебно био познат по својим нездравим становима на обалама Саве и Дунава. Радионице су једнако мрачне и скучене као и станови: често би у њима било само по 3 кубна метра ва-здуха по особи, понекад и мање (у једној обућарској радионици, чак 1,7 м³). И такви какви су били, станови су, у Београду, били екстремно скупи. Док је станарина у Француској представљала 12,3% буџета домаћинства; у Белгији 3,2%; у Петрограду 18,3%; у Кијеву 18,7%; у Београду је на станарину одлазило 20% до 34% од годишњих примања, рачунајући годину као 250 радних дана.

Највећа пошаст за српску радничку класу била је *незайосле-носћ*. С обзиром на веома велики број сељака и градског живља којима њихов ситан посед није обезбеђивао довољно посла за целу годину, они су, уз раднике у правом смислу речи, предста-вљали резервну радну снагу за младу српску индустрију која је могла да их унајмљује по најнижим ценама. Број оних који су се нудили, од 1909. године, био је већи од броја радника неопход-них постојећим предузећима. Баук незапослености непрестано је кружио над главама радничких маса. Те масе су углавном биле

⁹² За више појединости у вези с тим, видети већ навођену одличну књигу: *Положај радничке класе у Србији*, стр. 48–51 и 113–118, 119–123. Београд, 1927.

без неких одређених квалификација, без икакве синдикалне или друге организације, без законске заштите.

Без законске заштите, кажемо. Наиме, тек је 1910. године изгласан у Скупштини један колико-толико социјалан закон, захваљујући једном министру, напредном човеку, и једном начелнику у министарству који није заборавио своје младалачке идеале. Тај закон од 29. јула 1910. године био је, наиме дело г. Јаше Продановића, тада министра у влади, и г. Косте Јовановића, тада начелника у Министарству народне привреде. Тим законом су биле предвиђене једна инспекција рада, једна Радничка комора, једна Берза рада, десеточасовно радно време, заштита радница породиља за које је било предвиђено 12 недеља одсуства. Тим законом је, осим тога, било предвиђено и синдикално организовање радника којим је признато право на штрајк, с тим што се штрајк сматрао обуставом радног уговора. Велики број напредних института које је тај закон предвиђао, нажалост, нису могли да се реализују због ратова који су почели 1912. године. Тако се радничко законодавство појављује међу првим и највећим жртвама рата. Тек што је установљен, уочи 1911. године, тај закон није могао да уроди практично ниједним од својих благодатних плодова.

Колико год одличан био, закон из 1910. године остављао је без икакве заштите читаву једну категорију радника чији се број, међутим, непрестано увећавао. Овде имамо у виду *пољопривредне раднике*, надничаре или сезонце, запослене у ратарству, сточарству, шумарској и воћарској индустрији, у рибарству итд. Једно трговачко гласило у Београду проценило је, 1911. године, да таквих радника има око 150.000, не рачунајући оне који су поседовали по један или два хектара земље, али који заправо у најамном раду траже главни извор своје егзистенције. Треба додати и то да је из најсиромашнијих округа, Пиротског, Врањског и Нишког, сваке године 30.000 до 40.000 сељака одлазило у Румунију да би радили као сезонски радници на великим газдинствима. Сви ти људи – њих око 200.000 – и даље су били, чак и после ступања на снагу закона из 1910. године, без икакве законске заштите. Услови њиховог рада били су, међутим, веома тешки, можда и тежи од оних у којима су радили радници по градовима. На имањима су они експлоатисани до крајности,

не само од стране богатих сељака који су их унајмљивали, већ и од органа локалних власти који су себи дозвољавали све с тим људима којима су могли да одбију све што им се прохте: уверења, дозволе, изјаве, све што је овима било потребно за свако од тих путовања. Кад би дошли у град, нудили би се у бесцење фабрикантима, грађевинским предузимачима итд., и тако за раднике представљали конкуренцију попут азијских *coolies*. Пошто им законом није признаван статус „радника“, они су често били малтретирани и прогањани као скитнице без пребивалишта и враћани у родни крај, који су и напуштали управо да би потражили неки посао. У Србији се управо формирао један прави сељачки пролетаријат кад је избио рат.

Још једна категорија радних људи остала је без икакве заштите. Овде имамо у виду сељаке ангажоване у изради пољопривредних производа: на печењу ракије, сушењу шљива, кувању пекмеза од шљива и прављењу катрана, припреме воћа за зимницу, у раду у воденицама, у производњи сирева итд. Све те послове обављали су, углавном у кућама сељака, сам домаћин и чланови његове породице, уз повремено и привремено ангажовање два или три помоћна радника. Мало по мало, ти послови су излазили из оквира породице. Све више је сељак продавао своје полупроизоде трговцима који су их потом давали на дораду посебно обученим радницима. Од меке ракије од 5 или 6 гради, трговци су препецањем добијали ракију од 15 до 24 града, непознату у кућној радиности. Исто се догађало и са сушењем шљива: велетрговци из градова уобичавали су да изнајме већи број воћњака, да њихову бербу повере посебно у ту сврху ангажованим радницима, и да шљиве суше у за то одговарајућим постројењима. Пошто су ти сезонски радови морали да се обаве брзо, радни дан не само да није био ограничен, већ је продужаван и до 36, па чак и 60 узастопних сати, с паузом за одмор од 2 сата, кад би радници полегали на лицу места покрај самих сандука за сушење, с каменом под главом уместо јастука. Такав рад би трајао по месец дана, за потребе једног или више предузимача. Али тих 20 до 30 дана таквог рада толико би исцрпело раднике да ови нису могли да га обављају дуже од три године узастопно. Производња пекмеза од шљива готово нигде се не обавља у кућној радиности: она захтева крупна улагања и ангажовање великог броја људи.

Тај посао је право мучење: морају се на леђима преносити тешки товари воћа, радити све време стојећи, мешати кључалу масу у казанима укопаним у земљу, по неподношљивој врућини током 24 и 36 узастопних сати, с кратким одмором од 3 или 4 сата испрекиданим наглим буђењима ради одржавања ватре. Новине бележе случај кад је на једном таквом месту током само једне сезоне 9 радника изгубило живот удавивши се у кључалој маси пекмеза од шљива. Може се претпоставити да су такви случајеви били чести у различитим местима где се практиковала таква производња. Производња катрана – некада узгредна делатност сељака из околине Ужица – пред рат је полако постајала посебна професија којој се посвећивао велики број предузетника. Обично би узимали у закуп шуму због дрвета за дестилацију катрана, изградили пећи, окупили потребне раднике и превозили произведени катран. Радници запослени у тој делатности такође су остављени без икакве заштите, као и радници ангажовани у производњи конзервираног воћа и по воденицама.

Закон чији је циљ био да регулише услове рада у „радњама“ (трговинским и занатским радњама) није обухватао ни *слује* ни *надничаре*, људе презрене и прекомерно експлоатисане. Њих је, и мушкараца и жена, било међутим у великом броју у Београду и по градовима у унутрашњости. Услови њиховог живота и рада били су нешто најжалосније, не само због неограниченог радног времена и недовољних и неуредно исплаћиваних плата, већ и због понашања њихових послодаваца, агената за запошљавање и полицијских власти по чијим прописима су третирани горе од стоке.

Осим привременог или сезонског *емигрирања* 30.000 до 40.000 српских сељака у Румунију, ваља споменути још једно, мањег обима, али једнако важно: емигрирање радника из градова. Истакнимо следећу појаву: док су међу пољопривредницима емигрирали они са најнижим животним стандардом, у занатским делатностима и у индустрији емигрирали су квалификовани радници и радници вишег нивоа стручности. Само су се они усуђивали да крену у пустоловину у непознато по страним земљама. Нарочито је значајан контингент оних који су одлазили у емиграцију био међу синдикализованим радницима. Тако су следеће струке, због емигрирања, изгубиле следеће проценте радника:

	У процентима			
	1907.	1908.	1909.	1910.
Типографа	28	23	29	14
Металаца	40	20	24	22
Тесара	14	8,5	18	12
Кројача	2,2	7,2	3,7	14,3
Кожара	80	55	34	33
Молера	20	13	16	15
Абација	2,4		3,7	1,1
Конобара	70	21	18	19,3
Керамичара	9	22	6,6	47
Зидара	18	48	10	17
Превозника	34	47	38	11

У укупној емиграцији 700.000 Југословена, изван Европе, углавном у Северној Америци (500.000), Србија има врло мало учешће. Из Јужне Србије емигрирало је неупоредиво више људи него из Србије од пре 1912. године. Сеоско становништво Србије веома је мало емигрирало, што је доказ истовремено огромне већине сасвим ситних поседа и врло ниског степена развоја материјалних и интелектуалних потреба.

Социјалним категоријама које смо управо навели, балкански ратови су додали још једну, категорију ратних инвалида, њих 3.580, чији ће се број знатно увећати током Светског рата.

Судбина радних људи доживеће још дубље промене с догађајима између 1914. и 1919. године. Овде ћемо се позабавити само онима који су преживели те страшне године и покушаћемо да размотримо последице које је рат оставио на њихов рад и њихов живот.

Уопштено говорећи, сиромашни у рату трпе много више од богатих, будући да су лишени свих средстава која би им олакшала живот, ублажила лишавања, отклонила невоље, чак и спасла живот. Али, с друге стране, сиромашни, будући да немају много тога да изгубе од имовине, добијају, ако остану живи, на значају и на уважавању. Савремени рат има за последицу уједначавање социјалних услова, смањење класних разлика, зближавање људи у заједничкој патњи и, поред свега, веровање у јединство људског рода. У свим тим променама које у рату трпи организација друштва, сиромашни могу бити само на добитку, под условом, наравно, да преживе катаклизму. На фронту, они се поистовећују

с богатима и с њима у већој или мањој мери деле судбину. У позадини су тражени, уместо да морају да се нуде као раније: смањен број слободних руку неопходних за производни рад доводи до осетног повећања надница. И жене и девојке раднице, једнако као и мушкарци, налазе плаћен посао: тиме се и њихов друштвени положај знатно побољшава. Укратко, животни стандард радних људи, под условом да преживе, расте током рата и непосредно после њега.

На несрећу, управо су сиромашни највише изложени опасностима по живот. У Србији су то били нарочито *сељаци*. У рату је настала једна изрека: „Сељаци и Цигани, напред, само напред!“. Градско становништво свих професија могло је да нађе неки изговор да не оде на прву линију фронта, да „ухвати кривину“: ковачи и кројачи, механичари и тесари, месари и слуге у богатим кућама, музичари и сарачи, пекари и поткивачи – сви су они могли да буду ангажовани на неком послу у позадини или у резерви, у неком од штабова, у некој болници, радионици. А мученом сељаку су суђене само борба и погибија. За њега нема предаха, нема одмора, нити икаквих обзира!

Интелектуалци су свуда били фаворизовани: готово сви су имали неки чин, па и кад су били обични војници, њихови другови сељаци су их често штитили, говорећи им: „Ти не смеш да погинеш. Ти си учио школе: теби ће живот бити леп. А за нас остале, није важно!“.

Као што смо већ рекли, више од 70% занатских радника пре рата било је млађе од 30 година. Безначајан број њих био је старији од 50 година. Готово сви су, дакле, упућени на фронт. Младићи, који још нису били напунили 20 година, остајали су у радионицама и настављали да раде, под надзором газдине жене или самог газде, ако је навршио педесету. Остали услови рада се нису променили, али су наднице одједном скочиле, нарочито у неким занатима чија је производња била неопходна за рат или је одговарала некој од сталних потреба становништва: опанчари (који су производили обућу за војску), кројачи (који су шили војничке шињеле и капе), пекари, месари, бербери, конобари, поткивачи итд.

Индустријски радници, углавном млади, сви су упућени на фронт, изузев странаца. Аустроугарски и немачки поданици напустили су земљу или су послати у концентрационе логоре – изузев

Словена, који су били под посебним режимом. Већина фабрика, као и рудника, престала је с радом. Што се тиче радника који су тако остали без посла – иначе врло малобројних – и они сасвим млади, и старци и странци лако су налазили запослење у истој струци, ако не увек и у истом месту. И њихове плате су скочиле. Исто је било и с радницима запосленим у државној Фабрици наоружања у Крагујевцу.

Рад у кућној радиности, нарочито рад жена, такође је добио на значају. У одсуству мушкараца, жене су обављале све послове по наруџбини државе или појединаца. Преље, ткаље, шваље и кројачице, најзад и оне које су прерађивале конопљу, имале су пуне руке посла. Жене у Пироту, не престајући да производе ћилиме, биле су у кризи: нико више није куповао њихове ћилиме; трговци су стално обарали цене и правили јевтине залихе.

Шегрти су остали на својим местима. У рату се њихов положај углавном поправио. Контрола је постала мање строга, било је мање посла, а притом, све док беда не постане неподношљива, рат је за децу забаван: нема посла, свашта се догађа, војска, рањеници, ратни заробљеници, емоције, страшне и невероватне вести. У Србији, због честих сеђења у великом делу земље, нека деца су много пропатила. Друга ће праву беду доживети тек с окупацијом. Од 1916. године стална лишавања су погађала и децу, још суровије него одрасле. Најзад, с интелектуалне и духовне тачке гледишта, ратно време младима не само да није донело ништа, већ им је нанело и велику штету, као што ћемо то већ видети (у Поглављу седмом).

Може се рећи да током рата није било незапослености за раднике у правом смислу речи. Они су већином били отишли на фронт. Они који су поштеђени могли су да нађу било какав посао, чак и боље плаћен него у мирнодопско време. Исто је било и са самим занатлијама, осим за оне сасвим остареле који су се, иако поштеђени ратног ангажовања, нашли у кризи ако су се бавили неким од елитних заната.

Закон из 1910. године којим су регулисани услови рада, радно време радњи и радни уговори, практично је био суспендован, а сви његови учинци су престали. Од 1916. до 1919. године, окупационе власти су донеле посебне мере у вези с радним временом радњи и продавница. Сваки облик ноћног рада био је забрањен,

али као полицијска и безбедносна мера, а не у циљу социјалне заштите. Уопштено говорећи, не може, дакле, бити речи о било каквој социјалној политици нити о политици заштите радника током трајања рата.

Положај пољопривредника – бар оних који су остали на својим имањима, дакле оних најмлађих – осетно се побољшао. Радне снаге није било довољно, сваки слободан мушкарац био је добродошао. Све пољске радове обављале су жене, старци и деца. У пролеће 1915. године, пошто је ситуација на фронту била мирна, извесном броју војника пољопривредника било је дозвољено да оду на одсуство да би се вратили на своје њиве и помогли у обављању пољских радова.

И слугама и надничарима – старцима и оним младим – такође се побољшао положај током рата. Тешко је било наћи послугу, чак и међу женама и девојкама. Млади сељаци, кад нису били мобилисани, враћали су се у села да замене родитеље који су отишли у рат. Младе девојке – уосталом ретко запослене као слушкиње и на имањима – све су се посветиле кућним пословима на селу. Таква ситуација је потрајала чак и по престанку непријатељстава, све док младе Словенке и Мађарице нису у великом броју дошле и запослиле се по српским кућама. Утисак је био, за време рата, да је сељаку тако добро ишло да више није хтео да ради као слуга. Истина је да је велики број младих сељака био у војсци, а да је сва расположива радна снага била ангажована на пољским радовима. После рата ситуација се променила: с једне стране, врло велики број породица изгубио је по једног, два, три, до осам и девет чланова, па је радне снаге и даље било недовољно; с друге стране, многи надничари и сеоски пролетери успели су да отплате дугове и чак да дођу и до парчета земље; најзад, српски сељак је одувек био одбојан према статусу слуге у граду, колико год да је тај посао могао бити добро плаћен. Само је крајња беда могла да га наведе на тај пут; али, у том случају, био би коначно изгубљен за село.

Од почетка рата, а нарочито од великог повлачења, српски народ је постајао „лутајућа нација“. У целом свету могли су се видети Срби: као војници или као ратни заробљеници, као избеглице или као дезертери. Ако је пре 1914. године број српских емиграната био минималан, после 1919. године многи ће Срби остати у најразличитијим земљама, и то заувек. У новијој историји

ниједна нација није доживела такве сеобе као српски народ 1915. године. Нема сумње да ће оне оставити дубоке трагове у његовом будућем животу.

Пре балканских ратова 1912–1913, број ратних инвалида био је сасвим незнатан. Било их је 93 из српско-турских ратова (1876–1878), 118 из времена окупације Босне, 168 из српско-бугарског рата (1885), 3.580 из балканских ратова. Тим инвалидима придружио се после Светског рата и врло велики број нових инвалида. Не знамо њихов тачан број само за Србију, јер су се у том рату борили и Југословени из других крајева на страни Срба из Србије; пошто је до уједињења дошло крајем 1918. године, све те области стопиле су се у једну јединствену државу, где је државна администрација преузела на себе бригу за све ратне инвалиде, чак и оне који су били рањени у редовима аустроугарске војске. Тако је, после рата, остало 72.830 личних инвалида, од ког броја њих 48.434 „лакших“ (који су изгубили 20% до 40% радне способности), 17.721 „тешких“ (50%, 60% и 70%) и 646 „изузетно тешких“ чија је радна способност била једнака нули и којима је за живот потребна помоћ трећих лица: слепи, без обе руке, потпуно парализовани и сви они везани за кревет. Ожењени инвалиди (77% од укупног броја) имају 123.549 деце. Осим личних инвалида, има и 2.913 удовица официра и 179.295 удовица подофицира и војника, 19.410 ратне сирочади чији су очеви погинули, а чије мајке примају одређену помоћ. Већина свих тих жртава рата пропадају свакако Србији. Један мањи део потиче из других области земље.

V. Задруге и раднички синдикати

Овај наш преглед друштвеног живота за време рата не би био потпун ако бисмо пропустили да споменемо каква је била судбина привредних организација, а пре свега задруга на селу, а у градовима – радничких синдиката. У тако слабо развијеној земљи каква је Србија, то су једине организације чији је циљ да врше утицај на привредни живот. Судбина тих организација могла би се описати једном реченицом: све задруге су затворене, а њихова имовина опљачкана; сви раднички синдикати престали су с радом. Али да би се ваљано оценио значај тих чињеница, треба описати стање у

ком су се те институције налазиле у тренутку кад је рат прекинуо њихов рад.

Прве задруге у Србији датирају из 1870. године, кад је оснивач српског социјализма Светозар Марковић основао неколико задруга у Београду и у Крагујевцу, а које су, уосталом, брзо пропале једна за другом. Од задружног покрета у градовима није више било ништа до краја XIX века. Једна потрошачка задруга основана је 1902. године у Београду, али ни она није дуже опстала. Социјалистичка партија се 1904. године покренула иницијативу за оснивање радничке потрошачке задруге под називом „Напред“. Основала је и пекару која је, уосталом, убрзо пала под стечај. Од тада, радничка задруга више није правила такве покушаје и ускоро је и она престала с радом. Постојао је један закон „о задругама пољопривредника и занатлија“ (изгласан 3. децембра 1898. године), али док су пољопривредне задруге имале завидан успех, оне занатске су се ретко појављивале и још ређе су биле успешне. Законом су, међутим, биле ослобођене од пореза, а биле су им обезбеђене и неке друге олакшице. Ништа не би од тога: тек касније су државни чиновници из Београда основали потрошачку задругу која је доста успешна и постоји до данас. Железничари и поштари су такође основали своју задругу, по специјалној уредби о чиновничким задругама. Све те задруге су престале с радом за време рата, а сва роба коју су имале по својим магацинима растурена је и опљачкана. Постојала је у Београду и задруга активних и резервних официра. Она је имала 2.000 чланова и капитал, укључујући и резерву, од 2 милиона динара. Њена зграда је делимично уништена у бомбардовању, као и њене обућарске и кројачке радионице. Део те робе и материјала однет је у Ниш где их је затекао бугарски окупатор. Та роба, као и она која је остала у Београду, у потпуности је затим уништена или однета.

У унутрашњости земље учињено је више покушаја оснивања потрошачких и производних задруга. У Крагујевцу, Нишу, Пироту, радници и занатлије покушали су да отворе задружне радионице, нарочито након неуспелих штрајкова. Све се то завршило без успеха. За потрошачке задруге недостајале су две ствари: неопходан капитал и довољан број концентрисаних корисника. Једно време се говорило о потрошачким задругама у

рударској индустрији, где су можда могле да буду успешне, али је све остало на нивоу идеје. За производне задруге апсолутно је недостајао дух солидарности и одрицања. Пошто није било газде, сви су хтели да наређују. И капитала је недостајало, као и могућности куповине робе на кредит: ниједан трговац у Београду није хтео да кредитира такву револуционарну организацију. Најзад, једини потенцијални корисници у Србији који су имали одређену куповну моћ били су, пре рата, државни чиновници. А они су и сами куповали само у радњама које су продавале робу на кредит. Задруге су се нашле између чекића и наковња: требало је робу да купују готовим новцем, а да је продају на кредит. То није било могуће осим ако би имали на располагању велики капитал који задруге нису имале нити су могле да имају.

Много више успеха имале су пољопривредне задруге. На први поглед то се чини парадоксалним: нека институција пропада у граду, а успева на селу. Међутим тај успех се објашњава посебним положајем српских пољопривредника на крају прошлог века. Објашњава се и социјалном и техничком конфигурацијом српског села, а нарочито стањем у ком су се у то време налазила средства комуникација. Зеленаши су експлоатисали сељаке, на још гори начин него што је то својевремено чинила турска властела (спахије): „спахија је, говорио је један посланик у Скупштини, узимао десетак, а зеленаши узимају све“. Законодавац је био принуђен да пољопривредницима прискочи у помоћ: изгласан је закон о *йородичној имовини* од шест дана орања. Тим законом ипак нису укинуте зеленашке злоупотребе. Оне су, преласком са *Naturalwirtschaft* на *Geldwirtschaft*, попримиле дотад невиђене размере. Држава са своје стране ништа није учинила да пољопривредницима обезбеди кредите. Неколико покушаја учињених са окружним фондовима, са Управом фондова и Народном банком брзо је окончано у корист трговаца, банкара и крупних градских поседника. Прави пољопривредници од њих нису имали никакве користи. Притиснути са свих страна, у страху од брзе пролетаријације, одлучили су да сами себи помогну, оснивајући пре свега кредитне задруге. Тај покрет је обухватио средње поседнике, који су поседовали 5 до 10 хектара, и један део ситних поседника (1 до 5 хектара) који су представљали већину (52%) сеоског становништва. Најзад саобраћајна средства била су веома слабо развијена,

село је било изоловано од градских насеља – која су и сама била скромна – било је жртва спекуланата и бакала који су остваривали велику добит од робе продаване сељацима. Ако је и било прерано за оснивање продајних задруга, које захтевају огроман капитал и велико искуство у вођењу послова, могло се бар покушати с потрошачким задругама. Тако се најзад стигло, касније, до задруга за производњу млечних производа и вина.

Прва кредитна задруга основана је 1894. године, у селу код Смедерева. Тридесет година касније, 1924. године, било их је 1.540, са око 80.000 чланова. Истичемо да сваки задругар има иза себе породицу, често и породичну задругу.

Извештај Управног одбора, поднет 22. августа 1912. године на 17. конгресу Главног савеза земљорадничких задруга, био је и последњи објављени извештај до 1920. године. Балкански ратови и Светски рат потпуно су обуставили сваку задружну активност. Крајем 1910. године пољопривредних задруга је било 975. Већином су то биле кредитне задруге (638), затим задруге за набавку механизације (160), потрошачке (72), за узајамну помоћ (54), за продају жита (17), за производњу млечних прерађевина (12), за закуп земље (11), за производњу вина (2), за продају живине (1). Задругара је било 32.491, од којих 85 жена као глава породице; 19.613 писмених; 12.878 неписмених; 30.199 пољопривредника; 789 лекара, професора итд., 472 учитеља, 297 свештеника, 737 занатлија. Балкански рат против Турака обуставио је ту лепу активност. Међутим, од 1. јула 1912. до 30. јуна 1913. године основано је 20 нових задруга (9 кредитних, 10 потрошачких, 1 за продају жита).

У тренутку кад је, 1914. године, Централа припремала свој извештај за 19. конгрес који је требало да се одржи у Скопљу, објављен је рат. Током тог рата све су задруге биле упропашћене, њихова имовина уништена или однета, архива и документација растурене. У почетку, док се завојевач налазио само у западном делу земље, Централа је пресељена у Ниш, с једним делом робе, и пристала је да снабдева задругаре, и не само задругаре, сољу, петролејом, шећером итд. Али, кад су Србију с истока напали Бугари, Централа је била принуђена да затвори своје магацине и да их, пуне робе, препусти завојевачима, као што је напустила и оне у Београду. На крају непријатељстава у њима више није било ничег. Роба у вредности од око три и по милиона динара нестала је.

Добар део архиве и библиотеке Централe више није постојао. Иста судбина је задесила и све остале задруге по градовима и по селима: алатке су биле заплењене, роба однета, залихе сира и маслаца, као и опрема за њихову производњу однети, вино из виноградарских задруга преточено у мању бурад и однето у Аустроугарску или подељено војним интендантурама. Ове потоње задруге ипак су сачувале машине и алатке. Пошто су испразнили винске подруме, Аустријанци су наставили да откупљују грозђе од пољопривредника у бесцење и да од њега производе вино за своје потребе. Породичне задруге су саме поднеле сав терет тих губитака: судови су им, процењујући ратну штету, признали само један мањи део, а надокнада им је исплаћена у боновима за ратне репарације. И самој Централи, чији су губици износили три и по милиона динара, признато је само 450.000 динара, и то такође у боновима за репарацију који су се могли уновчити за само 15% од њихове номиналне вредности. Били су неопходни веома велики напори, које су уложили углавном сами задругари, да би се задруге обновили, и да би 1924. године оне бројчано и материјално биле јаче од оних из 1914. године. Одмах по престанку непријатељстава српске задруге из осталих југословенских области прикључиле су се Централи у Београду, тако да је број задруга порастао 1923. године на 2.010.

Можда би занимљиво било направити преглед различитих категорија пољопривредних задруга и видети каква је била појединачна судбина сваке од њих током рата, односно шта су оне у том рату изгубиле, као привредне организације пољопривредника.

Кредитних задруга било је 1910. године 562, а њихова актива је износила 3.210.154 динара. Рат им је нанео врло велику штету; међутим тешко је бројчано изразити штету коју су претрпеле. Довољно је споменути да је, после рата, било неопходно обновити их у потпуности. Њихови предратни темељи били су чврсти, јер је за четири године материјална снага тих задруга била три пута већа од оне из 1914. године. Сада кредитно задругарство показује тежњу да се развија по дубини, а не у ширину као раније. Локални кредитни извори су ојачали. Штедња је више него утростручена, док су зајмови порасли само један и по пут.

Пољрошачке задруге су се знатно спорије развијале. Године 1910. укупно их је било 72, од којих су само 62 послале свој извештај на Конгрес. Те 62 задруге имале су 4.054 задругара. У току

једне године купиле су разне робе за 571.954 динара од које су задругарима продале за 489.637 динара, док је у магацинима остало робе за 82.314 динара. На крају године њихов промет је износио 169.286 динара. У рату су оне потпуно уништене. По ослобођењу територије – а с обзиром на то да је земља била потпуно испражњена од сваке робе – та категорија задруга морала је бити обновљена пре свих осталих. Први статистички подаци, објављени 1922. године, показују да их је тада било 700, односно готово 10 пута више него 1914. године. На крају исте те године (1922) чланова тих задруга било је 50.639, више него у свим осталим категоријама. Њихов промет није више износио 169.286 динара као 1910, већ 14.447.116 динара: 85 пута више него 1910. године.

У Извештају из 1898. године већ се спомиње 15 пољопривредних задруга „за заједничку куповину и коришћење *оружја за рад*“. Године 1910. било је 160 задруга тог типа, с машинама и алаткама у вредности од 35.812 динара, и резервним фондовима са 18.922 динара. Међу 226 предмета у њиховом поседу налазило се 152 тријера за жито, 16 вејалица за жито, 14 вршалица, 13 жетелица итд. Све те алатке је за време рата однео непријатељ. Те задруге и нису знатније обновљене. Само три задруге се појављују 1922. године, с активом од 130.072 динара. Изгледа да та врста удруживања за сада не одговара пољопривредницима. Упркос великим губицима у људству, у Србији још има радне снаге у великом броју, а прилике за сељаке да нађу неки посао изван пољопривреде још су веома ретке. Стога су пољопривредне машине мало тражене. Једина од њих која изгледа да одговара за заједничко коришћење био би тријер и – поготово после рата – мале воденице с једним или два камена.

Задруге за *производњу*, или пре за прераду млека у сир, маслац итд., постизале су лепе успехе пре рата. Године 1910. било их је 12, али је само њих 8 послало извештај Централи: 182 задругара предало је 207.217 литара млека, од чега је продато 110.221 литара сурутке, 22.637 килограма павлаке, 5.515 килограма маслаца, 10.980 килограма посног сира, и око 30.000 комада сира типа „империјал“, „трапист“, „пекорино“, „ромадур“, „лимбург“. Пошто су све те задруге у рату уништене, ваљало их је обновити. Велики број њих је основан, али приватно, без приступања задружној Централи. То је случај многих задруга основаних у околини

Пирота, за производњу чувеног масног сира, познатог као качкаваљ (*cacio-cavallo*).

Прва *виноградарска задруга* основана је 1906. године у Бањи, селу код Аранђеловца, а друга у Смедереву 1910. године. Она прва имала је 1910. године 48 задругара који су годишње предавали 263.586 килограма грозђа. Друга је имала 23 члана. те исте године основане су још четири нове виноградарске задруге, али оне још нису биле изградиле сопствене подруме и још нису биле почеле с радом кад је избио рат. Оне прве две имале су добре подруме и леп инвентар. Њихов биланс за 1910. годину показивао је активу од 382.011 динара, што представља напредак ако се пореди с билансом из 1908. године, кад је актива задруге из Бање, тада једине постојеће, износила 91.568 динара. Те задруге током рата нису изгубиле ништа од машина и посуда. Оне су могле одмах да наставе с радом. Године 1922. у Србији има укупно 8 задруга тог типа, од којих је 5 послало своје извештаје Централи. Тих 5 виноградарских задруга окупљало је 505 чланова с активом од 5.404.729 динара. Сматра се да је пронађен добар пут за даље и да ће се напредак без сумње показати ускоро, упркос вишегодишњој паузи (1912–1919) због ратова.

Остали облици задруга претрпели су мању штету, било зато што је њихов рад био на самом почетку, било зато што су од свег инвентара имале само рачуноводствене књиге и архиву, што је лако заменити. Ипак, не треба сметнути с ума да је 136 задруга имало сопствене зграде које су у знатној мери оштећене током непријатељстава и под окупацијом. Најзад, и слободна пољопривредна друштва (удружена у Српско пољопривредно друштво, које је имало своје организације широм земље), која су постојала изван Централе задруга, такође су претрпела знатне губитке. Њихови магацини с робом, алаткама, машинама и пословним књигама потпуно су испражњени. Исто је било и с разним пољопривредним станицама, воћарским и виноградарским расадницима итд.

Поред тог списка индивидуалних штета, задругарски покрет је и на општем плану жртва рата: рат је зауставио технички и интелектуални напредак земље, као суштински услов и за његов сопствени развој. Наиме, оно што је највише кочило развој тог покрета, било је управо јако лоше стање саобраћајних средстава

у Србији и веома низак ниво опште културе српских сељака, неписмених у невероватној сразмери од 70%. Може се с правом претпоставити да би, да није било рата, био учињен неки корак напред и да би тај напредак значајно помогао и самом задружном покрету.⁹³

* * *

Док је задругарство тешко налазило своје место у градовима Србије, раднички синдикални покрет се развијао много успешније. Први синдикати основани су 1901. године, али њихов стварни развој почиње тек 1904, да би достигао врхунац 1911, годину дана пред почетак балканских ратова. Следећа табела то јасно показује:

Година	Чланова	Приходи	Расходи	Расходи за штрајкове	У каси на крају године
1903.	1.761	14.555	7.651	644	6.904
1904.	2.932	19.272	7.704	872	15.408
1905.	5.074	30.850	19.533	6.007	23.679
1906.	5.350	45.057	31.917	16.442	35.679
1907.	6.434	80.654	80.856	45.714	47.584
1908.	3.238	40.474	74.605	37.046	38.255
1909.	4.462	57.538	40.211	11.379	55.627
1910.	7.418	102.199	75.226	22.845	62.486
1911.	8.337				
1912.	8.141	(Први балкански рат)			
1913.	4.227	(Други балкански рат)			

Ове бројке јасно показују да је синдикални покрет у Србији био тек на свом почетку, да је његова материјална снага била мала, и да најважније индустријске гране још нису биле обухваћене тим покретом. У грађевинарству, на пример, 1911. године било је само 307 чланова; године 1912 – 452, а године 1913 – 270; у текстилној индустрији: 443; 225; 78; у државним монополима: 58; 75; 141; у рударству: 184; 250; 28; на железници: 36 чланова 1910. године, а затим ништа следећих година. Насупрот ономе што се дешава у другим земљама, из занатских радњи долазило је више чланова синдикалних организација него из индустријских предузећа. То није тешко објаснити: српска индустрија развијала се под заштитом и контролом државе, кад није била и под непосредном

⁹³ О положају пољопривредних задруга пре рата, током и након рата, видети одличну књигу оснивача задругарског покрета у Србији, г. Михајла Аврамовића: *Тридесет година задружног рада (1894–1924)*, на српском, Београд, 1924, стр. 208.

управом државе (монополи, многи рудници, железница), или су радници регрутовани међу сељацима, као у грађевинарству и у текстилној индустрији. Тако су занати представљали значајнији и спремнији елемент синдикалног организовања од подржављене индустрије, односно индустрије под контролом државне управе.

Осим штрајкова, синдикати су имали и више других врста активности за пружање помоћи својим члановима. Тако су 1910. године синдикалне организације имале следеће трошкове: на име помоћи за путовања, 6.823 динара; помоћи у случајевима болести, 7.593 динара; помоћи у случају смрти, 179 динара; остале помоћи, 164 динара. Износ од 22.845 динара, потрошен за подршку члановима у штрајку, високо је изнад свих осталих врста помоћи. Штрајкови су били све чешћи како се развијао синдикални покрет: 23 током 1907. године; 18 у 1908; 47 у 1909. и 47 током 1910. године. У те последње две године било је 35% офанзивних и 65% дефанзивних штрајкова. Од тих штрајкова 53% је окончано потпуним успехом, 24% делимичним успехом, 23% неуспехом. Што се тиче интелектуалног и духовног утицаја синдиката, он није био већи од материјалног. Образовање које су радници добијали у синдикатима било је скромно, а осећање заједништва интереса и класне солидарности веома слабо развијено. Као и сваком народном покрету, и синдикалном покрету је било потребно време, дуго трајање, да би се створила традиција. У овом случају било је протекло једва десетак година од појаве првих синдиката, кад су дуги и разорни ратови све зауставили и уништили. Ако је већ сама узбуна из 1908. године била довољна да нанесе тежак ударац привреди у Србији, а и самим синдикатима, балкански ратови и Светски рат значили су за синдикалне организације не само обуставу њихових активности, већ и њихову смрт. Године 1919, требало је све обновити, као да раније ништа није постојало. Материјалној кризи придружила се и дубока морална криза: она је потресала сав раднички покрет не дозвољавајући му да искористи за себе стање у којем се налазило тржиште рада после рата. Радници, страшно подељени и неорганизовани, тек мало су искористили једини тренутак кад су се догађаји одвијали повољно по њих. После првих економских и политичких успеха, комунистичка струја је однела превагу и обезбедила влади изговор за уништење целог радничког покрета. У жељи да

одједном добију превише, вође су још погоршале већ постојећу унутрашњу кризу, наглашену националним и политичким разликама које су уносиле раздор међу становништвом новостворене југословенске државе.

Радничке масе су из рата изашле физички смањене можда и на половину. Са чисто економске тачке гледишта, та промена би, без сумње, сама по себи довела до значајнијег побољшања животних и радних услова за преживеле раднике. То се, наиме, и догодило на селу. Због значајног смањења учесника у подели, судбина сеоског становништва извесно је била боља него пре 1914. године, упркос свим губицима и пустошењима. У градовима би резултат био у знатној мери исти да је Србија остала у својим ранијим оквирима. Из нових области пристизала је, међутим, врло бројна радна снага која представља јаку конкуренцију домаћој радној снази и тако српским радницима одузима једину корист коју су могли извући из рата.

Промене које је рат унео у интелектуални и морални живот у Србији биле су можда још дубље од оних економских и социјалних. Пошто је аграрна реформа била извршена много раније, током XIX века, а земља још није била зрела за неке нове преображаје, претходна расподела богатстава и ранији начин производње неће током рата претрпети неке значајније измене. Србија је после рата остала оно што је и раније била: пољопривредна земља, с огромном већином ситних сопственика који сами обрађују своју земљу, са занатима који се труде да се изборе са страном конкуренцијом, с националном индустријом на самим почецима, с доста успешном али још младом трговином и са бројним али слабашним банкама. Да није било рата, Србија би без сумње била знатније напредовала, како у сеоској привреди, тако и у привреди великих и мањих градова. Међутим, с интелектуалне и моралне тачке гледишта, ситуација је била много сложенија. Истина је, с једне стране, да су образовне, књижевне, новинарске и уметничке установе претрпеле огромну штету, да су биле престале с радом током готово седам година, да је огромна количина књига уништена, да је веома велики број деце и младих остао без образовања, чак и оног основног, да је индивидуални, породични и друштвени морал озбиљно уздрман, најзад, да је јавни живот био у потпуности престао или сведен на институционални привид. Али је исто тако истина, с друге стране, да је цела нација, можда без иједног изузетка, била бачена у један тако жесток и дуг ковитлац да су се и нека најдубље укореењена уверења ускомешала и делимично нестала; да су неки појединци са дна друштвене лествице имали прилику да се истакну и да о томе себи равнима пренесу незаборавне утиске. Рат – са честим и дугим бежанијама пред непријатељем, повлачењем, изгнанством, депортацијама итд. – рат

је за Србе био, више можда него за било који други народ на свету, једна гигантска школа живота, рада, искуства, умећа, школа чији су плодови већ видљиви и који ће надаље бити све видљивији.

Тешко је рећи, стога, да ли је Србија, с интелектуалне и моралне тачке гледишта, више изгубила или добила у рату. Што се тиче систематског и школског образовања, већи део српске омладине остао је закинут у једном периоду кад су, с друге стране, многи млади, чији број достиже можда и свих 10.000, искористили стране образовне установе које, да није било рата и изгнанства, не би били у прилици ни да виде. Интелектуалне и уметничке потребе и укус развили су се код елите, па чак и код народних маса, до нивоа који је био непознат пре рата. Морални живот, у најширем значењу тог појма, у укупности друштвених односа, напустио је мање-више у потпуности своје примитивне и патријархалне оквире, а да још није изнедрио нова и довољна правила понашања. Начини политичког понашања, најзад, претрпели су доста дубоке промене, али ипак нису кренули у једном јасно позитивном правцу.

I. Просвета

Просвета је у Србији пре рата била у готово бедном стању. Број образовних установа и проценат писмених ни у чему нису одговарали природној интелигенцији и војним и политичким способностима српског народа. Србија је у иностранству остављала утисак много развијеније земље у интелектуалном погледу него што су то показивали статистички подаци. Просто је невероватно, наиме, да је становништво са, 10, 15, 20 и 29% писмених – у зависности од периода, могло у различитим фазама своје савремене историје да тако непосредно и активно учествује у вођењу јавних послова. Од 1804. године, године Првог српског устанка против Турака, најистакнутије вође уздигле су се међу слабо писменим или потпуно неписменим људима. Кнез Милош Обреновић, тај генијални оснивач и организатор прве српске државе после четири столећа ропства, и сам је био неписмен. И славни гуслар Филип Вишњић, слепи рапсод ненадмашне народне епике, био је без икаквог образовања. И први сенатори и посланици, чак и државни саветници,

често су били неписмени. Понекад ни свештеници нису знали да читају и пишу: целу литургијску службу знали су напамет. Касније, кад је отворен велики број школа, настава је у њима била у тој мери недовољна и кратког трајања да су чак и они који су ишли у школу једва знали да се потпишу и да читају штампана слова. Па ипак, из тог народа су потекли не само изванредни војници, већ и научници светског гласа, попут Вука Караџића, Јована Цвијића, вешти политичари, истакнуте дипломате.

И поред тога, недостатак систематског образовања све више се осећао како је Србија постајала модерна држава. У почетку су међу Србима из Аустроугарске обезбеђивани новој држави чиновници и професори, судије и дипломате. Млади су почињали да одлазе из Србије на школовање у иностранство. Најзад, отворен је велики број школа, готово увек средствима из државне благајне. Нажалост, развој образовних установа напредовао је врло споро. Седамдесет година по оснивању нове српске државе, 1909. године, 30 година након стицања независности, у Србији је било 1.296 основних школа са 2.584 учитеља и 138.434 ученика. У 85 градова и варошица Србије било је 20 средњошколских установа са 393 професора и 7.317 ученика. Најзад, београдски Универзитет – једини у Србији – 1910/11. године, на сва три постојећа факултета (право, хуманистичке-природне науке, техника), имао је 1.025 студената. Од свег становништва 27% знало је да чита и пише, док је 73% било потпуно неписмено. Уочи рата те бројке су биле нешто повољније. Проценат неписмених је пао на 71%. Ратови 1912. и 1913. године донели су Србији још мање цивилизоване територије, где је било још мање школа, а проценат неписмених износио 85%, ако не и више. Српска влада је учинила озбиљан напор шаљући у те нове области велики број младих – учитеља, студената, матураната – да би обезбедила рад 700 школа које су тамо већ постојале и да би отварала нове. У свим градовима Старе Србије и Македоније отваране су средње школе, пољопривредна и трговачка школа у Битољу, подофицирска и учитељска школа у Скопљу, итд.

Све те напоре зауставио је Светски рат. Школске установе су нормално и даље радиле на почетку школске године 1914, где је то било могуће с обзиром на инвазију и на војне операције и где мобилизацијом није био обухваћен бар део наставног особља

(жене, старци, странци). У новим областима од војне обавезе су ослобађани млади учитељи у вишеразредним одељењима, како не би био обустављен рад основних школа. Међутим рат је, касније, уништио и то мало изузетака. У градовима, готово све зграде основних и средњих школа заузеле су војне власти да би у њима сместиле своје болнице. Остављена без икакве озбиљније контроле и без обавеза, деца су лутала улицама, забављала се с војницима. Сиромашна деца по градовима и сва деца са села нису имала времена за забаву: морала су да помажу мајкама у послу. Током повлачења, њихова је судбина била најтужнија. Превише млада да би извукла поуку из озбиљних догађаја којима су присуствовала, та деца су могла једино да трпе страшне последице тих догађаја.

Током окупације, судбина школа је зависила од режима окупације. Немци су се, током своје кратке окупације неких области, показали веома толерантним у том погледу. Аустроугари су наређивали шта се мора предавати, док су Бугари отварали потпуно бугарске школе.

Немачке војне власти нису школама правиле никакве тешкоће да наставе с радом чим би се у близини нашао неки учитељ или учитељица. Нажалост, њих је било врло мало. Већина је била у војсци или у изгнанству, по концентрационим логорима, или су се, у оном метежу, вратили у родни крај. Као што се нису мешали у наставни програм, Немци су општинама остављали бригу да се с учитељима договоре о њиховом награђивању. Али тај повољни режим потрајао је само кратко. Немачка окупација обухватала је, наиме, само долину Мораве и трајала је само неколико месеци. Већ у јануару 1916. године немачке војне власти уступиле су место Аустроугарима и Бугарима, који ће у својим окупационим зонама остати до краја непријатељстава.

Аустроугарска војна влада одлучила је да отвара школе где год је то било могуће. Али није хтела да користи локално наставно особље, или би ангажовала само врло мали број српских учитеља. Остали учитељи су довођени из Мађарске. Настава се изводила „на хрватском“ и само је латинично писмо било дозвољено. Посебна пажња је посвећивана Београду. Пре рата је у престоници било двадесетак основних школа за дечаке и девојчице, са око стотину учитеља и учитељица. Током рата и окупације већина

⁹⁴ Л. Лазаревић
113. Упореди
passim.

школских зграда претворена је у касарне, болнице, складишта итд. Кад је војна влада отворила неких двадесетак одељења, од око двадесет учитеља који су остали у Београду, ангажоване су само две учитељице. Остали су били Хрвати или Немци, или Мађари са знањем српскохрватског језика. Њихов задатак је био да децу упознају са новим режимом и да им усаде љубав и дивљење према Аустроугарској монархији. Ако је судити према званичним извештајима и према неким новинским чланцима, успех тих школа није био блистав. Учители су хвалили живахну интелигенцију деце, али су се жалили на „утицај“ који породице врше на њих. Све што би учитељ изградио током дана, породица би успела да сруши увече. Такву реакцију је лако разумети кад се зна да су учители приказивали аустроугарску окупацију у бојама некаквог ослобођења српског народа: њиме су до тада управљали неподношљиви моћници, који су побегли пошто су опљачкали земљу. Аустроугарска војска је представљана као ослободилачка, а сама окупација као спас за српски народ.⁹⁴

Било је веома много напуштене деце. Стога се и за време окупације морало учинити нешто за њихово збрињавање и за њихово бар минимално образовање и учење дисциплини. Осим оних неколико сиротишта о којима је већ било речи (Поглавље четврто, 4), аустроугарске власти су у Топчидеру (парку крај Београда) отвориле једну „школу за сиромашну децу“. Као и за друге школе, и за ове је наставно особље довођено из Мађарске. Један православни свештеник је ипак ангажован да би предавао веронауку.

Бугарски режим је био много директнији. Бугарске власти су биле прогласиле, од самог почетка, окупиране територије као анектиране Бугарској. Циљ те анексије био је, како је званично говорено, ослобођење једног уистину бугарског становништва које су српски узурпатори били подјармили. Бугарска војска је, дакле, дошла да ослободи своју браћу у долини Мораве. Према тој теорији, најприродније је било да се школама и црквама дају чисто бугарска обележја. Што је и учињено. У градовима су бугарске власти свуда отварале основне, а понегде и више основне школе. У највећим селима, покренуле су рад школа које су због рата биле затворене. У почетку се родитељи нису журили да шаљу децу у школу. Међутим власти су убрзо то слање у школу учиниле обавезним. Родитељи су позивани да то учине, писменим

⁹⁴ Л. Лазаревић, *Белешке*, стр. 112, 113. Упоредити: *Београдске новине*, *passim*.

путем или преко добошара. Они родитељи који би пружили отпор били би врло строго кажњавани. При свакој општини основан је по један Просветни одбор којим је председавао председник општине. Програм наставе је био исти као у српским школама, с том разликом што су бугарски језик и историја заменили српски језик и српску историју. Велика пажња је посвећивана настави путем певања и рецитовања песама. Уместо Светог Саве, школе су прослављале школски празник на дан Светих Ћирила и Методија. О том празнику врло брижно је организована свечаност. На неком јавном месту подизана је позорница на којој су деца рецитовала бугарске песме пред публиком „на силу доведеном“, како тврде неки аутори.⁹⁵ Те прославе, као и свакодневна настава служиле су и за то да би се становништву дало до знања да српска војска више не постоји, да је краљ Петар заробљен итд. Касније, кад је Солунски фронт оформљен, прослављале су се бугарска војска и њене победе. Изгледа да таква настава није била баш успешна. Испитивали смо децу која су ишла у бугарске школе. Нису остављала утисак познавалаца бугарске историје, нити да су уверена у ослободилачку улогу окупације. И ту је утицај породице показао своје учинке. Притом, услови живота које су обезбеђивале окупационе власти нису код деце нити код одраслог становништва остављали утисак неке велике слободе или било каквог благостања. Баш напротив: реквизиције, депортације, новчане казне, шиканирања, бугаризација презимена, итд., ништа од тога није помогло да деца стекну неку повољну представу о новом режиму. И одрасли и деца су окупацију сматрали за несрећу. Зар и сами бугарски чиновници, примајући радије динаре него леве, нису јасно показивали да ситуација за њих уопште није сјајна и да је њихов боравак овде неизвестан? Почев од 1917. године, говорили су нам посвуда у овим областима, формирало се уверење на обе стране да је окупација само један пролазан лош тренутак. Судећи по знањима стеченим у бугарским школама, за децу је то било изгубљено време. Она међу њима која нису била у прилици да поново иду у школу, остала су неписмена. Зато није ретко наићи, у селима тих области, на старца који зна да чита и пише, док су његова деца, која су у време окупације била школског узраста, потпуно неписмена. Једва да у сећањима младих и постоји неки траг о тим школама, осим оног да се могло прелазити у виши

⁹⁵ Мих. Шпановић, *Окупација*, стр. 70. Описујући једну такву прославу каже да је публика довођена „под претњом бајонета“. Уп. такође: Љ. Јовановић, *Устџанак у Тојлици и Јабланици* (на српском), Београд, 1919, стр. 47, 48.

разред а да се није богзна шта научило. Уосталом, услови у којима се одвијала та настава били су тако мучни за становништво да се и уз најбоље методе на свету не би могло ништа добити. Супротан утицај родитеља је, нема сумње, одиграо у томе одређену улогу.

У Београду и у неким другим градовима окупационе власти су такође поново отварале средње школе. Пре рата у Београду је било шест комплетних средњих школа, једна некомплетна, једна учитељска школа за девојке и више стручних школа. Војна влада је отворила средњу школу за дечаке и за девојке. Настава је у њима била осредња због недовољног квалитета наставног особља. Мађарски језик је заузимао почасно место у наставном програму. И ту су се професори нашли пред необјашњивом појавом: ученици интелигентни и проницљиви – а резултати осредњи. Будући да су имали посла са одраслијим младим људима, професори су могли да објасне такав резултат. Они су сматрали да су млади Срби интелигентни, али да су неваспитани и врло тврдоглави. Такође су иза отпора деце осећали непријатељски став родитеља. Са своје стране, ученици нису уопште били у прилици да се у школи осећају слободним, као што је то пре рата био случај у њиховим књижевним друштвима у оквиру самих школа. Свако од тих средњошколских друштава имало је своју библиотеку и своју архиву, понекад старе 50 година, као оно које је носило назив „Нада“, у Првој гимназији у Београду. Сва имовина тих литерарних дружина уништена је за време рата, као и имовина сличних друштава при београдској Богословији, при разним учитељским школама, на Универзитету итд. Такође је било забрањено ученицима да се окупљају изван школе и да о било чему дискутују. Потребна за дружењем, веома изражена у том узрасту, нашла је излаз у тајним састанцима по неколико школских другова по приватним становима. Управо су тај недостатак слободе и ти тајни састанци допринели образовању једног посебног духа код младих, духа који је процветао после рата у облику „ученичких совјета“, „ученичке контроле“ итд.

Док су гимназије имале само ограничену активност, неке друге средњошколске установе морале су у потпуности да обуставе рад. То је пре свега био случај учитељских школа – у Београду, Крагујевцу, Јагодини, Алексинцу, Неготину, Скопљу, Призрену – лепе и корисне институције из којих сваке године изађе од 300 до

400 нових младих учитеља и учитељица. Пољопривредна школе у Битољу, као и оне истог типа у Краљеву, Шапцу, Душанову (код Скопља), у Букову (Неготин), много су претрпеле током рата. Ону у Битољу, која је обновљена 1913. године као пољопривредна школа, Немци су минирали у повлачењу. Она у Краљеву, прва у Србији, основана 1882. године, тешко је оштећена. Њена богата збирка и библиотека са 4.000 наслова потпуно су уништени. Та школа је врло успешно утицала на развој српске пољопривреде: из ње је изашло више од 1.000 свршених ученика, да би се затим посветили практичном раду на земљи. Пољопривредна школа у Душанову потпуно је разорена током рата; како је, по престанку непријатељстава, у тој области завладала маларија, све је пренето (инвентар и ученици) у Гуприју, у Северној Србији. Најзад и школа у Шапцу је потпуно уништена у рату. Морала је да буде поново саграђена из темеља. Музичка школа у Београду, са својих 25 професора и 800 ученика, морала је да обустави рад за све време трајања рата. Официрска војна школа у Београду била је престала с радом за време балканских ратова, али је обновила рад 8. априла 1914. године, повећавши број примљених кадета са 30 на 100. Сви њени кадети су упућени на фронт чим је избио рат, да би поново почела да ради тек у јесен 1919. године. Њена зграда, коју је непријатељ посебно гађао током бомбардовања, у великој мери је оштећена. Исто се догодило и с Подофицирском школом у Београду. Пошто је обуставила наставу за време балканских ратова, наставила је с радом у Крагујевцу. Друга једна школа исте врсте основана је у Скопљу, 5. маја 1914. године. За време рата она у Београду је престала с радом, а она у Скопљу пребачена је 1915. године у Бизерту (Северна Африка), одакле је упутила 400 подофицира на Солунски фронт. Споменимо најзад и једну монашку школу у Раковици (код Београда), где је настава трајала 4 године. Она је примала младиће од 14 до 18 година и преносила им теолошка и економска знања. За време ратова од 1912. до 1919. године није радила, да би настава у њој била обновљена тек 1922. године. У Србији је било веома мало стручних школа. Осим оне две државне трговачке школе (у Београду и у Битољу), и неколико приватних трговачких школа, уопште није било других образовних установа те врсте. Приватна иницијатива је била оформила неке недељне трговачке школе, а на основу закона из 1910. године оснивани су вечерњи и

⁹⁶ Упоред.
београдск
г. М. Станс
Париз, 19

недељни курсеви, за шегрте у трговачкој струци. Најзад, постојала је и једна занатска школа при војној фабрици наоружања у Крагујевцу, која је припремала будуће раднике и шефове смена у државним погонима. Све те специјалне школе морале су да прекину с радом за време рата, или да наставу сведу на минимум, пре евакуације из Србије. Ниједна није отворена за време окупације.

Београдски Универзитет једна је од највећих жртава рата. Не само због потпуног губитка једне од своје две зграде, већ и због врло дугог списка студената палих на бојном пољу, или умрлих по болницама и концентрационим логорима, у Мађарској и у Бугарској. Његова жртва је увећана уништењем његових збирки и библиотеке и празнином која је настала у настави од 1912. и 1913. до 1919. године.⁹⁶ На његова три факултета студирало је 1914. године више од 1.200 студената. Осам класа младих људи (1886. до 1899) није могло да студије заврши на време, а они који су имали срећу да се из рата врате живи, јер их је око хиљаду било мобилисано, били су потпуно дезоријентисани. Њихови млађи другови, врло кратко или никако мобилисани, у великом броју су отишли из Србије на универзитете у Француској, Италији, Енглеској. Али, шта је ваљало чинити „старим студентима“? Да се врате у клупе с младџима који су им готово могли бити деца, или да потпуно одустану од студија? Известан број њих ослобођен је обавеза у Солуну и упућен у Француску. Неки други су упућени у западне земље и Америку одмах по престанку рата. Али је већина морала да студије оконча на крајње ненормалан начин. Осам година по престанку рата (1926) било је тих студената који никако нису могли да исполажу испите, па су их полагали по више пута, често пред професорима млађим од њих! Управо у случају тих студената вредела је, вероватно јасније него другде, она врло популарна српска изрека „неком рат, неком брат“. Неки су били у прилици да студирају на местима где их ни најбујнија машта није могла довести. Други су, напротив, своје најбоље године провели по рововима, по логорима као интернирци и под окупацијом, да би се књижи вратили више година касније, кад су већ изгубили сваку вољу за студијама. Зато су универзитетске власти морале да пропишу посебне олакшице за упис тих окаснелих студената. Чак и пре него што би завршили студије, сви би већ добили неко место у државној управи, не превише захтевној после рата кад је реч о звањима и дипломама.

⁹⁶ Упоредити: *Бомбардовање београдског Универзитета*, г. М. Станојевић (на француском), Париз, 1915.

Много је повољнија била судбина деце избеглица. Они који су успели да избегну албански пакао могли су бити сигурни у за њих светлију будућност. Наиме, Француска је била сагласна да прихвати сву српску децу и да их прими у своје основне и средње школе и на универзитете, као и у специјалне школе. Било да су долазили директно из јадранских лука, из Италије или из Солуна и Малте, или да су у Француску пристизали из Швајцарске, где су неке избеглице нашле уточиште, српска деца и млади одмах су се јављали Уреду за школство, отвореном у Паризу при Српском посланству, одакле су упућивани у неку француску школу. У готово свим француским вишим разредима основних школа и у средњим школама била је понека група српских ученика под контролом једног професора или учитеља. Без знања француског језика, та деца нису могла тамо много да науче. Остајала би у тим школама да би живела и учила тај за њих нови језик. Нека од те деце, која су помало знала француски, одмах су почињала с учењем и постизала зачуђујуће успехе. Подсећамо да је 1916. године у Ници основана једна комплетна српска гимназија: она је прихватала све оне младе који још нису били окончали средњу школу. Млади генерације 1916. и 1917. избегли у Француску као ученици, упућени су у Жозје (код Гренобла) да би тамо завршили војну обуку и истовремено полагали матуру. Најзад, бивши студенти и они који су чекали на упис смештени су у Мон Дофен, у Горњим Алпима, да би тамо сачекали решење свог „проблема“, како се тада говорило.

У октобру 1916. године српска влада је одобрила стипендију од 136 франака месечно свим студентима који су могли да пруже доказ о упису на факултет или о полагању матурског испита. Остали млади, средњошколци, упућени су у Ницу да би тамо завршили своје средњошколско образовање.

Француска влада је, 26. марта 1915. године, организовала „Српски дан“ који је у свим школама у Републици био посвећен слављењу српског народа. Као тема тог слављења, једно предавање о Србији из пера г. Виктора Берара, подељено је свим професорима и учитељима. Министар просвете, г. Албер Саро, председавао је, у великом амфитеатру Сорбоне, скупу ученика свих париских гимназија, женских и мушких. Господин Ернест Дени одржао је похвалан говор о српском херојству. Тог истог дана

97 Француски интелектуалци, француско једно од школство

организовано је прикупљање прилога за српску децу, у целој Француској. Средства прикупљена том приликом послужила су као основа за једну организацију која је српској деци у изгнанству учинила значајне услуге. Овде мислимо на „Српску нацију у Француској“. То Добротворно друштво за помоћ и подршку српским избеглицама у Француској основано је у фебруару 1916. године. Оно се посебно побринуло за студенте који су намеравали да се посвете неким специјалним студијама. Међу његовим члановима било је најпознатијих српских личности које су тада боравиле у Француској, као и Француза, пријатеља српског народа. Главне функције биле су поверене гг. Ернесту Денију, Емилу Омону, Виктору Берару и Жану Бринесу, професорима Универзитета у Паризу. „Српска нација“ је радила не само током рата, већ и по престанку непријатељстава, пружајући помоћ и подршку српским студентима који су стално пристизали са свих страна.⁹⁷

Током самог рата ослобођен је обавеза на Солунском фронту изванредан број студената који су били на војној служби као подофицири. Један број тих студената упућен је, не у Француску, као остали, већ у Италију, где су ти младићи уписани на италијанске универзитете, нарочито у Риму. После неких неспоразума с италијанским студентима и локалним властима, око Далмације, и ти студенти су упућени у Француску на универзитете, техничке школе итд.

II. Образовање и општа култура

То што је штета коју је рат нанео учитељима и установама образовања и опште културе била мање видљива на први поглед, не значи да је зато била и мање дубока и мање болна. За врхунске интелектуалце, као и за „широку публику“ и обичан свет, постојала су пре рата средства, мање или више доступна свима, за задовољење њихових потреба за знањем или уживањем у уметности, или религиозних потреба, за задовољавање потреба душе и духа. Цркве и верске манифестације, новине, књиге, уметност, разне организације и групе, као и многи други облици интелектуалног живота, веома тешко су се за време овог рата одржавали у животу. Сматран за луксуз у време ратних операција, кад се земља грчевито

⁹⁷ Француско-српска интелектуална сарадња (на француском), од г. Јована Жујовића, једног од руководиоца Уреда за школство у Паризу, Париз, 1918.

бранила од инвазије и од епидемија, интелектуални живот није наишао за више разумевања ни под окупацијом. Аустроугари и Бугари су у њему видели опасност, односно опстанак духа српства који су желели да угуше. Због тога су рат и нарочито окупација значили за већину становништва – за све оне који нису били напустили земљу – период готово потпуног мрака. Један кратак преглед главних манифестација духовног живота показује то на уверљив начин. Цркве, новине, књиге, уметност, организације, најистакнутије личности, биле су осуђене на ћутање, односно на пуко преживљавање. У избеглиштву, напротив, Срби су уживали у свим плодовима западне цивилизације.

1. Цркве

У погледу вере и побожности, српски народ се не истиче посебно неком претераном ревношћу. Могло би се чак рећи да је ближе верској равнодушности него богомољству. Православна вера којој припадају сви Срби доста је толерантна, њени обреди нису претерано строги, а њени свештеници, сви ожењени, који имају децу и имовину, уопште се не сматрају неком посебном кастом, посвећеном служењу Богу. Црква се поштује, поштују се њена правила, нарочита она о посту и празницима, али се уопште не осећа црквена дисциплина нити строгост учења. Религија је за Србе ствар вршења обреда и породичних празника, више него интимна ствар савести. То не значи, међутим да Црква и њене церемоније не играју никакву улогу у животу српског народа, нити да се њено одсуство уопште није осетило. Обичај одласка у цркву о великим празницима доста је раширен, нарочито на селу; то је чак и један дубоко укореван облик друштвеног живота. Може се претпоставити да је тај обичај на својеврстан начин ојачао у ратној несрећи. Као и свуда, и у Србији је рат довео до пораста побожности и нарочито верске праксе. Како је призор смрти најчешћа прилика за размишљања о Богу, ту прилику је рат нудио свакодневно. Опелима, поменима и парастосима придружила се и потреба људи да се моле за оне своје ближње који су у сталној опасности, да траже утеху за своју несрећу, да траже помоћ у својој очигледној немоћи. Зато су за време рата цркве биле пуне света, нарочито жена.

⁹⁸ Стев. Мак окупацију, Би

За време окупације, режим се према црквама односио на сличан начин као према школама. Немци се уопште нису мешали у црквене послове. Становништву су остављали слободу да иде у цркву и дозвољавали су свештеницима да врше службу Божју. Дозвољавали су чак и да звоне звона, свуда где ова нису однета да би била претопљена у гранате. Што се тиче службе Божје, власти су забрањивале само једно: да се спомиње име краља Петра. Али нису ни захтевале да се спомиње име Вилхелмово. Аустроугарске власти нису црквама правиле тешкоће у њиховом раду. Али су такође забрањивале спомињање имена краља и престолонаследника, као и војске. Понекад би неки аустријски поданици, Срби или Румуни, пожелели да служе литургију – по налогу одозго или из личног каприца – тек да би споменули име цара Карла. Режим који су биле успоставиле бугарске власти много је занимљивији и заслужује једну ширу разраду.

Српске учитеље и свештенике сматрале су бугарске окупационе власти најважнијим представницима српске националне идеје у тим моравским областима. Како је службени став био да се те области сматрају коначно освојеним од стране Бугарске, било је природно да се сва жуч излива на ту категорију државних службеника. Они су интернирани масовно, а велики број њих је убијен. Према г. Стевану Максимовићу, адвокату из Пожаревца, бугарске окупационе власти су јавно или тајно убиле 168 свештеника.⁹⁸ Исповедајући исту веру као и Срби, Бугари нису нападали саме цркве. Док су аустријски војници цркве користили као штале, магацине итд., Бугари су се окомили само на иконе српских владара и светаца, али су саме зграде остављали недирнуте. Нарочито су били узели на зуб српске свештенике. Чим су запоселе област која им је била намењена, бугарске власти су један број свештеника послале у концентрационе логоре, било зато што их је неко пријавио као српске патриоте, било као опомену онима који ће остати на својим местима. Међутим ти поштеђени свештеници нису имали право да улазе у цркве без специјалног одобрења видинског митрополита. А то одобрење је давано само оним свештеницима који су пристали да потпишу следећу изјаву, чији текст налазимо у књизи г. Стевана Максимовића:

„Ја, доле потписани Н. Н., свештеник... парохије, у... округу, потомак моравских Бугара, који су до сада живели под српским јармом а које су данас ослободила браћа Бугари, изјављујем да ћу

⁹⁸ Стив. Максимовић, *Сећања на окупацију*, Београд, 1919, стр. 69.

од сада најискреније извршавати наређења бугарских власти и да ћу најстроже поштовати законе, и бити веран и одан бугарском цару Фердинанду.“

Сви свештеници су морали да се јаве команданту места који би им препоручио да потпишу ту изјаву. С друге стране, стављало им се до знања да ће они који одбију бити интернирани. А са знало се да су претходно интернирани свештеници, међу којима и скопски митрополит Вићентије, побијени под изговором да су покушали да побегну. Суочени с таквом двоструком претњом, уз неколико врло ретких изузетака, свештеници су потписивали ту изјаву. Известан број бугарских свештеника доведен је из њихове земље. Они су имали обичај да држе проповеди којима су становништву давали до знања да се за слободу коју је донела бугарска војска мора платити горљивом верношћу властима. Неки културнији међу њима могли су да схвате крајње осетљив положај српског становништва, па су се ограничавали на вршење верске службе без вређања поноса и части потчињеног становништва. Они други, већина, нарочито су се трудили да се обогате наплаћујући врло скупо свештене радње које су обављали. Често уз помоћ војне силе, практиковали су колективна венчања на отвореном, усред поља, као и колективне сахране. Велики број „дивљих бракова“ закључен је тајно за време ненормалног ратног периода. Уз помоћ органа власти ти свештеници су приморавали „дивље“ супружнике да се венчају по закону, наплаћујући им врло високу таксу. Нису се устручавали да изричу разводе бракова по сопственој вољи, без сагласности црквеног суда који и није био реорганизован. Ти свештеници се нису трудили да често држе пропагандне проповеди, јер кад су то чинили могло је да се догоди да се црква испразни или да се они који саслужују једва уздрже од гласног смеха.⁹⁹ Црквена политика бугарских власти показује се тако као мешавина насиља, терора и материјалног искоришћавања.

2. Дневне новине и периодика

Други један извор интелектуалног живота, доступан још ужем кругу српског становништва – новине, претрпеле су за време рата велики преображај. Новинарство је било слабо развијено у

⁹⁹ Мих. Шпанић, *Окупација*, стр. 53–57, 60.

Србији, с обзиром да је читалаштво било ограничено на чиновнике, трговце и просветљеније занатлије и на веома мали број сељака. Већ током балканских ратова неке публикације су престале да излазе. Још већи метеж изазвао је Велики рат, кад је престоница бомбардована од првог дана. А осим три или четири новине из унутрашњости, све публикације су излазиле у Београду. И престале су да живе чим је рат објављен. Али како су новине живо биће које се прилагођава свим нужностима и које уме да издржи и најгоре несреће, српска штампа није угушена наједном. Чак ни бомбардовање није спречило неке дневне новине да редовно излазе у Београду. Друге су се преселиле у Ниш, где је било привремено седиште владе. Неке друге су пак стигле до Солуна, до позадине српске војске, почетком 1916. године. Најзад, неке су рођене у избеглиштву, па су тако српске новине излазиле у Паризу, Лондону, Женеви, где год је било довољно Срба. У окупираној Србији ниједне слободне новине нису биле дозвољене. Војна влада је преузела монопол јавне речи преко једног свог уистину службеног органа.

Таква је, укратко, била судбина српског новинарства за време рата. Из кратког приказа који следи видеће се колико је животне снаге показало то оруђе интелектуалног живота, кроз какве је перипетије прошла српска штампа и у каквим је све чудним облицима била принуђена да се појављује.

Кад је избио рат, у Београду је излазило девет дневних новина: три органа политичких странака, пет других које су се сматрале независним, и службено гласило *Српске новине*. Страначке новине су биле и најстарије, али не и најчитаније. *Самоуправа*, орган Радикалне странке, излазио је од 1881. године, али у врло ограниченом тиражу. Престао је да излази чим је рат почео. *Огјек*, најпре орган Радикалне странке (1889–1896), потом Независне радикалне странке (1902–1914), такође се угасио 1914. године. *Радничке новине*, орган Социјалдемократске странке, које су излазиле од 1901. године, напустиле су Београд и премештене су у Ниш. Због свог одлучног става против рата, те новине је влада забранила, а Социјалистичка странка, чији су посланици гг. Лапчевић и Кацлеровић одбили да гласају за ратне кредите, почела је у Нишу да издаје друге новине, *Будућноси*, које су излазиле све док се српска војска није евакуисала из земље. Међу независним новинама

најстарије је било гласило београдских трговаца, *Трговачки гласник*, који је излазио од 1886. године. Престао је да излази чим је проглашена мобилизација. Највећи тираж имала је *Полиџика* које постоји од 1904. године. После ње долазила је *Правда*, такође основана 1904. године. Упркос бомбардовању Београда, та два дневна листа наставила су да излазе у престоници. *Правда* је напустила Београд тек 15. октобра 1915. године. *Полиџика* је отишла нешто раније. *Пијемонт*, националистичке дневне новине, основане 1911. године, престале су да постоје 1915. године, као и *Штампа* и *Мали Журнал*. *Вечерње новине* и *Ситража* престале су да излазе већ у јесен 1914. године.¹⁰⁰

За вести из иностранства, београдске новине су, у одсуству сопствене агенције, користиле прес-биро Министарства иностраних дела. Већ за време рата с Турском (1876–1878) влада је била осетила потребу да обавештава јавност о догађајима и да демантује лажне или измењене вести које су стизале из иностранства. Један телеграфски биро установљен је при новинама *Исток*. У унутрашњости су основана специјална друштва за дифузију тих депеша: продаване су по 10 пара комад. После дуготрајних напора, најзад је 1909. године оформљен један колико-толико солидан прес-биро независан од дописништва (*Korrespondenz-Bureau*) у Бечу, с директним везама с агенцијом Хавас у Паризу, агенцијом Ројтер у Лондону и агенцијом Стефани у Риму. На почетку Светског рата прес-биро је с владом прешао у Ниш, док су два чиновника остала у Београду да би опслуживала новине које су још излазиле у престоници. Почетком октобра 1915. године, кад је влада напустила Ниш, прес-биро се преселио у Крајево, одакле је издао неколико телеграфских билтена, од којих се последњи појавио 16. октобра. После тога је прес-биро распуштен.

Сви часописи су престали да излазе чим је почело бомбардовање. Најпре највећи београдски часопис *Дело*, који је 1894. године основао челник Радикалне странке г. Стојан Протић (1894–1899. и 1902–1914). Затим најбољи књижевни часопис, *Српски књижевни гласник* (1902–1914). Иста судбина задесила је и књижевни часопис намењен школској омладини, *Венац* (1910–1914); *Наставник*, орган Друштва професора (1890–1914); *Полицијски гласник*, орган Министарства унутрашњих дела; *Борба*, двомесечни часопис Социјалистичке странке (1909–1914);

¹⁰⁰ Неки дневници и периодика угашени су још у рату 1912. године. Службене новине београдске општине, *Београдске општинске новине*, основане 1882; месечник који је издавао професор Живојин Дачић, *Народне Новине*, посвећене народном просвећивању, основане 1907; *Рударски Гласник*, лист за развој рударства, основан 1903; *Млада Србадија*, дечије новине, основане 1890. године.

Словенски јуџ, орган југословенског национализма (1904–1912); *Гласник Географској друштва*, орган Друштва српских географа (1912–1914) *Брасиво*, периодично издање Друштва „Свети Сава“ (1887–1914); *Архив за правне и друштвене науке*, орган Правног факултета (1906–1914); *Рајник*, новине војне науке (1879–1914); *Гласник Православне цркве*, орган архијерејског синода (1900–1914); *Рад Српске краљевске академије* (1886–1914); Српска књижевна задруга (1907–1914); *Српски етнографски зборник*. У Крагујевцу је излазио једном недељно *Радник*, орган Социјалистичке странке (1904–1912). Најстарији дневник у унутрашњости, *Грађанин*, који је излазио у Пожаревцу, такође је престао да постоји (1887–1914). У Скопљу је од 1913. године излазила *Велика Србија*, која је затим пресељена у Солун. Челник Либералне странке, г. Рибарац, преузео је 1915. године издавање страначког органа *Српска заједница*, који је био престао да излази 1901. године. Велики број календара-годишњака такође је престао да излази. Наведимо: *Вардар*, календар Кола српских сестара; *Слобода*, календар социјалиста; календари Заједнице пољопривредних задруга, Друштва за пољопривреду итд.

После евакуације српских трупа штампа је заћутала за неко време. А потом, на неколико места, поново су упаљена огњишта српске мисли: на Крфу, у Солуну, у Женеви, у Паризу, и у самом Београду, али у сасвим изузетним околностима. Од 1. јуна 1916. године *Правда* почиње поново да излази у Солуну; *Велика Србија* (из Скопља) такође, и једне нове новине, *Српски гласник*. На Крфу је влада почела да поново издаје службено гласило *Српске новине*, чији је садржај тада био мање строг и приступачнији војницима који су га добијали на фронту. Чак је и издато и неколико бројева *Забавника Српских новина*, с књижевним прилозима.

У избеглиштву српска штампа уопште није била мртва. Осим извесног броја пропагандних брошура и књига, излазило је и неколико новина на српском и на француском: *Српска Отаџбина* (*La Patrie Serbe*), месечник, на француском (1916–1918); *Будућност*, орган Социјалистичке странке у избеглиштву; *Уједињење*, орган Црногораца присталица уједињења са Србијом; *Глас Црнојорца*, званично гласило црногорске владе, пресељено са Цетиња у Неји; црногорски недељник *Народна воља*, у Паризу (од марта до августа 1919); *Југословенски билтен* (*Bulletin yougoslave*), орган

Југословенског комитета, у Лондону и Паризу; *Гласник југословенске омладине*, орган Удружења југословенских студената у Француској. У Лондону је излазио *Yugoslav Bulletin*, као онај у Паризу. Неколики бројева *Црногорској билтена* (*Bulletin monténégrin*) такође је изашло у Женеви, Паризу и Лондону. *La Serbie* (Србија) излазила је у Женеви редовно од 1916. до 1918. У Одеси су српски и хрватски заробљеници објављивали новине на српскохрватском и на руском: *Словенски јуџ* (1915–1917). У Лондону је основан нов часопис: *Мисао* (1918–1919).

У окупираној Србији војна влада је издавала *Београдске новине*, на српскохрватском језику и латиничним писмом, у редакцији др Милана Огризовића, хрватског књижевника. Те новине нису биле добро примљене код српске публике, али како су то биле једине које је становништво могло да чита, коришћене су за информисање о члановима породица ван земље. То је био једини начин да се добије понека информација о лицима интернираним у концентрационе логоре или избеглим у иностранство. Штавише, те новине су биле једини извор прихода за извештајни број српских писаца који су остали у Србији, а којима српска влада није слала никакву помоћ, пошто нису били државни чиновници. Чудна ствар, те новине које су се читале у иностранству и у српској зони под окупацијом Аустроугара, биле су забрањене у зони под бугарском окупацијом. А то због тога што су оне често објављивале појединости о лошем поступању бугарских власти у областима под њиховом окупацијом. Уз помоћ података прикупљених са стубаца *Београдских новина*, и добијених од редакције тих новина, један хрватски посланик, г. Хрвоје, одржао је говор у Сабору у Загребу, у ком је оптужио режим који су Бугари успоставили у окупираној Србији. Читање тих новина било је, дакле, строго забрањено на територији под бугарском окупацијом, а кршење те забране кажњавано је са 1.000 лева (2.000 динара) или три месеца затвора. Како велика већина српског становништва није знала латиницу, а како је војна влада покушавала да се приближи српским сељацима, издала је неколико бројева сличних новина штампаних ћириличним писмом, и календар-годишњак за 1918. годину, који је, уосталом, био и последњи. Најзад, пре успостављања окупационог режима, почео је да излази и масонски часопис, *Неимар*, у Београду, 1915. године.

16. октобра 1918. године *Правда* је већ почела поново да излази у Београду, а убрзо за њом, по повратку српске војске, и остале новине.

3. Књиге

У Београду, интелектуалном центру Србије, није било могућности за производњу књига, чак ни за њихову продају, а у остатку земље, од почетка рата, могло се рачунати само с постојећим резервама. Уосталом, време и није било погодно за читање значајних дела. Разговарало се, дискутовало, читале су се новине до којих се могло доћи, и у томе се састојао сав интелектуални живот, испуњен јаким емоцијама, бројним и непрестаним сећањима и свакојаким невољама. Окупација је донела више мира, а неколико ретких интелектуалаца који су успели да сачувају своје библиотеке и набаве и неке нове књиге изјавило је да су много прочитали и научили у том периоду. Други, пак, већина, били су без књига, те једине утехе у тешким временима великих лишавања. У областима под аустроугарском окупацијом могле су се набављати и користити књиге готово слободно, ако нису садржале ништа субверзивно против двоструке дунавске монархије. Они који су знали немачки језик могли су, без икаквог ограничења, да читају немачке књиге и новине, ако су могли да их набаве. У областима које су окупирани Бугари, ситуација је била сасвим другачија. Власти су уништиле све српске књиге и новине. А бугарске књиге, које су биле дозвољене за читање, нису се могле наћи или су биле крајње ретке. У самој Србији их никад није ни било. Бугарски чиновници, упућени у окупирани области, донели су врло мало књига. Тако су српски интелектуалци били у потпуности лишени сваке лектире током све три године окупације. У њиховом интелектуалном животу тај период представља потпуну празнину. Још тужнија је била судбина интелектуалаца који су били интернирани или коришћени за изузетно тешке физичке послове. Док су они први – нарочито у Мађарској – још некако и могли доћи до неке лектире на немачком, ови други нису имали времена ни да мисле на читање и на духовне потребе: сви њихови напори били су усмерени на налажење хране и спасавање живе главе. Неки су интернирци, у Аустроугарској,

имали више среће у том погледу: могли су доћи до немачких, хрватских и чак српских књига које су међусобно позајмљивали и успевали су тако да неко време живе у илузији нормалног живота.

Док су Срби који су остали у земљи патили због готово потпуног одсуства средстава за образовање, њихови сународници у избеглиштву имали су их у изобиљу. Откако ова нација постоји, никад већи број њене деце није био у прилици да се напаја на самом извору науке и уметности. Такође, никад раније толики број писаца из најцивилизованијих нација није посветио већи број књига, чланака, предавања, Србији и Југославији чије се стварање најављивало. Најзад, никад српски интелектуалци нису објавили толико списа на страним језицима. Године 1916, 1917. и 1918. биле су, наиме, веома плодне публикацијама о Југословенима и посебно о Србима. Библиографија књига и чланака о Србима, Хрватима и Словенцима, објављених на француском језику, од почетка рата па до краја марта 1918. године, садржи више од 2.250 јединица.¹⁰¹ Велики број текстова објавили су Срби и странци: у Енглеској, у Швајцарској (на француском, немачком, на енглеском и на српском), у Сједињеним Државама. Те публикације су биле, у начелу, намењене француској, енглеској, швајцарској, америчкој публици. Српски професори, политичари, економисти, књижевници, преузели су задатак да информишу јавност која их окружује о српској и југословенској ствари и да покушају да задобију наклоност те јавности. Други су наставили да се баве својим студијама и научним радом, објављујући текстове који нису били ни у каквој вези с ратом. То је био случај, пред крај непријатељстава, а нарочито после рата, свих докторских теза које су млади Срби дошли да одбране на француским и другим факултетима. Најзад, судбина Србије и југословенско питање били су предмет читаве једне литературе: на француском, енглеском, италијанском и чак на немачком, где се о предметној земљи говорило повољно или у критичком духу. Оставимо сад по страни ту последњу категорију текстова – који су са српском литературом, за време рата, само у посредној вези – и размотримо укратко најзначајније публикације, које су се појавиле за време рата, а које су објавили југословенски аутори у избеглиштву.

Наилазимо, пре свега, на веома велики број написа чији је циљ да пружи обавештења о географији и историји југословенских земаља, које су написали на француском језику професори

¹⁰¹ Р.-Ж. Одавић, *Опег о француској библиографији о Србима, Хрватима и Словенцима од почетка овог рата* (*Essai de bibliographie française sur les Serbes, Croates et Slovènes depuis le commencement de la guerre actuelle*), Paris, 1918.

¹⁰² *Balkai*
Протића,
публици
владе пр
псеудон
књиге пр
језике (пр

¹⁰³ *Illyric*
(Богомил
и југосло
политича
Југослави

Универзитета у Београду или неки други стручњаци: Југословенска библиотека, *Југословенска историја*; Ф. Цвјетиша, *Југословени из Аустроугарске*; Ј. Дедијер, *Трагови њека у Албанији и Новој Србији*; Т. Ђорђевић, *Србија и Косово*; Х. Хинковић, *Југословени*; исти, *Мучеништво Југословена*; исти, *Хрвати под мађарским јармом*; Ivan Krek, *Slovensi*; Далмација, Ријека и остали преден-тислички крајеви Јадрана; Павле Поповић, *Српска Македонија*; Ник. Стојановић, *Босна и Херцеговина*; Л. Војновић, *Далмација, Италија и југословенско јединство*; исти, *Француска монархија на Јадрану*; Б. Вошњак, *Француска управа у југословенским земљама (1809–1813)*; Г. Јакшић, *Банат*.

Друга категорија: политичка страна тог рата и југословенско питање. Д. Аранђеловић, *Велика Србија и српско-бујарски сукоб*; *Balkanicus*,¹⁰² *Бујарска, њене амбиције, њено издајство*; Југословенска библиотека, *Југословенски програм*; Јован Цвијић, *Балканска питања*; Iliricus,¹⁰³ *Трићанско питање*; *Српска влада књижа*; Ник. Марковић, *Пантерманизам на Истоку*; Ст. Новаковић, *Југословенски проблеми*; Вук Приморац, *Југословенско питање*; Х. Хинковић, *Пропањања Југословена*; Министарство спољних послова Србије, *Ноћа коју је Влада Србије упутила владама њих-тисницама Хашких конвенција, о кршењима људских права од стране немачких, аустријских и бујарских власти на српским окупираним територијама*; *Србија и Црна Гора*; П. де Соколовић, *Итали-словенски проблем у садашњем рату*; Д. Томић, *Политичка ситуација и проблем Аустроугарске*; А. Трумбић, *Додатни меморандум о југословенском питању*; Ф. Цвјетиша, *Проблем Јадрана*; *Политички режим Аустроугарске у Босни и Херцеговини и судски процеси за велеиздају*; Мил. Р. Веснић, *Саварни разлој европској рати*; исти, *Србија и европски рат*; *Кршења људских права од стране Бујара*; Г. Јакшић, *Европа и судбина Србије* (2. издање); М. Јовићевић, *Сав балканских земаља у европском рату*.

Трећа категорија: економска и социјална ситуација Србије и осталих југословенских земаља. Др Арнаутовић, *На раскрсју Оријента*; Југословенска библиотека, *Југословенска земља и народ*; Ј. Петковић, *Оно што ће чинити Србија*; Ник. Стојановић, *Јучерашња и сутрашња Србија*; Veritas, *Црна Гора*; Коста Јовановић, *Привредна Србија*; Милорад Зебић, *Пољопривредна Србија и њена демократија*; Јован Жујовић, *О пољопривреди и*

¹⁰² *Balkanicus*, псеудоним Стојана Протића, српског политичара и публицисте, првог председника владе прве Југославије. Тим псеудонимом потписивао је своје књиге преведене на разне европске језике (прим. прев.).

¹⁰³ *Illyricus*, псеудоним Богомила (Богомила) Вошњака, словеначког и југословенског правника, политичара и дипломате прве Југославије (прим. прев.).

сељаштву у Србији; исти, Срби; Коста Стојановић, *Комерцијални покрет Србије* (Париз, 1919); Никола Стојановић, *Босна и Херцеговина* (Женева, 1917); Перо Слијепчевић, *Срби у Америци*; (Женева, на српском, 1917); Др М. М. Косић, *Јужнословенско питање* (Цирих, 1917, [на немачком, прим., прев.]); Иво Сековић, *Културни значај Србије* (Цирих, 1917, [на немачком, прим., прев.]).

Четврта категорија: југословенска књижевност, наука и уметност: М. Ј. Андоновић, *Суворор и Авала*; Југословенска библиотека, *Југословенска књижевност, наука и уметност*; М. Ибровац, *Иво Војновић*; Драг. Петронијевић, *Саборне цркве Србије*; превод Његоша, *Горски Вијенац*; А. Јакшић и М. Роберт, *Национална поезија српског народа*.

Пета категорија: српски позиви у помоћ: Г. Генчић, *Вайај у помоћ излагаче Србије*; Социјалистичка партија, *Социјалистички ајел*; П. де Соколовић, *Српски ајел Русима*; Тресић-Павићевић, *Аустроугарски режим*; Ђ. М. Станојевић, *Бомбардовање београдској Универзитету*.

Шеста категорија: уџбеници граматике, књиге српске лектире: П. де Лани и А. Ујевић, *Елементарна граматика српског језика*; Е. Рошел и Д. Таминцић, *Француско-српски*; А. Станојевић, *Практичан водич кроз француски језик*; Вес. Чајкановић и А. Офер, *Сажета граматика и водич кроз српско-француску конверзацију*; Д. Вековић, *Француско-српски речник*; *Француско-српска граматика*; *Приручник за српско-француску конверзацију*.¹⁰⁴

Известан број српских интелектуалаца провео је време свог избеглиштва у Енглеској, нарочито у Лондону. Њихова активност, с обзиром на њихову малобројност, била је веома значајна. Из ње је проистекло више књига с циљем да се енглеско јавно мњење обавести о српској и југословенској ствари. *Историју југословенске књижевности*, коју је на енглеском написао г. Павле Поповић, свакако треба посебно издвојити. Неке од информативних публикација наведених на претходним страницама такође су објављене на енглеском језику.

Једно мало интелектуално средиште оформило се и у Бизерти, у Тунису. Господин Веселин Чајкановић, професор на београдском Универзитету, уређивао је „новине за српске војнике и избеглице“: *Найрег*. Те новине су излазиле од 1916. до 1918. године; уз њих је излазио и један књижевни додатак, под насловом

¹⁰⁵ Поред календар на претходној окупацији објавиле интендант *Jahr Ernte, Verordnungen gegen Inflation, Verordnungen und der Bir Gebieten, die Verwaltung Land* (1917), извештаја на српском Београду: годину, итд. налази се у библиотеци

¹⁰⁴ Све ове књиге објављене су на француском језику. Све се налазе се у Народној библиотеци у Паризу, а готово све и у Народној библиотеци у Београду. Видети такође библиографску белешку на крају ове књиге.

„Из старих ризница“. Штампарија српских инвалида, која је преламала те новине, такође се подухватила издавања библиотеке „Напред“, с циљем да се Србима у избеглиштву понуди корисно и забавно штиво. Поред француско-српских приручника (елементарне граматике, приручника конверзације, речника), та збирка је, у своја 23 броја, садржала текстове на српском и преводе на француски језик великог броја народних прича и песама, савремену поезију, одломке из српске историје и из историје религија.

Кад је реч о судбини српске науке за време рата, треба истаћи један од ретких прилога науци саме Србије. Југ Србије су за време окупације посетили ботаничари Ј. Борнмилер, Херцог и Мрквица. Прва двојица (нарочито Борнмилер) објавили су тим поводом више геоботаничких описа, док је збирку покојног Мрквице описао Веленовски.¹⁰⁵

4. Уметност

Позориште је, као и ликовне уметности и музика, трпело бар исто колико и остале манифестације духовног живота. Чим је рат објављен и Београд бомбардован, више није могло бити ни речи о раду Народног позоришта у том граду. И сама зграда је била толико оштећена да се није могла користити за време окупације, па је морала да буде готово у потпуности реконструисана након престанка непријатељстава. Део декора и костима је спасен преношењем у Ниш, али је то спасавање било само привремено: као и остала покретна имовина која је припадала државним институцијама, и имовина позоришта је потом загубљена или уништена. Неколико представа је одиграно у Нишу, крајем 1914. и почетком 1915. године, али с великим тешкоћама, пошто су сви млади глумци били мобилисани.

Под окупационим режимом, уредник *Београдских новина*, Огризовић, и један српски драмски писац, Милутин Чекић, чинили су велике напоре да спасу живот српским глумцима тако што су им пружали часну прилику да зарађују за живот. Наиме, неколико најбољих глумаца из трупе налазило се у Београду. У једном престоничком локалу („Касина“) подигнута је сцена на којој је успешно изведен изванредан број српских комада. Та трупа

¹⁰⁵ Поред *Београдских новина* и календара-годишњака спомињаних на претходним страницама, окупационе власти су у Београду објавиле следеће документе: Војни интендант Hubert von Steinitz, *Ein Jahr Ernteverwertung in Serbien* (1917); *Verordnung ueber vorkehrungen gegen infektionskrankheiten* (1917); *Verordnung betreffend die Bemessung und Einhebung der direkten Steuern und der Birumlage in den okupierte Gebieten Serbiens* (1916); *Bericht ueber die Verwaltung des Kreises Beograd-Land* (1917); изванредан број других извештаја истог типа; један извештај, на српском језику, гимназије у Београду за школску 1916–1917. годину, итд. (већина тих докумената налази се сада у Народној библиотеци у Београду).

је гостовала и у Ваљеву и у Крагујевцу. У овом потоњем граду подигнута је једна посебна сцена на којој је такође одиграно неколико представа.

После балканских ратова, 9. јануара 1914. године, почело је да ради једно позориште у Скопљу. Његова за нужду склепана зграда није била у прилици ни да буде испробана на прави начин. Првог марта исте године изгорела је до темеља. На њеном згаришту саграђена је убрзо нова сцена која је радила до 10. јула 1915. године. После тог датума активност позоришта била је онемогућена ратом и брзом евакуацијом целе земље. Током окупације Бугари нису дозвољавали никакву позоришну активност, ни у Скопљу, ни у било ком другом граду у њиховој окупационој зони.

Срби воле позориште. Где год се окупи извештан број младих, одмах се јавља идеја да се игра на сцени. У концентрационим логорима (у Мађарској, али никако у Бугарској!), у позадини, у избеглиштву, играло се на импровизованим сценама. Логорске бараке, трпезарије, зеленило неког поља или шуме – свако место било је добро да се потражи забава или заборав несреће с којом се живело. А ако би се и неки професионални глумац нашао међу организаторима, све је ишло као по лоју.

Највећи успех је постигнут у Бизерти, где је веома велики број српских војника боравио мање или више дуго: то место је било нешто као позадина Солунског фронта. Млади регрути, рањеници, конвалесценти, ратни инвалиди, добровољци из Америке, осуђени војници и официри, француски официри и војници који су се нашли у сличној ситуацији – сав тај свет представљао је богомдану публику за позориште. Ту је био и један изврстан професионални глумац. Ништа дакле није недостајало и могло се почети с радом. Под управом тог глумца, г. Гинића, позориште је почело да ради у војном логору код Лазоаза, априла 1917. године. Од јуна месеца исте године кренуле су представе са српског националног репертоара у величанственом амбијенту једног великог амфитеатра под ведрим небом, саграђеног по античком узору, који је могао да прими 3.000 гледалаца.

Током рата, на више места, глумци и интелектуалци покренули су иницијативу за изградњу позоришта у близини фронта. Много је било тих позоришта. Најпознатија и најближа фронту била су код Солуна: позориште југословенске дивизије, позориште

дунавске дивизије, војно позориште „Тоша Јовановић“, позориште секције војника на опоравку у околини Зејтинлика.

У Француској, разне групе студената нису могле одолети задовољству глуме кад год им је то било могуће. Без подизања посебних сцена, користили су сваку салу која се могла поделити неком завесом да би ту импровизовали сцену и кулисе. Споменимо, међу толиким другим, мало позориште у Малабрију, код Париза, где је боравило стотинак српских студената, преморених или малокрвних, које је радило током лета 1919. године.

У концентрационим логорима, у Ашаху, у Болдогашоњу, у Нађмеђеру, у Нежидеру, а нарочито у Гредигу (код Салцбурга), где је уз ратне заробљенике био интерниран и велики број српских интелектуалаца, било је тренутака кад би се интелектуални живот размахнуо. Захваљујући хуманитарним друштвима, међусавезничком Црвеном крсту и српској влади, којој су помагале Сједињене Државе, помоћ у намирницама почела је да стиже из иностранства, па је живот тих људи постао подношљивији. И одмах се појавила жеља да се нахрани и дух пошто су, макар и скромно, намирене телесне потребе. Почеле су се читати књиге које су се могле набавити, размишљало се о музици, о позоришту. На више места позоришне трупе и оркестри, мање или више бројни, формирани су уз помоћ аматера.

Кад је реч о српској музици током рата, мора се направити разлика – као и за све остале облике интелектуалног и уметничког живота – између ситуације у окупираној Србији и оне у избеглиштву. За музику се може рећи оно што смо већ рекли за књиге и новине: зимски, да не кажемо самртни сан у Србији, блистав развој у избеглиштву. Становништво Србије имало је друге бриге и није му било до бављења уметношћу, поготово не музиком, која је синоним за радост и слављење живота. Њима је било битно да сачувају живу главу, да дочекају крај рата, какав год он био. Овде-онде чуо би се понеки клавир, али није то Србин свирао: био би то неки странац. Виолина, верни сапутник сентименталних и сетних душа, нешто би се чешће огласила оплакујући судбину преживелих у покушајима да изразе неку наду, затамњену, али неумрлу. У Београду, расположење је унеколико било другачије. Велики градови не омогућавају тиховање нити ону озбиљност који красе унутрашњост земље и нарочито село. Више космополитска,

престоница је за време окупације задржала свој уобичајени изглед ужурбаног, многољудног града. Кафане су биле пуне света, а само је око доброг познаваоца ствари могло да уочи да ту правих Београђана готово да и нема. Оркестри дошли из Аустрије или из Мађарске, често су свирали добру музику. Али српски музичари у томе нису учествовали ни на који начин. Могли бисмо навести, као јасан пример великих губитака које је поднела музичка уметност у Србији, велики број оштећених, уништених или однетих клавира. Што се самог уметничког стваралаштва тиче, морамо навести велики губитак, током повлачења, једног значајног дела великог српског композитора, Стевана Мокрањца, које је садржало, у уметничкој форми, све литургијске напеве православне цркве. Мокрањчева редакција тих напева била је резултанта две варијанте, београдске и карловачке (Срем). Оно што су претходни музичари пропустили да ураде, он је то сјајно урадио: раздвојио је литургијске мелодије, не на правилне музичке ритмове, већ на мелодијске ритмове, да би тако сачувао сву ширину и озбиљност црквеног појања. Његово дело је откупио Епископски савет Србије, али је оригинал изгубљен у повлачењу 1915. године. Ипак је сачуван један ручни препис у београдској Богословији.

У избеглиштву је више српских музичара много радило, а њихов боравак у иностранству имаће непроцењив значај за будућност српске музике. Они су често били у прилици и да се покажу као извођачи пред иностраном публиком најзначајнијих дела националне музике. Француска, као и енглеска публика, била је очарана композицијама те националне музике, нарочито мелодијама и песмама из Македоније и Словеније. Српски ђаци и студенти свуда су певали у хоровима, а њихови моћни и добро сложени гласови такође су наишли на одличан пријем. Индивидуално певање изгледа да је имало много мање успеха. Странци су у хорском певању видели једну особиту црту српске психологије.

Рекли смо већ каква је била судбина Народног музеја и његове галерије слика. Кад је почела евакуација, сандуци с уметничким предметима налазили су се у Митровици (Косово). Аустроугарска војна управа поверила је једном мајору, извесном Ивану Ковачићу, пореклом из Загреба, бригу око сређивања српских музеја, библиотека, архива и осталих сродних институција које су биле ратом угрожене. Неких двадесетак српских професора и других

интелектуалаца ангажовано је на том послу. Једна комисија коју је именovala влада да би поднела извештај о резултатима те акције, а у којој се налазио и г. Урош Предић, српски академик и сликар, поред још неколико значајних Срба, известила је, уочи евакуације, да је „спасено све што се спасити могло у крајње тешким условима у то време“. Два бивша српска чиновника била су добила задатак да среде архиву Академије наука. Изгледа да је цела збирка рукописа спасена. Галерија слика из Народног музеја поверена је бризи гг. Зорића и Николајевића, професора београдског Универзитета. „Стање у којем су се налазиле те слике, од којих су неке биле непоправљиво оштећене, пише г. Николајевић, било је више него јадно. На брзину спаковане, немарно и неспретно, у сандуке који пропуштају воду, вожене су до Митровице током нашег повлачења, да би тамо биле бачене као предмети без вредности. Запрљане или прекривене прашином, неке чак избушене картечом за време бомбардовања Београда, те слике без рамова деловале су као лепе жене, али остареле и увеле.“ Пре него што је почело њихово разврставање, морао се најпре обавити технички посао чишћења. Галерија, јако смањена, на једвите јаде је обновљена.

У избеглиштву, српски уметници, сликари и вајари, који су успели да побегну, много су радили током рата и учествовали су на више изложби. Неки од њих су организовали и индивидуалне изложбе, као велики далматински вајар Иван Мештровић, најмоћнији уметник међу Југословенима. За време својих боравака у Риму, Лондону, Женеви, Кану и Паризу, Мештровић је био у прилици да се неуморно залаже за ослобођење своје земље. Само у Енглеској, организовао је између 1915. и 1918. године чак осам изложби својих радова за које је показано живо интересовање. Током те четири године Мештровић је довршио велики број својих радова, међу којима је најзначајнији циклус страдања, који је задивљујуће контрастиран с групом јунака Косовског боја, који је саставни део његове грађевине Видовдански храм.

Српски уметници, с Мештровићем на челу, излагали су своје радове на Великој изложби 1919. године у Гран Палеу у Паризу и на више других изложби. У унутрашњости су, у више наврата, организоване мање изложбе уметничких радова и домаће радиности. Наводимо, примера ради, ону у Лиону 1917. године.

Најзад и неколико речи о условима у којима су се за време рата преносиле *мисли и веси*. Од самог почетка ратних операција поштанска служба је била блокирана, с једне стране, огромном количином поштанских поштиљки, а с друге стране смањеним особљем, најзад и војном цензуром. Поштиљке су стизале врло нередовно и с великим закашњењем. Западни крајеви, које је непријатељ повремено окупирао, били су у том погледу у посебно неповољном положају. Велико повлачење направило је у поштанској служби потпуни хаос. Људи су се информисали путем гласина; често су чланови породица губили међусобну везу, да би се поново пронашли у Албанији, на обали мора, или у Француској, на Крфу, у Солуну, у Северној Африци, у Мађарској, Бугарској, или да се више никада не би пронашли. За време окупације Срби су дуго били подељени на два неједнака дела потпуно одвојена један од другог. Једни су били у Србији или у земљама завојевача, а други напољу, у избеглиштву, на фронту, на дну мора, незнано где. Између једних и других никаквих веза није било током целе једне године. Унутар саме земље дописивање није било нимало лако. Како се све налазило у рукама војске, приватно дописивање између градова било је забрањено. Чак је и путницима забрањивано да преносе писма. Власти су се плашиле народног устанка и трудиле су се да онемогуће сваки контакт између разних области земље. Неколико месеци касније успостављена је поштанска управа за грађанство. Све дописнице (затворена писма су била забрањена) морале су се носити директно и лично у пошту, где су одмах читане и отправљане даље или враћане. Морале су да буду написане латиничним писмом (ћирилично писмо је било једном засвагда забрањено). Отприлике годину дана после почетка окупације поштанска служба је постала нешто редовнија. Сад су се дописнице могле остављати у поштанским сандучићима. Али, војна цензура је и даље постојала, поштиљке су се гомилале, а дописнице су стизале врло нередовно: тек је отприлике једна петина стизала до свог примаоца. Нема сумње да је велики број дописница уништаван. Поштиљке су, током окупације, извесно време франкиране маркама Босне и Херцеговине, уз додатни натпис: *Serbien*. Ускоро су те марке повучене из употребе и замењене војним аустроугарским поштанским

106 У октоб
управа је п
посебне м
Петра на б
борби за о
Али готово
повлачење
веома мал
неке од њ
Уочи еваку
су марке к
недостатку

маркама. У областима под бугарском окупацијом коришћене су уобичајене поштанске марке које су коришћене и у Бугарској.¹⁰⁶

5. Удружења и друштва

Иако не у тој мери раширене и уобичајене као у англосаксонским и германским земљама, установе интелектуалне сарадње су ипак играле одређену улогу у Србији. Како је становништво углавном било слабо образовано, а општи ниво доста низак, образовани људи су се нашли пред двоструким задатком: с једне стране да се удружују међусобно у напору да развијају своја знања или бар да не изгубе превише од оног што су научили током школовања; с друге стране, да оснивају удружења за образовање школске омладине и сељака, удружења која су у Србији позната под називом „културни покрети“.

Средњошколски професори, учитељи, свештеници, чиновници поште и телеграфа, лекари, инжењери, адвокати, литерате итд., све те професије су имале своја посебна удружења чији је циљ био да штите своје интересе, али нарочито и да обогаћују своја знања на скуповима, конгресима, у периодици или у сепаратима итд. Широке народне масе нису, природно, имале никакве везе с тим строго професионалним удружењима. Али је било и неких других чији је циљ био управо да популаризују науку, да шире здраве обичаје и корисна знања, да издају књиге, брошуре, новине ради ширења својих идеја. Таква су била, на пример, три велика удружења за издавање књига: „Књижевна задруга“, чија бројна и солидна издања (оригинала и превода) представљају истинску интелектуалну ризницу, Српска краљевска академија, која је издавала изврсне научне књиге, и Друштво „Свети Сава“ које је субвенционисало издавање вредних књига и издавало један велики часопис, *Брасиво*. Две посебне задужбине, Илије Коларца и Дим. Стаменковића биле су посвећене различитим циљевима: прва је субвенционисала издавање научних књига, а друга је издавала књиге за просвећивање народа и нарочито школске омладине. Осим тога, друштва за борбу против алкохолизма, гимнастичка и извиђачка друштва развила су врло живахну активност међу школском омладином, било њиховим

¹⁰⁶ У октобру 1915. године српска управа је пустила у оптицај посебне марке са сликом краља Петра на бојном пољу, у спомен борби за ослобођење Београда. Али готово одмах је уследило повлачење, тако да су те марке веома мало коришћене, а само неке од њих су биле у употреби. Уочи евакуације српских трупа те су марке коришћене као ситниш, у недостатку ситног кованог новца.

организовањем и живом речју, било преко посебних публикација. Најзад, постојала су и разна женска удружења од којих је, нема сумње, најважније било Коло српских сестара, патриотско и хуманитарно друштво основано 1903. године са следећим циљем: пружање моралне и материјалне подршке Србима у крајевима под туђинском влашћу. Његова централа је била у Београду, а подружнице су се рашириле по свим градовима у Србији. То друштво је сакупљало прилоге у новцу и у натури и слало их нарочито у Јужну Србију. Оно је организовало и обуку за болничарке. Једна друга организација, која је надилазила окви-ре чисто интелектуалне и социјалне акције, била је „Народна одбрана“, националистичка организација основана октобра 1908. године поводом аустроугарске анексије Босне и Херцеговине. Она је имала енергичног и способног генералног секретара, г. Милана Прибићевића, тада младог официра српске војске. За два месеца основане су 233 окружне и среске подружнице. Тај покрет је убрзо прешао границе Србије нашавши своје место и међу Србима из Аустрије, и чак и оним из Америке. Школска омладина није мировала, нарочито у оквиру гимнастичких друштава „Душан Силни“ и „Соко“, у оквиру покрета против алкохолизма, а у одређеној мери и под утицајем социјалистичких идеја.

Соколски покрет и покрет за борбу против алкохолизма за-служују да се посебно позабавимо њима. Соколска идеја је рође-на у Чешкој 1862. године, с главним циљем да „развија нацио-налну свест, да оплемени духовну и физичку снагу чешког народа путем духовног и физичког васпитања“. Та идеја се брзо ра-ширила међу Јужним Словенима, а пре свега међу Словенцима (већ од 1863. године). У Србији, прво гимнастичко друштво да-тира од 1857. године. Оно се 1891. године трансформисало у Со-колско друштво. А 1892. године основано је и друго гимнастичко друштво, „Душан Силни“, као конкурент оном првом. Тек 1910. године та два друштва су се стопила у јединствено удружење: Савез друштава „Сокол“ и „Душан Силни“. Тај савез је имао свој орган, *Соколски гласник*, а у Београду је организовао 1910. године први „слет“ уз учешће чешких, хрватских и словеначких Сокола. За време балканских ратова, као и од 1914. и 1919. године, та друштва нису радила. Прво друштво за борбу против алкохо-лизма основано је 1901. године с идејом потпуног уздржавања

од алкохола. Године 1903. почиње да излази лист *Трезвеност*. Године 1907. ложа Добрих темплара основана је у Београду, са секцијом за омладину која ће се убрзо знатно увећати. Омладински лист, *Савезник*, основан је 1910. године, и он ће у доброј мери допринети развоју тог покрета у средњим школама и на Универзитету. Године 1912. било је 80 организација са 8.000 чланова. Организовано је више антиалкохоличарских изложби. Посебна пажња посвећена је пропаганди међу железничарима. Најзад, издат је и велики број брошура.

Рат је обуставио активност свих тих организација. Како су њихове централе све биле у Београду, њихов рад је обустављен од самог почетка непријатељстава, односно чим је престоница бомбардована. Престали су да излазе сви органи тих удружења и друштава. Њихове су архиве биле расуте и уништене, што у самом Београду, што приликом повлачења, кад је један ревноснији члан покушао да је спасе. Једино су још Коло српских сестара и Народна одбрана давале знаке живота још неко време. Прва од тих организација морала је да обустави излажење свог годишњака *Варгар*, који је издавала једном годишње још од 1906. године. Али је зато развила једну другу врсту активности: узела је учешћа у раду војне болнице, једну је и сама основала, а другим болницама је обезбедила велики број болничарки. По престанку рата основала је Дом ратних инвалида са Занатском школом. И Народна одбрана се знатно развила током балканских ратова. Она ће привући велики број српских националиста из још потчињених крајева, и зато је Аустроугарска у свом ултиматуму захтевала и распуштање те организације; сви њени чланови и симпатизери настањени у Аустроугарској стављени су ван закона, а често им је и суђено због велеиздаје. После рата је та организација изменила свој програм и трансформисала се у југословенску организацију, с јединим циљем да допринесе интелектуалном и моралном препороду народа и оствари духовну везу између различитих делова Југославије.

У окупираној Србији друштвени живот је у правом смислу речи био угашен. Ни Аустроугари, ни Бугари нису дозвољавали обнову удружења и друштава која су постојала пре рата. Још мање су дозвољавали оснивање нових. С друге стране, брига за голи живот толико је била закупила дух становништва да се једва

могло и помишљати на обнову друштвеног живота. Најзад, већина челника и чланова тих разних некадашњих организација били су ван земље. Са своје стране, окупационе власти нису готово ништа чиниле да би створиле повољну атмосферу за развој друштвеног живота. То је, заправо, била војна окупација са свим особеностима привременог заузимања поседа из ког треба извући највећу могућу добит, и коју треба по сваку цену заштитити од било какве блискости с домаћим становништвом. А ово потоње је показивало углавном слабу спремност за сарадњу са завојевачима.

Оно мало што су покушали да учине, нарочито Бугари, да би задобили поверење становништва, наишло је на врло хладан пријем, нарочито у мањим варошицама и на селу. Бугарске власти (војне, школске и црквене) организовале су повремено саборе на које је позивано становништво. Окружни начелник или командант места користио би такав сабор да би грађанство саветовао да буде лојално, да би му пренео неку наредбу, да би с људима ступио у контакт, или једноставно да би окупљенима говорио о победама бугарске војске, о нестанку српске државе, о коначном карактеру окупације итд. Неки војни или цивилни челници јако су држали до тих сабора, па би одсуство неког грађанина на сабору било за њих довољан разлог да га интернирају. Није стога тешко замислити у каквом су расположењу људи долазили на те саборе и какав утицај је на њих могла да има таква сарадња с властима. Друга честа пракса бугарског режима састојала се у предавањима (*скасци*) која су држали бугарски интелектуалци у име власти, увек у националистичком духу. На тим предавањима говорило се о историји Бугарске, такође и о историји окупираних области, које су представљане као да су првобитно биле бугарске а затим пале у српско ропство. Као и у црквама и у школама, окупација је на тим предавањима представљана као ослобођење. Ако становништво још није свесно добробити новог стања ствари, говорило се окупљенима, то значи да им још није излечена ропска душа, или да су непокорни, па им треба дати још јачи лек. Ако би пријем код становника на тим предавањима био превише хладан, власти би одлучиле да их још притегну, да још неке од њих интернирају. Неки проницљивији представници власти потрудили би се, напротив, у таквим случајевима, да предузму неке мање оштре мере, да узму у обзир потребе тих људи и да од њих не

107 Мих. Шп
где је реч о

захтевају нешто што они не могу да дају или да учине. Једном речју, *скаски* су биле једно од оруђа асимилације у рукама владе, а не културне манифестације; био је то начин органа власти да изврше смотру становништва и да сазнају нешто о његовим осећањима према режиму. У почетку присуство на тим предавањима није било обавезно, и људи су у врло малом броју долазили на њих. Касније су власти суграђанима дале до знања да је присуствовање тим предавањима за њих начин да покажу своју лојалност бугарској држави. Према сведочењу једног аутора, власти су „пушком и ножем“ приморавали грађане да долазе на *скаски*.¹⁰⁷ Трећа врста забаве коју су организовале бугарске власти, била су „соареа“, с игранком или без ње. У свим градовима бугарске окупационе зоне те вечерње забаве су одржаване врло често, и нису биле без успеха. Бугарским официрима и чиновницима била је потребна забава, а њихова природна фамилијарност потпомогнута је још сличношћу бугарског и српског језика и обичаја. Становништво, а нарочито омладина, нису видели ништа лоше у томе да се мало забаве у друштву „браће Бугара“, како се иронично говорило, али и с дубоким осећањем сличности та два народа и нужности која им је наметала да живе заједно. Много се тога имало замерити Бугарима, а пре свега масовна интернирања. Али, зар није требало на тренутак заборавити несрећу садашњег тренутка и покушати да се макар мало ужива у животу и младости? Тек кад је Топлички устанак у крви угушен, ти односи су сасвим захладнели. Бугари су схватили да српски дух уопште није замро, а становништво, које је постало жртва једне ужасне одмазде, јасно је видело да окупација уопште није неко пролазно зло, како је у почетку могло да се поверује. На те вечерње забаве, које смо споменули, долазиле су углавном богате породице које су избегле интернацију. Млади из тих добродостојећих породица нису могли да одоле задовољству играња. Понекад би на програму било хорско певање, с такмичењем становника, и чак с песмама на српском језику. У Прокупљу, на пример, ратни инвалиди су обновили свој некадашњи хор, певали су у цркви, па и на тим вечерњим забавама, пред мешовитом публиком.

На то се сводио интелектуални и уметнички живот становништва окупиране Србије. На селу је тога било још мање: тамо, наиме, ничег од тога није било. С друге стране, сељаци су били

¹⁰⁷ Мих. Шпанић, *Окупација*, стр. 70, где је реч о граду Прокупљу.

доста слободни у кретању, с обзиром на то да су села била разуђена, а имања најчешће изолована једна од других. На славама и свадбама могли су да се забављају како су хтели, под условом, наравно, да су имали шта да потроше. Материјални положај сељака био је углавном знатно бољи од положаја становника градова, а поготово становника Београда. Свадбе су биле честе, чешће него што се желело, нарочито у бугарској окупационој зони. Из страха да им војници и официри не напаствују ћерке, родитељи су их радије удавали и по неколико година раније него што је било уобичајено: ако несрећа већ треба да их снађе, боље је да их снађе у њиховој сопственој кући. Тако се дешавало да се удају девојчице од 13 и 14 година.

Споменимо најзад и врсту усмене књижевности која је настала под окупацијом. Живахан и оштар дух Срба морао је нужно негде да нађе неко исходиште. Не будући у могућности да гласно и јасно кажу оно што мисле, млади су у потаји певушили песмице на мање или више вешто склепане стихове који су, међутим, доносили извесно олакшање становништву осуђеном на мук.¹⁰⁸ Свака од тих песмица алудирала је на неког аустроугарског званичника или на неки непопуларан чин власти. Оне илуструју у извесној мери расположење српског становништва које није губило наду да ће „вода поново потећи тамо где је већ једном текла“ и да ће се слобода вратити.

6. Судбина интелектуалаца

Тек понешто ћемо рећи о положају српских интелектуалаца који су се повукли с војском или побегли у иностранство пре последње германске, мађарске и бугарске офанзиве. Ако би успели да преброде албански пакао, више их се није имало због чега жалити. Српска влада, уз помоћ савезничких влада, обезбедила је неокрњена примања свим својим чиновницима и пензионерима, стипендије свим студентима, а готово па довољну помоћ свим осталим избеглицама. Ђаци су имали обезбеђен стан и храну, у разним француским средњим школама и гимназијама, а затим у српској гимназији у Ници. После неких почетних потешкоћа, сви српски интелектуалци у избеглиштву су на крају били материјално

¹⁰⁸ Ево неколико строфа које је сакупио г. Лапчевић у Београду:

*Фрања скућља казане
Да ђојрави џојове
Све џо чика-Пера ђледа
Не љући се он на њеја.
Динар је сад јачи од круне:
Од Солуна Србин ће да јруне!
Чика-Пера јаше коња бела,
Преко баре јури Америка цела!*

Слична песмица, настала на улици, којом су исмевани сви моћници војне владе, била је забрањена, а власти су обећале 5.000 круна оном ко буде потказао њеног аутора. Није се нико нашао ко би издао аутора или певача. И сами сељаци су састављали и певали такве песме. Поред оне коју смо раније навели (у Поглављу четвртом, 1), Д. Лапчевић је забележио и следеће две строфе:

*Сини муњо да нађем ђаламаре
Да обесим све Швабе и Мађаре,
Сини муњо џамо иза брда,
Да ђојерам о свејљу варваре.
Чика-Перо, оседе џи ђава:
Мађар џеби судбину решава!
Нишџа за џо, све ће добро биџи,
Нама ће се чика-Пера враџиџи.
Он ће џада кукавном Мађару
Горку судбину да решава.*

Српски текст из *Окућације*, стр. 94, 95 („Фрања“ је цар Франц Јозеф, а „чика-Пера“ краљ Петар).

обезбеђени. Могло би се чак рећи да су Срби избеглице у неку руку сви постали уживаоци државних пензија. Тиме би се можда могло објаснити у извесној мери њихово одсуство иницијативе у избеглиштву. Ако оставимо по страни студенте, неколицину научника и извештај број радника препуштених самим себи, остале српске избеглице, нарочито државни чиновници, нису учинили ништа продуктивно нити заиста корисно током свог боравака у иностранству. Они заправо нису умели да се снађу. На самом почетку су кренули да уче језик, без претеране журбе да га науче. Ако би из Солуна стигла вест да је Битољ заузет, одмах би се јавила нада у скори повратак. Вреди ли онда, сматрали су, да се у таквим условима започиње било шта озбиљно? Живели су од данас до сутра, читали новине и очекивали сензационалне вести. Што су ти људи били старији и више везани за предатни живот, утолико мање су били у стању да се привикну на нове околности и да стичу неке нове навике. Стога је старији свет врло мало искористио свој боравак у иностранству, бар с интелектуалне тачке гледишта. Можда им се тај нови свет чинио исувише далеки, превише заклоњен велом њихове једноставности и доброћудности да би могли да схвате сву дубину једне старе и постојане цивилизације. Од Француске су видели само Париз, а у Паризу су примећивали само широке булеваре и у њима бројне и пријатне кафане. Мало је Срба радило нешто озбиљно, а занемарљиво мало оних у поодмаклим годинама. Млади су се боље сналазили. Брзо су учили језик, па, свикнути на редован рад, полагали би испит за испитом. Чак су и међу француским и енглеским ђацима успевали да бриљирају и да изненађују своје наставнике брзином којом су усвајали знања и лакоћом схватања проблема. Управо је, наиме, та млада генерација, мање исцрпљена ратом, али и мање спутана навикама своје земље, на најбољи начин искористила све оно драгоцено на шта је наишла у избеглиштву. Она је та која ће науци и књижевности, као и јавном животу нове југословенске државе дати свој најдрагоценији допринос. Можда ће управо преко њих продрети најзад у ту оријенталну средину дух модерности, истински европски и светски.

Српски интелектуалци у Србији, или они који су били интернирани у концентрационе логоре, налазили су се у неупоредиво горем положају. Њихова оскудица била је равна потпуној беди.

Немајући ништа за продају, ништа што би сачували од реквизиција, често су били жртве најсуровије глади. Државни чиновници и људи слободних професија нису уопште имали прилику да нешто зараде. Тек врло ретко, и сасвим изузетно, окупационе власти би пожелеле да их употребе за послове које су били у стању да обављају. Плашећи их се више него обичних грађана, нарочито у бугарској окупационој зони, власти су их стално држале на оку. Ако лично нису били богати – а богатство је било крајње ретко међу српским интелектуалцима – живели су у најцрњој беди. А ако би још били и интернирани, њихове породице су биле осуђене на просјачки штап. У аустроугарској окупационој зони, нешто је ипак од самог почетка учињено за бивше српске чиновнике. Образован је Одбор са задатком да прикупи молбе чиновника, да их провери и да о њима извести надлежне органе. Одлучено је да се сваком од тих чиновника исплаћује половина њихових уобичајених примања, али у крунама. А како је једна круна по званичном курсу мењана за два динара, ови су у стварности примали тек четвртину својих примања. Како се у просеку радило о примањима од 200 динара, чиновници су примали само 50 круна месечно, односно врло мало с обзиром на тадашње цене. Тек 1917. године, с уласком Сједињених Држава у рат, питање српских чиновника који су остали у Србији решено је на готово па задовољавајући начин. Влада је преко Женева слала плате свим чиновницима чије је адресе имала. Тај новац, нажалост, није увек стизао коме је био намењен. Чим су те плате српске владе почеле да стижу, аустријске власти су престале да исплаћују своју помоћ. Ипак, један врло ограничен број лица наставио је да је прима.

Слободне професије су биле тешко погођене. За већину лица која се њима баве, прилика да зараде за живот угашена је на самом почетку рата. Будући да Закон о војној служби не предвиђа никакву старосну границу, проценат мобилисаних међу њима износио је вероватно и свих 90%. Није стога тешко замислити у каквом положају су биле њихове породице. Докле год је влада била на српској територији, они су примали плату резервних старешина; али, после евакуације из земље, ситуација је за њихове породице постала веома тешка, било да су они остали у земљи, било да су напустили Србију. Према најсвежијим статистичким подацима за Србију, и према проценама за нове области, било је у Северној

и Јужној Србији: 1.800 свештеника, 350 адвоката, 450 лекара, 250 инжењера и архитеката, 10.000 општинских чиновника, 3.000 лица других слободних професија (новинара, уметника итд.). Ништа прецизно не можемо рећи о судбини тих људи јер о њима нико није званично водио евиденцију, ни српска влада, ни окупационе власти. Велики број њих се окренуо трговини или је променио занимање да би могли да зараде за живот. Како је појама трговине захватила готово све друштвене слојеве, није чудно што су се и људи слободних професија лако у њу упустили.

У многим погледу рат је био освета једноставних људи и мануелних радника. Потцењени, чак и презрени у нормална времена, добили су на значају у општој невољи и из ње изашли знатно увећани и ојачани. „Господа“ и „интелектуалци“ – које су српске школе држале по страни од стварног живота и лишавале позитивних способности – били су у прилици да осете сву јаловост својих теоријских знања, понекад и сву испразност своје егзистенције. Али, како је Србија једна неразвијена земља, земља која је притом и добила рат, све се на крају средило у корист чиновника и „интелектуалаца“, па су ови ускоро поново испредњачили пред „мануелцима“ које је судбина на тренутак била уздигла.

III. Индивидуални, породични и друштвени морал

Рат не уништава само материјална добра. Он не убија и не сакати само тела. Он уништава или темељно квари душе, као што и духу наноси тешку патњу. У рату људска душа се понекад уздигне до неслућених висина и сведочи о невероватним одрицањима; али, у неким другим тренуцима буде се најпримитивнији нагони да би се, уз савезништво најподмуклијег лицемерства, ставили у службу уништавања и истребљивања ближњих. На степену моралног развоја до ког је човечанство стигло до овог часа, може се рећи да се негативна својства душе у рату развијају знатно више од оних позитивних и конструктивних. Смртна опасност, која је тада општа и непосредна, чини да људи сматрају да су у ситуацији нужне одбране и да им је стога све дозвољено. Тада се као правило понашања усвајају најнеморалније паролe: „Спасавај се ко може!“, „Бог убија оног ко неће ако може“, „У рату је све дозвољено“ итд.

Индивидуални, као и породични и друштвени морал, обележила је једна дубока промена. Поред блиставих примера хероизма, одрицања и пожртвовања, наилазимо и на гадости најниже врсте које би, да су потрајале још неко време, поткопале саме темеље друштва.

Да би се дала оцена о индивидуалном моралу Срба за време рата, мора се посматрати њихово понашање као Срба и као људи; кад је породични морал у питању, ваља их посматрати као чланове породице: као мужеве, супруге; најзад, кад је реч о друштвеном моралу, треба их посматрати као чланове корпорације, организације, неке одређене друштвене групе (војнике, трговце, раднике, чиновнике итд.). Није могуће подвргнути детаљном разматрању цело српско друштво током рата, са становишта морала: цела књига би била потребна за студију таквог обима. Ми ћемо се овде задовољити краћом скицом понашања разних друштвених елемената у Србији, с посебним нагласком на период окупације који се с правом сматра најтежим испитом пред којим се нација може наћи.

У друштвима без велике традиције и без дубоко укоренење дисциплине, *индивидуални морал* никад не може бити посебно јак. Ако и највулгарнији облик религије, са својим претњама кажњавањем на оном свету, није присутан као кочница, страсти се разуларе, а непочинства се брзо претварају у најкрвавије злочине. Чак и у старијим и зрелијим нацијама рат изненада рађа жељу за осветом и за суровошћу: то су добро показали догађаји на Западном фронту. Онда можемо замислити до ког нивоа нехуманости су доведени огрубели и сангвинични људи с обала Дунава и с обронака балканских планина бачени у борбу једни против других после толиких година систематске пропаганде с циљем развијања међусобног презира и мржње. Балкански ратови (1912–1913) потрошили су добар део одушевљења и чистог хероизма Срба. Да рат 1914. није за њих био одбрамбени, чији је циљ био одбрана националне територије и слобода, резерва њихових херојских осећања брзо би била исцрпљена. Атмосфера на фронту ствара посебну психологију која више одражава друштвени него индивидуални морал. Међутим, у позадини, где је човек готово без контроле, а у сваком случају у ненормалном стању, и где се оно што чини оправдава изговорима: „пословна тајна“, „најбоље намере“,

109 Л. Лазаре

110 Бој. Никс
стр. 21.

„званична служба“, „специјална мисија“, у позадини, дакле, човек је препуштен практично самом себи: ту се његов индивидуални морал показује потпуно огољен. Избеглиштво, са слободом кретања и деловања у сасвим новој средини, било је такође за људе велико искушење. Окупација, са својим нужностима којима се све могло оправдавати, била је још веће искушење. Ако уз то додамо и да су завојевачи све чинили да подстакну потказивање, издајство, шпијунирање и продавање душе, лако ћемо разумети да индивидуални морал међу Србима није увек био на завидној висини. Штавише, право је чудо да се, у тако тешким околностима, нашло довољно јаких душа које су се одупрле свим искушењима и потпуно сачувале достојанство. Према сагласним сведочењима свих аутора мемоара, и лица која смо били у прилици да испитујемо, случајеви моралне слабости били су изузеци – можда не баш ретки, али ипак изузеци – док је већина становништва које је остало у Србији била пример поштеног и беспрекорног понашања. Истина је да су Аустроугари и Бугари успевали да међу Србима из Србије заврбују неколико мушкараца и жена спремних да се ставе у њихову службу као добављачи намирница, тајни агенти, чак и као обични потказивачи. „Било их је међу обичним светом, као и међу образованим људима. Та одвратна створења потказивала су, пре свега, своје личне непријатеље, а затим и неке друге поштене и невинне људе. На част Србији и њеној престоници, непријатељ никад није успео да пронађе довољан број људи за своју шпијунску службу.“¹⁰⁹ Било је и оних који су окупационим властима служили у доброј вери или подстакнути сасвим посебним осећањем правде. Они су потказивали своје суседе или своје суграђане који би учинили нешто непоштено: опљачкали неку радњу или неку кућу, сакрили већу количину хране или стоке итд. Овако су размишљали: у заједничкој несрећи никоме не сме да буде боље него осталима. „Ако ја оволико патим, е, па нека пати и он.“ Неки други су шпијунирали из забаве, као добровољци аматери. „У окупираној Србији, та врста шпијунаже је, под утицајем Аустрије, узимала све већег маха. У то време је то било наше велико зло, које ће у историји окупације остати као велика и гадна црна мрља.“¹¹⁰ Власти су без зазора узимале у своју службу младе људе, готово децу, да би се преко њих обавестиле о неком виђенијем човеку. Неки гимназијалци, студенти и млади радници често

¹⁰⁹ Л. Лазаревић, *Белешке*, стр. 127.

¹¹⁰ Бој, Николајевић, *Под Немцима*, стр. 21.

„очистили“. Најпре би покушали да од њега извуку неко признање или бар неку корисну информацију, мање или више бруталном тортуром. Затим би директно или преко трећег лица дошла на ред сугестија о откупу. Откуп је углавном био веома висок. Породица би тад пожурила да обезбеди тражени износ, често би се и задуживала у ту сврху. Ако не би успела да обезбеди тражени износ, ухапшени би био упућен у концентрациони логор... Војне власти су имале једну посебну шпијунску службу. Циљ им је био да истражују скривено оружје и да мотре на сваки покушај устанка или било каквог насилног изражавања ставова. Та служба је, осим тога, требало да открије све оне који су, прикривено или отворено, изражавали наду у преокрет ратне среће и охрабривали људе да чекају боље дане. У унутрашњости, још више него у Београду, а поготово на селу, односи између становништва и завојевача били су углавном коректни, али хладни. Људи су избегавали да имају посла с њима, нарочито из страха да им се „не омакне нека реч“ због које би им следовало интернирање или новчана казна.¹¹⁶ Радије су се држали подаље од „ђавола“. Потказивање је било толико раширена пракса да човек никад није био сигуран да му у кућу неће банути агенти или војници, чак и кад им је била потпуно чиста савест. Манија потказивања обузела је неке људе који су у њој налазили разбигригу. Та разбигрига је понекад скупо коштала неке потпуно невинне људе, а у сваком случају је уносила смртни страх међу чланове њихових породица.

У избеглиштву су Срби били мање оптерећени егзистенцијалним проблемима и нису се могли правдати оном полицијском атмосфером коју су аустријске власти шириле по окупираној Србији, нити страхом којим је непрестана опасност од интернације терорисала људе. Они су у избеглиштву били слободни и материјално обезбеђени. Ако се и поред тога међу њима нашао понеко ко крши елементарна правила индивидуалног морала, узрок томе је био пре свега недостатак одговарајућег васпитања својствен примитивним људима, а затим и чињеница да су у избеглиштву деца и млади били готово у потпуности препуштени самима себи. Најзад, Срби никад нису упознали дисциплину која би била систематски поштована. Нарочито људи без религиозних скрупула нису видели никакве препреке на путу постизања неког циља. Без одговарајућег васпитања, без контроле, без моралне или

¹¹⁶ Нека госпођа, која је добила пресуду у неком спору, упитала је аустријског чиновника да ли ће пресуда важити и кад „се наши буду вратили“. „Који то наши?“ упитао је чиновник. „Мислила сам на српске власти“, одговори госпођа стидљиво. Послаше је у чекаоницу да сачека одговор. После десет минута саопштено јој је да је кажњена са 200 круна, које мора одмах да плати, или да иде двадесет дана у затвор. Успут су јој рекли да ће моћи касније да се жали српским властима... Упоредити: Лазаревић, *Белешке*, стр. 52.

религиозне дисциплине, многи млади људи су се препустили свом несташном темпераменту. Тако су себи дозвољавали да путују без возне карте, да за столом узимају по дуплу порцију, да чак ставе у џеп нешто што би им се допало, да не слушају наређења својих надређених или чак полиције. Једном речју, лако су заобилазили сваку врсту принуде, колико год строга она била. Са своје стране, Французи су били попустљиви према тим „јадним избеглицама“ и нису им превише узимали за зло њихова не превише тешка али зато честа кршења важећих правила. Ипак, током рата готово да нису забележени случајеви злочина или тежих кривичних дела која би починио неки Србин у иностранству. С друге стране, потказивања, наравно много мање озбиљна него у окупираној Србији, а чије последице никад нису биле страшне, значајно су обележила боравак шарене и збуњене гомиле српских избеглица. Из тога је чак проистекла и једна несрећна политичка афера на Источном фронту, позната под називом „Солунски процес“, једна мутна афера али бременица последицама, а која ће, нема сумње, имати и свој епилог.

Кад је реч о *породичном моралу*, слика је много јаснија. Српска породица је, наиме, нешто врло солидно. Породична веза – веома чврста код Срба, поготово у унутрашњости и на селу – несумњиво је нешто мало попустила током рата, али је у Србији показала чврстину за коју бисмо пример узалуд тражили на неком другом месту. У одсуство неке друге врсте дисциплине, Срби имају култ породице: мислимо на „своје“, верни смо им, све бисмо за њих учинили, „живот бисмо дали за мајку и за сестру“, „поштујемо“ жену, мужа, децу. Српска жена, а посебно сељанка, живахна и предузимљива, окретна и пуна обзира, показала је заиста узвишену честитост и спремност на одрицања без премца. Српска жена је вероватно најлепша и најплеменитија фигура у историји овог последњег рата. А пре свега сељанка, на селу, жена занатлије и ситног трговца у варошицама по унутрашњости. Жена је не само преузела на себе све пољопривредне послове, преузела је и улогу пореског обвезника, продавца производа, једном речју улогу домаћина. У погледу морала, српска жена је превазишла саму себе. Обуздавајући више година свој сексуални нагон, у најбујнијој и најкритичнијој животној доби, српске жене, а посебно сељанке, чувале су чистоту своје брачне постеље и одбијале,

понекад по цену живота, да попусте пред својим сународницима који су остали у земљи, као и пред завојевачима. „Сексуалној чистоти српске жене, пише г. Лапчевић, дивили су се, с правом, аустроугарски војници... Немачки војници изражавали су истинско дивљење за ту врлину. Било је чак случајева кад би жена убила војника који би насрнуо на њу... Врлине српске жене биле су такве да су многи школски разреди остајали празни у годинама које одговарају периоду окупације.“¹¹⁷ У почетку су биле скрхане болом, неизвесношћу судбине својих мужева, браће, синова. Обављале су дневне послове, тужне и брижне, уз очајничке уздахе: јесу ли још живи?... Ускоро, односно после неколико месеци, почеле су да стижу вести, директно с фронта или посредством Црвеног крста, у којима су навођена имена живих војника. До тада смркнуте и ћутљиве, постајале су веселе, поверљиве, чак и смеле према завојевачима. Дописнице пристигле из иностранства или из неког концентрационог логора чуване су, читане и поново читане по хиљаду пута и показиване као светиње. Да би показале мужевима и браћи да су и оне живе и здраве, фотографисале су се и слале своје слике на Солунски фронт, у Француску, у Северну Африку. Права манија фотографисања обузела је сељанке. Оне друге, које нису имале никаквих вести или којима је ужасна вест већ одавно стигла, стално су биле несрећне. Ништа мање тужне нису биле ни жене и мајке ратних заробљеника. Војници који су се налазили у неком концентрационом логору или у Бугарској нису имали много изгледа да се живи врате својим кућама. Велики број њих је тамо оставио кости, али се добар део њих и вратио, чак у врло доброј кондицији (то су они који су били упућени на неко имање, као пољопривредници, или који су размењени за савезничке ратне заробљенике). У Србији су све жене биле у црнини. Није вероватно било ниједне жене која није била у жалости за неким. Неке сеоске породице имале су по 5, 6, 7, до 10 погинулих. Неке велике породичне задруге дале су по 20 и 30 жртава. Јадне мајке и супруге патиле су, дакле, више од свих осталих.¹¹⁸

Аустријанци и Бугари покушавали су на сваки начин да се приближе становништву. Контакт међу женама било је најрадије коришћено средство, које је понекад и успевало, нарочито у Београду и у другим градовима. У Београду, жене, а нарочито младе Јеврејке, имале су изванредну моћ. Многа потказана лица

¹¹⁷ *Окупација*, стр. 64, 65. Г. Веселин Вукчевић нешто другачије о томе говори у својим *Успоменама једног студента наредника* (Загреб, 1927, на српском).

¹¹⁸ У Сипићу, селу у Шумадији, присуствовали смо једном призору који речито сведочи о томе. На Видовдан (28. јул) даван је помен за покој душа војника палих на бојном пољу. Сваки отац и свака мајка држали су у рукама по једну свећу за сваког свог погинулог војника. Видели смо неке који су држали по пет, шест, чак до десет свећа...

¹¹⁹ *Ор...*

¹²⁰ На К... говори... изашли само: хл... пожелел... затражи... да мисл... ствари...

треба да захвале њиховој интервенцији што нису била интернирана, или чак обешена или стрељана. Неке српске жене, нарочито ратне удовице без деце, биле су у вези с официрима и војницима и успевале су да спрече многе несреће. „Не знамо ни за један случај, пише г. Шпанић, да су те жене искористиле свој утицај да би нашкодиле својим сународницима, или да су послужиле непријатељу као шпијуни; али је јасно и то да је критиковање тих жена представљало смртну опасност.¹¹⁹ У том погледу су бугарски војници били још предузимљивији од аустријских. Ови потоњи су били дисциплинованији, а осим тога недостајало им је и знање језика земље у којој су били. Официри обеју војски имали су много више успеха у градовима него на селу. Али било је мало случајева да су жене или девојке из добрих кућа, сиромашних или богатих, попуштале пред искушењем или пред насиљем.

Што се тиче избеглица, слика је много мање сјајна. У белом свету, усред блиставог западњачког живота, далеко од свакојакх лишавања која су коначно остала за њима, људи су се лакше опуштали него у окупираној Србији, у којој се живело као у неком од Дантеових кругова пакла.¹²⁰ Опет су сељаци ти који су у највећој мери сачували моралну чистоту. За то постоје два кључна разлога. Пре свега, сељак никако није желео да „ојади“, „повреди“ и „понижи“ своју жену и децу: тако се испољава његово „поштовање“ према њима. Затим бојао се греха: „Оног ко није веран својој породици, метак ће сам пронаћи“, такво је било раширено веровање међу војницима сељацима. Најзад и трећи разлог, ужасно су се плашили венеричних болести: како ће такви ићи кући, како би у очи погледали своје жене? Цивили и нарочито образовани људи били су много мање ортодоксни по том питању, поготово они који су били у прилици да проведу у избеглиштву неко дуже време.

Друштвени морал подразумева понашање друштвених група као посебних целина и односи се на појединце као на чланове тих група. Свако друштво има свој морал, као и свака мања заједница унутар друштва. Што је нека средина развијенија, боље је организована и јасније су одређена правила понашања сваке друштвене групе. У Србији је друштво било на сасвим рудиментарном степену развоја. Осим породице, војска је у том друштву једини виши облик друштвеног организовања. Друштвене класе још нису биле

¹¹⁹ *Op. cit.*, стр. 19, 20.

¹²⁰ На Крфу су српски војници говорили смејући се: „Кад смо изашли из Албаније викали смо само: хлеба, хлеба! Затим смо пожелели и меса. Ускоро смо затражили и вино. Најзад почесмо да мислимо и на неке друге ствари...“

довољно диференциране, још није било јасно одвојених и организованих друштвених слојева. И саме професије тек су излазиле из свог почетног стања где се пољопривреда и занатство или трговина међусобно преплићу, и обратно. Поред огромне већине од 85% сељака, урбано друштво се једва издвајало од сеоског, било да је реч о државним чиновницима, чији су родитељи углавном још живели на селу, или о занатлијама и трговцима који су својим коренима још били чврсто укопани у сеоско тло, а од којих је већина поседовала мања сеоска имања која су они у потпуности или делимично сами обрађивали. Само су Београд и можда Ниш и још неколико градова у Србији били мање везани за село. Тако су главни конститутивни елементи српског друштва, пре рата, били сељаци, ситна буржоазија, и сама полусељачка, као и тек створена бирократија – уз шаку трговаца и индустријалаца странаца или страног порекла. У ратно време друштво постаје једнообразно: сељаци и грађани тада углавном постају војници. Али, како су војске биле попуњаване огромним бројем сељака, у свим описима Србије у рату наилазимо на сложеницу „војник-сељак“. За сељаке, породица је основна ћелија друштвене и моралне консолидације. За војнике, главно правило понашања у рату било је: издржати све, зато што тако треба и зато што су породица и земља у опасности. *Породица и земља*, то су та два идола војника-сељака. Отаџбина? То би тек требало размотрити. Појмови отаџбине и државе својствени су буржоазији, а не сељаштву. Ти појмови су касније сугерисани сељацима и они су их у извесној мери усвојили. Али у основи, војник-сељак се бори за много прецизније циљеве, који су му ближи, пре свега за своју породицу и за своју земљу. Ако је током рата постојала и нека трећа идеја, била је то онда идеја *слободе*. За њих је, уосталом, Србија била синоним слободе: „Србадија, слободија“. Стога ниједно лишавање није било превелико и ниједна жртва прескупа кад је требало спасавати та три добра која се нигде на другом месту не могу наћи. Једном кад су та добра била озбиљно угрожена непријатељском окупацијом, више се није смео губити ни тренутак да би се учинило све што је могуће и немогуће да би се та добра повратила. Јако везан за своју породицу и за своју земљу, српски сељак нема баш неки пустолован дух. Кад се нађе избачен из тог оквира, само једно му је на уму: да се у њега поново врати, па и по цену сопственог живота.

Уместо набрајања безбројних доказа о хероизму и одрицањима српских војника-сељака – доказа који су задивили свет и изненадили и само државно руководство, иако је ово потоње имало навику да од њих тражи немогуће – покушали смо да објаснимо тај феномен друштвеног морала везаношћу српских сељака за та три појма „породице“, „земље“ и „слободе“. То објашњење не одузима ништа од лепоте њихових подвига. Оно, напротив, показује колико је јака била љубав војника-сељака за своју земљу. Оно може послужити чак и као путоказ политичарима, да би знали какву привредну и социјалну политику треба да воде да би могли да рачунају на ослонац на народне масе ради одбране земље.

Градско становништво се у свом понашању руководило неким другим уверењима, можда сложенијим, али сигурно мање чврстим и мање моћним. Патриотизам, понекад искрен и стваран, нарочито код извесног броја одушевлених интелектуалаца, служио је неким другим људима, бирократама, трговцима, пословним људима, као покриће за њихове најсебичније интересе. Догађаји су то јасно показивали: у Београду и у неким градским центрима у унутрашњости, присуствовали смо једној правој „окупацијској идили“. У кафанама је седело мешовито друштво у ком су неки неосетљиви домаћи гости седели раме уз раме с аустријским или бугарским детективима и жандармима. На другим местима, „највиђенији Београђани, с градоначелником на челу, присуствују с невиђеном ревношћу парастосу Фрањи Јосифу, молебанима за здравље цара и краља, или свечаном благодаренју (Te Deum) поводом аустро-немачких победа“. Другде пак „трговци у главним улицама су пожурили да своје радње украсе црно-жутом заставом, већом од других“.¹²¹ С правом су се људи присећали, у вези с окупацијом Србије, славних стихова народног певача Вишњића: „Ту кнезови нису ради кавзи [...], већ је рада сиротиња раја која зулум трпети не може“. Велики рат је показао да се срећници овог света лако прилагођавају сваком режиму, и да су чак у стању да жртвују највиталније интересе оног што називају отацбином да би зарадили новац. Војни лиферанти у свим земљама, у Србији можда нешто више него другде, нису се уопште устручавали да продају намирнице непријатељу, пошто би прво војсци сопствене земље испоручили брашно помешано с песком, опанке од хартије, одећу исткану од коприва итд. Били

¹²¹ Упоредити: Б. Николајевић, *op. cit.*, стр. 40, 60, 61.

су спремни за сваки могући исход рата, а његово предуго трајање није им наносило никакву штету, напротив.

У Србији, друштвени морал који је превагнуо ипак је морал војника-сељака чврсто привржених свом светом тројству: земља, породица, слобода. Онај други морал, пословних људи, пустолова и продаваца части био је изузетак.

IV. Јавни живот

Захваљујући живахном темпераменту и развијеном смислу за политику српских сељака, у Србији је постојао један много интензивнији јавни живот него што би се то могло закључити на основу процента писмених и тиража новина. Центар јавног живота била је општина. У општину се долазило да би се људи распитали о догађајима и да би се водиле дискусије. Сељаци су били навикли да буду обавештени и да их се пита за мишљење. Политичари обично ниједну значајну одлуку нису доносили ако нису питали за мишљење – на мање или више продубљен начин – „људе из народа“, да би сазнали „шта о томе народ говори“. Тиме не желимо да кажемо да је у Србији спровођен неки организован и систематичан референдум, али су државници волели да чују јавно мишљење. Како је штампа била врло слабо присутна у јавности, то консултовање народа се најчешће ограничавало на богате сељаке, трговце по варошицама, власнике кафана, укратко, на утицајне људе, али блиске народу. У томе се састоји српски „радикализам“ или, како ће то касније бити названо, „сељачка демократија“. Није овде место за доношење неког суда о таквом систему владања. Довољно је споменути да је таква пракса, која се одржала више деценија, а нарочито од оснивања Радикалне странке 1881. године, омогућила да српски сељак стекне навику да размишља и дискутује о јавним пословима, да даје своје мишљење, макар се његово мишљење уопште не уважавало, да би подржавао оне који су се правили да желе да се с њим консултују.

Последњи општи избори одржани су 1910, а нови су били расписани за август 1914. године. Рат је дакле избио усред предизборне кампање. Скупштина из 1910. поново је сазвана и заседала је најпре у Нишу, потом на Крфу до краја 1918. године. Чак и пре

евакуације земље јавни живот је почео да се гаси. Рат је превагнуо над политиком, тако драгом Србима свих слојева, један рат који никако није био обичан: у игри је све време била сама судбина земље. Страначке свађе су престале, иако су се непосредно пре тога биле распламсале, поготово кад је у децембру 1914. чисто радикалску владу заменила једна концентрациона влада у коју су укључени челници свих странака осим либералне странке. Опозицију су у стварности представљала само два социјалистичка посланика. Јавни живот сведен је на нулу. Тако ће бити све до краја рата. Скупштина ће заседати на Крфу, али влада уопште неће зависити од ње, будући да су савезничке владе подмиривале све њене потребе. Буџети су само привидно изгласавани, стално је обнављан један исти буџет, онај из 1914. Солунски процес и Крфска декларација (од 20. јула 1917) били су једини тренуци неке живље политичке дискусије. Међутим Солунски процес је вођен под таквим велом тајне да избеглице нису могле о њему ништа да сазнају, а становници Србије који су остали у земљи још мање. Крфска декларација у којој су представљене основе будуће југословенске државе наишла је на општу сагласност и није одјекнула значајније него у иностранству и у југословенским крајевима под Аустроугарском. За оне ретке упућене у окупираној Србији, који су могли да се обавесте о том историјском догађају, та декларација је представљала охрабрење и позив на стрпљење.

Ни у окупираној Србији, као ни у иностранству, уопште није било јавног мњења нити политичког живота у правом смислу речи. Док је влада на Крфу оптуживала за дефетизам и аустрофилство сваког ко би покушао да јој се на најневинији начин супротстави, окупационе власти су оптуживале за издају и осуђивале на смрт или на интернацију сваког на кога би посумњале да „се бави политиком“ или да „подстиче становништво на супротстављање окупационим властима“. И најборбенији духови су ућуткани. Незадовољне избеглице имале су бар начин да свој револт утопе у општем покрету, који је постојао на Западу, за мир и социјалну правду. Становници окупиране Србије, каква год била њихова политичка уверења, могли су да читају само врло ретке аустријске новине и службени орган војне владе. Вести из иностранства су у њима биле потпуно искривљене, а догађај који се одиграо у Русији 1917. представљен је једноставно као пораз руске војске.

Кад су Немци заузели један део Северне Србије, одмах су направили пројекат за једну владу за целу земљу. Планирали су да Србији дају неку врсту цивилне аутономије с једном српском владом на челу, под контролом војних окупационих власти. Више познатих политичара било је обавештено о том плану, а звање цивилног гувернера Србије понуђено је бившем председнику Савета, г. Светомиру Николајевићу. Он је, као и још неки други политичари, одбио да преузме такав задатак без претходне сагласности владе на Крфу. У Пожаревцу и околини, као и у свим крајевима које је окупирао њихова војска, немачке власти су успоставиле неку врсту локалне аутономије. У Пожаревачком округу оне су чак дозволиле спровођење српских закона у општинама и успостављање једног чисто српског суда. Мађари, који су такође били у прилици да окупирају један део српских територија, успоставили су подношљиве односе између окупационе војске и становништва. У Трстенику, Параћину, Врњачкој Бањи, Јагодини, мађарски команданти су умели да нађу начин да задовоље становништво и избеглице које су се склониле у те варошице, а да не угрозе безбедност војске. Касније је превагнула аустријска управа која је у рад општинских аутономија увела њој својствени полицијски дух. Потказивање је узимало све више маха, а слободе кретања, говора и мишљења су укинуте.

У бугарској окупационој зони извесно време су на челу општина остављена иста лица која су на тим местима била и раније. У Македонији, међутим, општинско особље је одмах замењено. Секретари општина су углавном доведени из Бугарске или су изабрани у Македонији. За оне који су именовани за председнике општина и њихове помоћнике ситуација није била нимало једноставна. Они су били дужни не само да воде дневну евиденцију кућа, породица, свиња, теглеће стоке, двоколица, кола, већ и да буду у пратњи реквизиционих комисија, да налазе смештај за бугарске официре и чиновнике, да с војницима врше претресе итд. Пошто се нису усуђивали да одбију „част“ функције на коју су постављени, били су предмет мржње и проклињања од стране својих сународника. Наиме, било је осветнички расположених, злих и непоштених председника општина, који су се силно обогатили за време рата. Прави лопови су долазили на чело општина, користећи свој привилеговани положај да би експлоатисали своје

суграђане. Велики број њих убили су пре краја рата сами грађани или комите које су се криле по планинама. Други су се снашли да одмах пређу на страну владе и да у миру задрже све оне привилегије које су имали за време окупације. Али треба споменути и неке од председника општина који су свој положај користили да би становништву чинили велике услуге. Многи грађани су спасени од смрти или од интернације захваљујући интервенцијама и гаранцијама тих људи. После Топличког устанка, у готово свим општинама на место председника постављени су Бугари; Бугари из Бугарске или из Македоније.

У модерној историји не постоји ништа што би се могло упоредити с терором који је владао у окупираној Србији током 1916, 1917. и 1918. године. Затвори су стално били препуни. Људе су затварали под било каквим изговором. А како је било опасно интервенисати у корист „сумњивих лица“, ова су дуго остајала у затворима, заборављена, у најгорим могућим условима. Ни они најобразованији и са највишим друштвеним положајима нису били заштићени од таквог третмана. Један бивши председник Савета и пет бивших министара доведени су у Београд, под јаком пратњом наоружаном пушкама с бајонетима. Један потпредседник Посланичког дома, доктор Вукичевић из Пожаревца, интерниран је у Бугарску и у Мађарску. Неки су тамо и умрли. Професори, учитељи, свештеници, разни државни чиновници, студенти и остали образовани људи били су предмет посебних гоњења, масовних интернирања, шпијунирања, сваковрсне моралне тортуре. Тешко је и замислити шта су све морали да пропате за време окупације људи с одређеним политичким или интелектуалним нивоом, којима њихово васпитање и образовање није допуштало да сасвим повију кичму. Што је неко био виђенија личност више је морао да трпи шиканирања и понижавања. Само су Немци водили рачуна о друштвеном рангу лица и о њиховој култури. Међу осталим завојевачима, само врло мали број њих је имао разумевања за посебно тежак положај Срба, нарочито оних образованијих. Администрација и полиција биле су у рукама неспособних или оних с негативним ставом према становништву. На бугарској страни, администрација се показала апсолутно испод сваког нивоа; њихова неспособност, поткупљивост и грамзивост могла се мерити само са оном српских полицајаца који су били упућени у Македонију

после 1912. и после Светског рата. Кад је реч о окупационим властима и њиховом понашању према потчињеном становништву, човек не може да не буде дирнут безбројним жалбама појединаца и масе безимених жртава. Исто важи и за режим примењиван на интернирана и депортована лица. Постоји ли за непристрасног историчара неки критеријум на основу ког ће моћи да просуђује да ли је ту реч о стварном терору, ужасном и неоправданом, или га импресионирају неоснована јадиковања? То питање ће се свакако поставити једног дана, у вези с безбројним мучењима практикованим у окупираној Србији. Ми не претендујемо да на то питање овде дамо неки коначан одговор. Али, постоје две чињенице које нам се чине довољно речитим да би то питање почело да се расветљава. Те две чињенице су од непроцењиве вредности утолико што их без изузетка потврђују сви сведоци. Пре свега, сви се слажу да је понашање немачких војника и старешина било беспрекорно, да су Немци, иначе познати као освајачи који уливају страх и трепет, у свим околностима показивали узвишеност погледа, праведности и чврсте али правичне строгости. Друга чињеница: нисмо наишли ни ја једно сведочење у корист аустроугарског и бугарског окупационог режима, нити у корист система успостављеног у концентрационим логорима, било у Мађарској, било у Бугарској. Опет, нисмо чули ни једног јединог сељака да се жали на своју судбину чим је пуштен из неког од тих логора и упућен на рад код неког аустријског, мађарског, чешког, пољског или бугарског земљопоседника. Зар те две чињенице не доказују довољно да је ту реч о једној систематској, циљној организацији, вођеној по утврђеном плану, која нема никакве везе са психологијом народа и која проистиче искључиво из једне претходно утврђене политике и идеје?

Није на нама овде да судимо о тој политици нити да детаљно излажемо ту идеју. Задовољићемо се тиме да изразимо свој општи утисак о политичком режиму успостављеном у окупираној Србији, како од стране Аустроугарске, тако и од стране званичне Бугарске. За разлику од немачке владе која изгледа да је намеравала да у Србији влада према прописима Хашког суда, друге две владе су биле усвојиле сасвим другачију политику. Прва је желела да до краја реализује своју „Strafexpedition“ започету 1914. године, и систематску и „raubwirtschaftlich“ експлоатацију сеоске и градске

привреде, као и надземна и подземна богатства окупиране земље. Бугарска влада је, са своје стране имала још прецизнији циљ: да коначно анектира целу десну обалу Мораве и Јужне Мораве и целу Македонију са Старом Србијом. Да би то освајање обезбедила за сва времена, требало је отклонити све (материјалне и људске) елементе који би подсећали на раније стање ствари, ићи чак и даље од тога: одмах почети с васпитавањем младих нараштаја у новом духу. Да би тај процес био потпун, требало је учинити само још један корак и бугарске власти су га и учиниле: у пролеће 1917. године почеле су да регрутују младе Србе, у Србији и Македонији, за бугарску војску. Влада у Софији, уосталом, то није ни крила: чинила је то отворено, као што није прикривала своју намеру да уништи све трагове српске културе и да одстрани из земље све њене представнике.

Уз ова објашњења, историчару је лакше: пред њим су не само оптужбе које је увек лако изрећи у ратно време, чак и у сопственој земљи, већ је суочен и с једном јасно формулисаном и одлучно вођеном политиком. Као што су и циљеви сваке од те две владе и резултати њихове политике били различити. Колико год је био у политичком смислу мекши, аустроугарски режим је био лукавији, ситничавији, безличнији. Под привидом реда и законитости, прикривао је предумишљај да убије душу, да измори дух, да ослаби вољу, да сломи карактер човеков. Бугарски режим, непосреднији, био је и много насилнији, неупоредиво бруталнији, крвавији, иако је број оних који су умрли од глади у депортацији, на крају, ипак био већи у Аустроугарској него у Бугарској. Оба режима имала су за последицу исцрпљеност Србије, не само материјалну и физичку, већ и моралну.

Десет година након краја окупације, Србија се још није придигла, сломљена тугом и патњама, неспособна да у пуној некадашњој мери поново покаже ону политичку проицљивост и борбеност које су пре рата биле својствене њеном јавном животу.

После балканских ратова, Србији је био потребан један дужи период мира. Србија је управо била припојила својој територији један огроман комад територије коју уопште није било лако асимиловати. Узалуд је становништво које насељава те крајеве већим делом блиске националности и идентичне вероисповести са Србима, узалуд су ти крајеви колевка старе српске државе и извор са ког је потекла читава река српске нације: Стара Србија и један део Македоније врло дуго су живеале посебним животом, потпуно одвојене од слободне српске краљевине, чинећи саставни део европске Турске, с другим крајевима који су сад припали Бугарској и Грчкој. Солун, уста и плућа целе те области, остао је у рукама Грка: српска Македонија и бугарска Македонија ће због тога силно пропатити. Најзад, упркос свим тим великим тековинама, Србија је остала без излаза на море. Наметао се стога један споразум са Грчком и већ је све било спремно да он и буде склопљен. Међутим, Србију је чекао један обиман економски, законодавни, интелектуални, унутрашњи рад, рад на прилагођавању и на развоју. Могућности тог развоја биле су још веће од могућности прилагођавања, тако да је управо након заједничког конструктивног рада на новој реалности дошло до бржег зближавања ове две области. Стара и Нова Србија – иако обе пољопривредне земље – употпуњавале су се на задивљујући начин. Прва је могла извозити пшеницу, брашно, шећер, пиво, док је друга увозила те артикле у одговарајућим количинама. С друге стране, Нова Србија је извозила оно што је првој било потребно, односно: дуван, опијум, кожу, пиринач, бибер итд. Стара Србија је тежила да, краткорочно, развије значајну индустрију, док је Новој Србији предстојао период од десет, можда и двадесет година готово искључиво пољопривредног живота. Поред једне доста

бројне, индолентне, турске популације, Нова Србија је заједници донела и један првокласни словенски елемент, једну постојану, чврсту расу отпорних трудбеника.

Рат који је изненада избио 1914. године, лишиће Србију та два елемента неопходна за њену егзистенцију и за њен развој. И више од тога: уздрмаће из темеља економску и социјалну надградњу земље, уништиће један њен већи део, однеће милион људских живота, угасиће на три године само њено постојање као независне државе, расуће њено становништво на све четири стране света или ће му наметнути најсуровије патње и лишавања. – Заузврат, тај рат ће код српског народа покренути један динамичан процес до тада невиђене снаге и обухвата. За његове чланове тај рат је био и школа цивилизованог живота и рада током више од четири године потуцања по сопственој земљи и седам или осам других земаља. И сама окупација је српском народу дала неколико драгоцених лекција. Најзад, смањен број наследника уздигао је у ранг независних власника велики број сиромаша и пролетера. С политичке тачке гледишта, добитак је још већи, пошто је Србија из рата изашла уједињена с осталим Србима, Хрватима и Словенцима у јединственој независној држави.

Тако изгледа да је за Србију рат имао и неких позитивних последица, поред оних негативних које је лакше уочити.

Негативне последице рата у Србији импресионирају посматрача толико силовито да му се чини да ће на тој земљи заувек остати крвав, блатњав и прашњав траг рата. Било да се имају у виду уништена, оштећена или изгубљена материјална богатства, било да се броје уништени или коначно поремећени људски животи, било, најзад, да се суочава с озбиљно поремећеним моралом, доминантан утисак је да је Србија неповратно изгубила пет драгоцених година за свој развој, да је уназађена бар за једну генерацију, како у погледу броја становника, тако и у погледу свог материјалног богатства. Да ли такав утисак потврђују чињенице?

Крајње је тешко бројчано изразити штету коју је Србија претрпела у *материјалним бољешћивима*. Уопште немамо прецизне статистичке податке о вредности некретнина и покретне имовине које је та земља поседовала пре рата, да бисмо могли, упоређивањем са ситуацијом с краја 1918. године, измерити штету која јој је причињена у том погледу. У мери у којој је то било

могуће, показали смо на претходним страницама промене до којих је рат довео у националној привреди (сеоској и градској), у саобраћају, као и у количинама свакојаке покретне имовине. Наш задатак никако није био да утврдимо укупан износ губитака који би представљали ратну штету, већ да пружимо што већи број чињеница, како бисмо економистима, и социолозима олакшали проучавање економских и социјалних учинака рата. Не нудећи бројчане податке (који се увек могу оспоравати), ми овде желимо и да сагледамо стање у ком се Србија налазила на крају непријатељстава. Број и значај рушевина сведоче можда боље од било какве статистике о значају свега што је уништено.

Земља пољопривреде и шумарства, Србија је пре рата била на доста ниском степену развоја. Њен инвентар је био сасвим осредњи. Главно богатство њене сеоске привреде представљали су храна, стока, шуме и рудници. Штете учињене самом земљишту (бомбардовањима и ратним операцијама), воћњацима, виноградама, шумама, као и зградама, уопште се не могу поредити са штетама претрпљеним на окупираној територији северне Француске. Овде је било мање свега за уништавање, будући да је земља тек почињала да живи цивилизовано. Међутим, земља је имала велике резерве хране, стоке, и велики број стабала дрвећа. Жива богатства била су доста бројна у Србији, и она су у потпуности или делимично одузета: у потпуности кад је реч о храни, врло великим делом кад је реч о стоци, нешто мање кад је реч о засадима воћа и шумама. Од намирница, сточне хране и производа жетве од 1916. до 1918. године, из Србије се могло однети производа у вредности од једне и по милијарде, односно, по ценама практикованим за време рата, за 600 милиона, што је била вредност залиха у тренутку освајања, и 900 милиона вредности производа жетве и сточарства за време трајања окупације. Производња хране је опала за 30% до 40%, а исхрана становништва се смањила за око 50% од уобичајене количине. Штета претрпљена у стоци, живини, кошницама и чаурама свилене бубе износи 500 милиона франака у злату, односно милијарду и по, по ценама практикованим за време рата, односно две и по милијарде франака њихове послератне вредности (71% укупних количина). Више од половине тог износа (око 280 милиона) односи се на говеда чији губитак износи 70%, односно 1.120.000 комада стоке. Вредност посеченог дрвета по

шумама, воћњаци, виноградима и јавним парковима могла би износити око 150 милиона франака у злату. Експлоатација рудника током три године износи 70 милиона. Најзад, пољопривредне алатке (машине, алатке, возила) оштећене су за око 75 милиона (односно 44% њихове вредности). Види се да су живи ресурси и сировине однесени из земље у неупоредиво већој сразмери него готови производи. Ако се тако посматра, штета уопште није непоправљива, али је потребно много времена да би та штета била природним путем надокнађена. Недостатак хране је био најбрже надокнађен: биле су довољне једна или две добре жетве да би се поново попуниле однесене залихе. Што се тиче стоке и дрвећа, враћање на предратни ниво је већ много теже. Десет година после престанка непријатељстава, стока је и даље дефицитарна, упркос свим набавкама из осталих крајева Југославије и иностранства, и упркос природној репродукцији. И шуме су такође знатно и можда заувек упропашћене. Осиромашено становништво није шумама оставило времена да се саме опораве, а још мање је учинило нешто за обнову уништених шума: сече се још сасвим младо дрвеће које се износи на тржиште, као што се продаје стока иако је њен број драстично смањен. После насилног уништавања, уследило је уништавање из незнања и из крајње оскудице. У сваком случају, губитак је много већи и у већој мери коначан него што би морао бити по природи ствари.

Градска привреда је у Србији представљала тек један мали део националне привреде и богатства. Међутим њено уништавање је било мање потпуно од уништавања сеоске привреде. Што се тиче приватне индустрије, просечна штета је износила између 30% и 100%, кад је реч о зградама, односно 57% кад је реч о машинама и постројењима: укупно око 140 милиона франака у злату. Кад је реч о индустрији у државном власништву, штета је износила 60 милиона. Приватна трговина је претрпела штету од око 300 милиона, а трговина у рукама државе (монополи итд.) оштећена је за 150 милиона. Занатлије су изгубиле око половине своје имовине (алата, сировина, готових производа), односно 50 милиона. Банке и кредитне установе, Државна лутрија итд. оштећене су за око 100 милиона. Најзад, власници стамбених зграда, по основу реквизиција, могли су изгубити око 30 милиона франака у злату. Видимо, кад је реч о целокупној градској привреди, да губици,

извесно видљивији и уредније евидентирани, износе само око 800 милиона, док је сеоска привреда претрпела штету од око 3 милијарде и 300 милиона франака у злату.

Саобраћајнице су биле једна од највећих жртава рата. Железница је изгубила сигурно половину своје вредности. Државни и регионални односно општински путеви претрпели су штету од око 73%. Служба Поште, телеграфа и телефона потпуно је упропашћена: изгубила је 78% своје вредности. Најзад, једино друштво за пловидбу изгубило је 92% свог капитала. Укупно су саобраћајнице оштећене у просеку за 82%, односно за 450 милиона франака у злату.

Поменутој уништеној или однесеној роби, кад је реч о сеоској и градској привреди, треба додати и вредност намештаја, опреме за домаћинства, уметничких дела, књига, готовине и хартија од вредности, односно нешто око 350 милиона.

Укупна штета претрпљена уништавањем, одношењем, губицима или кварењем материјалних добара, износи, према овом прорачуну, 4.225 милиона, као што то показује следећа табела:

	Милиона франака у злату
<i>Сеоска привреда:</i>	
Намирнице, сточна храна и жетве од 1916. до 1918.	1.500 ¹²²
Стока, живина, кошнице итд.	1.500
Посечено дрво	150
Експлоатација рудника	70
Алатке, машине, возила	75
<i>Градска привреда</i>	
Приватна индустрија	140
Индустрија у државном власништву	60
Приватна трговина	300
Трговина у државном власништву	150
Занати	50
Банке	100
Стамбени објекти	30
<i>Саобраћајнице</i>	450
<i>Остала уништена или однесена роба и ствар</i>	350
Укупно:	4.925

¹²² (За 1 и 2) Вредност израчуната по ценама које су важиле за време рата

Овај прорачун не обухвата штету коју су претрпеле јавне и приватне зграде (око 300 милиона), водовод и канализација (60 милиона), намештај и прибор државних канцеларија (150 милиона), изгубљену зараду различитих категорија привредних делатности (1 милијарда), месечне плате особљу у индустрији, трговини итд. (110 милиона), штету коју је претрпело становништво због оптицаја страног новца, због однесених депозита, уписивања иностраних зајмова, због заплена, такса, новчаних казни (1 милијарда), трошкове помоћи становништву, заробљеницима и интерниранима на терет српске државе (735 милиона), ратне трошкове, који подразумевају: сервисирање јавног дуга, издржавање војске, плате чиновника који су остали у Србији, губитке због немогућности државе да реализује своја својинска права (2 милијарде 250 милиона), штете које су претрпели уживаоци старосних и инвалидских пензија (400 милиона). Што укупно чини 7 милијарди и 215 милиона франака у њиховој *послератној* вредности.

Све скупа, материјална штета коју је Србија претрпела током рата износи око 6 милијарди франака у злату у њиховој *предратној* вредности, односно 17 милијарди франака у њиховој *послератној* вредности.¹²³ Кад је реч о Црној Гори, укупна штета би износила 723 милиона франака.

За земљу каква је Србија, са 83.307 квадратних километара територије и 4,5 милиона становника, губитак од 6 милијарди франака није представљало ништа претерано у рату који је трајао дуже од четири године, од којих три под војном окупацијом. Међутим стварни значај тог губитка уочава се тек кад се дода да укупно богатство Србије није прелазило 13 милијарди франака и да њен бруто доходак није прелазио 2 милијарде... Губитак од 6 милијарди не би био велики за земљу исте површине, али богату, не само у латентним ресурсима, већ и у произведеним добрима. За Србију, земљу сиромашну и без елементарних средстава за цивилизован живот, тај губитак је био огroman. Он би био ненадокнадив да највећи део тог губитка не представљају прехранбени производи и оно што смо назвали „живи ресурси“, чија се производња обезбеђује уз драгоцену помоћ природе.

¹²³ За ове бројчане податке користили смо једини свеобухватни документ који је сачињен, Извештај о штети коју су претрпеле Србија и Црна Гора, поднет Комисији за ратне репарације. Тај извештај је састављен према званичним подацима које су доставила различита министарства, као и општине и специјални судови, задужени за утврђивање ратне штете коју су претрпели грађани. Ми смо те бројчане податке упоредили с оним које смо могли да прикупимо из других извора и резултат је био доста сагласан. Понеке бројке из тог Извештаја су понекад претеране, али смо наишли и на неке друге податке који су били испод стварно претрпљене штете. Укупан износ из тог извештаја не чини се уопште претераним, с обзиром на обим штете. Она износи тачно 6.379 милиона франака, у *предратној* вредности, а 18.521 милион у *послератној* вредности. У Извештају се потражује и износ од 714 милиона неопходан да би се у 1919. години разним категоријама обезбедило оно најнужније за обнављање делатности. – *Извештај...*, Париз, 1919. Делегација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Мировној конференцији, 168 страна.

Губици Србије у људима били су још тежи и још мање надокнадиви од губитака материјалних богатстава. Чак и за ова потоња, ова земља је жртвовала највише управо живе ресурсе. За њу је тај рат био патња чак и више него материјална пропаст, крварење живог тела више него уништавање неживих материјалних добара. Та патња и то крварење били су болни за стоку и за дрвеће, али колико само болнији за људско тело, уздрхтало и устрептало! А у том погледу, Србија је потукла један тужан светски рекорд.

Пред почетак рата 1914. године, у Србији је било 4,5 милиона становника, од којих је мушкараца било 1.400.000. Мушкараца у доби од 18 до 55 година било је 850.000. У тренутку кад је Аустроугарска започела своју познату „Strafexpedition“, Србија је мобилисала 499.500 мушкараца. С таквом војском је одбила прве две велике аустроугарске офанзиве, у јесен и у зиму 1914. После друге контраофанзиве, а да би се припремила за евентуалне следеће нападе, влада је мобилисала класе регрута 1915. и 1916, као и све оне који су могли да носе пушку. Тако је, све до катастрофе у октобру 1915, мобилисано укупно 707.005 мушкараца, односно 15,7% укупног становништва, односно 29,5% укупне мушке популације, или 83,2% мушке популације између 18 и 55 година старости. Ако имамо у виду безначајно мали број мобилисаних међу становништвом нових области, стижемо до застрашујућег броја који достиже можда и свих 95% мушког становништва које се могло мобилисати у северној Србији. Ниједна земља у свету никад није учинила такав напор. Током повлачења наређена је мобилизација младића из класа регрута 1917, 1918. и чак 1919. Већина је страдала у Албанији; њих 30.000 је извучено из Србије, тако да је број мобилисаних нарастао на 737.005 мушкараца. После ослобођења земље и потписивања примирја, мобилисано је још 85.000 мушкараца. Србија је, дакле, од 1914. до 1919. године мобилисала укупно 822.005 мушкараца.

Нема сумње да је Светски рат нанео свим зараћеним земљама веома тешке губитке, али ни у једној од њих статистички подаци о изгубљеним животима нису тако страшни као у Србији. Следећи бројчани подаци за више земаља односе се на број погинулих војника, уз проценат мушке популације:

	Погинули или умрли у рату	Проценат мушког становништва
Србија (око)	1.000.000	22,4
Француска	1.400.000	10,5
Немачка	2.000.000	9,8
Аустроугарска	1.542.000	9,5
Италија	750.000	6,2
Велика Британија	744.000	5,1
Русија (до Револуције)	2.000.000	1,3
Белгија	50.000	1,0
Сједињене Америчке Државе	68.000	0,2

Србија је чак испред Француске, чији губици у људским животима достижу 10,5% мушког становништва. Од 1. августа 1914. до септембра 1915. године, пре почетка аустро-немачке и бугарске офанзиве, Србија је изгубила 125.864 официра и војника, погинулих или умрлих, не рачунајући губитке живота међу цивилима. У борбама које су уследиле након те офанзиве, током повлачења, у Албанији, на острву Видо и на Солунском фронту, српска војска изгубила је још 243.756 официра и војника, што кад се дода претходној бројки чини 369.818 војних лица, односно *йоловину* мобилисаног људства, број с којим се није суочила ниједна војска у свету. Поред погинулих и умрлих на бојном пољу и током повлачења, један застрашујући број Срба, младих и старијих, војника и цивила, изгубили су живот: као ратни заробљеници, као интернирани у концентрационим логорима, током окупације и нарочито у Топличком устанку. Најзад, и један велики, непроверљив број је страдао у епидемијама тифуса и других болести. Тих жртава би могло бити око 630.000, односно, ако им се додају претходно наведене, 999.918. То су статистички подаци добијени од Министарства рата. Једна друга статистика, коју је на Мировној конференцији поднела у свом извештају српска, хрватска и словеначка делегација показује другачији број: 1 милион 247.435 жртава.¹²⁴

Укупним губицима у људским животима треба додати и оне који су, иако делимични и мање тешки, ипак не мање значајни за будућност Србије. Реч је о *инвалидима* (осакаћеним и избаченим из строја) и о онима који су боловали од заразних и других болести или од продужене изнурености, у земљи или у интернацији. Радна способност првих, као и ових других, била је у потпуности или

124 У тој статистици су одвојено представљени губици живота војних лица и цивила:

I. Војна лица:	
1. Погинули, умрли или нестали до септембра 1915.	172.508
2. Убијени, умрли или нестали у повлачењу преко Албаније	77.455
3. Погинули или нестали током 1916, 1917. и 1918.	36.477
4. Умрли или убијени у заробљеништву	81.214
5. Умрли међу онима који су, рањени или болесни, остали у земљи после повлачења	34.781
Укупно:	402.435
II. Цивили:	
1. Погинули или умрли током прве две инвазије 1914.	15.000
2. Погинули или умрли у повлачењу преко Албаније, у одласку и у повратку	140.000
3. Погинули током окупације земље	70.000
4. Убијени или умрли у депортацији, у концентрационим логорима и током присилних радова наметнутих од стране аустроугарских или бугарских власти	80.000
5. Умрли од заразних болести 1914. и 1915.	360.000
6. Умрли од глади или изнурености током окупације	180.000
Укупно:	845.000

Према тим статистичким подацима укупан број губитака у људским животима, војних лица и цивила, износио би 1.247.435, односно 28% мушке популације Србије, односно 53% те популације у животној доби од 18 до 55 година старости. Тај проценат представља право истребљење кад се има у виду да у тај број улази северна Србија са најмање две трећине, док су становници јужне Србије, лоше мобилисани и који су током повлачења били ближе својим кућама, претрпели губитке по том основу који представљају мање од једне четвртине укупног броја изгубљених живота. Уп. *Извештај о штетни коју су претрпеле Србија и Црна Гора*, стр. 13, 14.

Према аустроугарским статистичким подацима из 1916. године, у делу Србије под аустроугарском окупацијом број становника се смањио за 28,2%. Истина је да се у време тог пописа 150.000 лица налазило изван Србије. Али, с друге стране, зона под окупацијом бугарских власти била је много већа (2/3 територије) а губици у људским животима су у њој били још већи него у аустроугарској зони. Тако да се тих 28,2% може прихватити као мера губитака у војно способним мушкарцима.

делимично уништена. Одмах по престанку непријатељстава број инвалида, војних жртава, осакаћених, рањених, болесних и ослобођених војне службе, међу онима који су били мобилисани, износио је 114.000, док је број оних који нису били мобилисани, али који су били изложени самовољи страних органа власти, тешким болестима и продуженој изнурености, и чија је радна способност умањена из неког од ових разлога, достигао је 150.000. Веома мали број ратних инвалида рехабилитован је током рата, у Француској. Већи број њих је рехабилитован касније и више нису на списку инвалида. Нема сумње да је њихова радна способност много испод оне од пре рата, бар што се тиче чисто физичке снаге. И поред све флексибилности људског тела, лица која су за време рата патила не само од сваке врсте лишавања, већ и од прекомерног замора, никад више неће повратити своју негдашњу виталност. И они млади који су патили у време кад њихов физички развој још није био завршен доживотно ће осећати последице. То се уосталом јасно види: по физичкој снази и по отпорности на напоре, данашњи млади нараштај не може се поредити с предратним нараштајима. „То су ратна деца и ратна омладина“: сматра се да је тим речима све речено и објашњено.

Морална ђорџија коју је претрпело српско становништво током рата није била мање тешка од физичких патњи и материјалних губитака. Није била довољна сва она свежина српске расе да би се издржале све муке, све личне и колективне несреће, сва понижења, све оне јаке и дуготрајне емоције, које прате једну такву трагедију која изазива истовремено дивљење и сажаљење. Била је потребна не само једна невероватна отпорност на замор, на лишавања, на ломове у души, већ и извесна флексибилност, један инвентиван и спекулативан дух, стрпљење и издржљивост на које се наилази само код оне нације која је већ превише патила, која је истрпела вишевековно ропство под турском владавином и која је с истом том силом читав један век водила неравноправну борбу. Сваки други народ би изгубио самопоуздање, и препустио би се завојевачу не би ли избегао све оне невоље на које је био осуђен. Слушајући сопствени инстинкт, српски народ је у великој већини, а нарочито сеоско становништво, одбио да се помири с поразом. Без обзира на све, није престајао да се нада. И више од тога: учинио је сасвим сулуд покушај да нападне непријатеља усред окупације, у самом средишту земље, док су три различите

војске биле распоређене свуда око њега: у таквим условима је избио Топлички устанак, један заиста невероватан подухват.¹²⁵

Такав потрес био је изазван несумњиво терором самовоље бугарских власти. Међутим није имао никаквог изгледа на успех и не би се могао разумно оправдати. Због те епизоде становништво поменутих округа, а и неких других округа под бугарском окупацијом, постало је предмет нових прогањања, интернација, и нарочито моралне тортуре које су Бугари претходно били поштедели то становништво у нади да ће га омекшати и придобити за своју националну идеју. Након устанка, угњетавање је постало отворено, а терор се проширио на читаво становништво. Претреси кућа, којих је било од почетка, сад су постали чешћи и још строжи. Потрага за скривеним оружјем постала је ужасна: сваки војник је имао право да на лицу места убије власника земљишта на ком би било пронађено скривено оружје. Често би сами представници власти кришом сакрили неколико комада оружја на имању неког лица које су намеравали да елиминирају; исто тако често су војници убијали људе без икаквог разлога, тврдећи да су код њих нашли скривено оружје.

Моралну тортuru коју је трпело српско становништво врло изражајно је описао један стари адвокат из Пожаревца који је преживео окупацију.

„О, како сте срећни, ви који сте побегли пред ватром непријатељских топова! Ви нисте гледали како вам децу и браћу у цркву воде бугарски учитељи; нисте слушали ту децу како певају бугарске песме по нашим градовима: нисте морали да слушате бугарског свештеника док с проповеднице говори да смо ми потомци старих Бугара; нисте морали да гледате бугарске војнике како бичују вашу децу и жене зато што стока коју воде за њих више не може да хода; нисте гледали како са ваших врата и ваших улица скидају натписе на српском језику и како им надевају бугарска имена; нисте морали да гледате како војници у потрази за новцем скидају ваше мајке и сестре до саме кошуље; нисте били сведоци регрутовања ваше браће и деце под бугарском заставом; нисте гледали како одузимају, бацају у блато, газе и пале ваше књиге, ваше најбоље пријатеље; нисте морали да гледате српске главе забодене на бугарске бајонете како их проносе кроз град; нисте претрпели небројена понижења којима смо ми били изложени; нисте морали да слушате глас наших поља који нас пита: који су то странци који нас тако

¹²⁵ Велики број војника и сељака био се склонио у планинама Јастребац и Копаоник. Често су силазили у села, па чак и у градове, као они негдашњи хајдуци. Кад су бугарске власти почеле да регрутују у своју војску младиће из Србије и да депортују све становништво од 15 до 50 година старости, број тих људи се јако повећао. Досегао је број од 16.000 организованих волонтера, којима се придружило још 1.000 руских заробљеника који су се такође били склонили у планине. 16. септембра 1916. један старешина комита, Коста Пећанац, стиже авионом са Солунског фронта и долази у Прокупачки срез, где се већ осећало појачано нерасположење према бугарској окупацији. У пролеће 1917. године, да би избегли принудну регрутацију, сви су нагннули у планину. Бегунци, које је власт прогонила, нашли су заштиту код добровољаца и тако је крвави устанак почео. Захватио је цео Топлички округ (Прокупље) и неке делове крушевачког, нишког, пиротског и врањског округа. Устаници су заузели градове Прокупље, Куршумлију, Лебане, Блаце, Власотинце, Рибарску Бању и Сокобању. Окупационим властима су требале три дивизије да би угушиле устанак. Бежећи пред непријатељском војском добровољци су прешли на бугарску територију где су заузели и делимично спалили варошицу Босилеград. Кад су истерани оданде, поново су се повукли на Копаоник, одакле су прешли целу територију Србије, све до Црне Горе и Херцеговине. Устанак је угушен у крви и на тако ужасан начин да покоље и тортуре, страх и патњу никад неће заборавити они који су им били жртве и сведоци; прича се да је 80.000 мртвих обележило тај колико смео толико и безуман подухват. Та бројка је зацело претерана, али нема сумње да је сеоско становништво више округа било десетковано бугарском одмаздом. Добровољци су били скривени у планини, али им се цивилно становништво придружило кад су ови започели устанак.

немилосрдно газе, нисте гледали како се гробови ваших најдражих надимају и питају нас: какви су то људи који нам не дају мира ни у нашим вечним кућама. Јер ни поља ни гробови нису били поштеђени бугарског насиља. Како сте, дакле, срећни ви који нисте ни видели ни чули све што ми видесмо и чусмо!"¹²⁶

Нервна напетост је већ била велика код српских избеглица које су морале да беже пред непријатељем, да прелазе преко Албаније, у страху од подморница (које су потопиле један брод пун српске деце), да издрже, најзад, сву ону навалу емоција које прате такво једно изгнанство. Французи и Енглези су, наиме, имали утисак да су сви Срби „нервозни“, егзалтирани, узнемирени, туђи њиховом начину мишљења и делања, чудни и тешко разумљиви за њихов рационални дух западњака. Колико ли су морале бити веће промене код становништва које је остало у земљи, или било интернирано! Окупационе власти ништа нису чиниле да би отклониле његове стрепње. Напротив, све су чиниле да се роде нови страхови. Узимање талаца било је нарочито неисцрпан извор страхова. Како би обезбедили сопствене животе, високи аустријски и бугарски чиновници именовали су таоце, који ће бити одговорни за живот гувернера и за сваког официра понаособ. Обавеза је трајала шест недеља за сваког таоца. Кад истекне тај рок, узимани су нови таоци. Ти јадни људи су живели у сталном страху. Официрима су се могле догађати свакојаке невоље. Могао је да их убије неки измалтретиран заробљеник, или чак неки војник њихове сопствене војске: у сваком случају ти таоци би били одговорни. Пре него што ће напустити српске градове, власти су именовале један број специјалних талаца, ради безбедности њихових трупа приликом евакуације. У Београду, именовано је 250 талаца свих старосних доба уз обећање да ће бити побијени, а Београд уништен артиљеријом, ако макар само једном аустријском војнику буде фалила длака с главе приликом њиховог одласка.

Морална посрнућа су у рату, а нарочито у окупацији, нашла врла погодно тло. Редован посао – то моћно средство дисциплине – био је сведен на минимум, школе су по правилу биле затворене или врло слабо активне, за занатлије и трговце дуго није било посла, деца и млади су годинама били остављени без озбиљне и редовне контроле. Разумљиво је да је, у таквим околностима, морално васпитање не само изостало, већ и да се испојио један истински

¹²⁶ Ст. Максимовић, *Успомене*, стр. 94, 95.

морални пад у свим друштвеним слојевима. Код младих су се нарочито испољили нерад, арилизам и бескрупулозност. Склоност ка лакој заради, ка неумереном трошењу, ка безобзирном понашању, јако се развила у свим срединама и међу људима свих старосних доби. Дошло је до наопаког преваспитавања, а окупационе власти су томе допринеле у великој мери. Награђивањем шпијунирања, потказивања, подлости, а кажњавањем искрености, храбрости и поштења, оне су непосредно или посредно охрабривале цветање корупције, поткупљивости и кукавичлука. Такав дух ће опстати још дуго по престанку непријатељстава, као плод ратног времена.

II

Међу *позитивним последицама* рата свакако треба истаћи у првом плану политичке и територијалне тековине, које су потврђене мировним споразумима. Ти резултати, чији значај никоме не може промаћи, не улазе у оквире ове студије. Међутим један од тих резултата морамо истаћи јер је он од капиталног значаја за будућност саме Србије, иако све промене на међународном плану чине недељиву целину. Србија сад улази у нову заједницу састављену од југословенских земаља. Преко тих нових области она једном дугом обалом излази на Јадранско море и постаје независна од аустроугарског туторства. Ти резултати су толико значајни да у великој мери компензују материјалне губитке које је Србија претрпела током рата. Али да бисмо могли боље да проучимо ефекте рата на привредни и друштвени живот ове земље, морамо апстраховати начин на који је тај рат окончан. Оно што нас овде занима јесу ефекти самог рата као таквог, ефекти који би били исти, какав год да је био коначни исход борбе.

Тако посматране, позитивне последице рата односиће се на сам привредни живот, на друштвене односе и на начин живота.

Што се тиче привредног *живота*, рат је довео до промена у методама рада пољопривредника. Како су они били најнеразвијенији, имали су највише и да науче и да мењају своје методе рада. Пролазећи кроз крајеве Мачве и Посавине, најбогатије и најразвијеније области Србије, где су вођене најдуже и најкрвавије борбе, војници из других крајева били су у прилици да виде

изблиза врло развијену пољопривреду. Касније ће видети и још боље од тога. Они који су неко време провели у Аустроугарској, у Немачкој или у Француској, сматраће се касније, с правом, за образоване људе. Неки ратни заробљеници, послати на рад код земљопоседника, могли су да виде како треба обрађивати земљу. Неки други су били у Северној Африци или у самој Француској. Сељак-војник, који никад не престаје да мисли на своју земљу, посматрао је широм отворених очију све око себе, где год да је пролазио. Пабирчио је тако разна знања и искуства. У рововима, између ратних другова који су дошли из свих крајева српске земље, разговарало се, а главна тема била је земља. Било је ту често Срба из Аустроугарске, који су, у контакту с Немцима, усвојили нове методе обраде земље. Они су сељацима из Србије објашњавали да су коњи много бољи за рад од волова (који су искључиво коришћени у Србији); да је много боље имати мањи број стоке, добре расе и добро ухрањене, него много слабашне и готове да поцрка од глади; да утрине морају нестати, по цену да се има мање оваца и нарочито коза од којих је корист сасвим осредња; да крива доноси више у млеку и стајском ђубриву него вукући плуг; да се рад може олакшати коришћењем пољопривредних машина чија је цена и даље испод користи коју доносе; да постоје културе које се у Србији сматрају узгредним, а које доносе више него традиционалне културе пшенице и кукуруза; да кромпир, грорђе, шећерна репа, дуван, конопља и воћњаци могу бити главне културе, које могу да обезбеде солидну егзистенцију, итд. Посматрајући широм отворених очију, где год је пролазио, све што види око себе, српски сељак је у рату био на једном правом студијском путовању. Много тога ће запамтити и потрудиће се да доста тога измени усвојим методама рада. Као што ће и српска омладина, ђаци и студенти, халапљиво гутати сва богатства на која ће наићи на Западу, у школама, библиотекама и књигама, тако су и сељаци послушно упијали у себе и пажљиво посматрали све што су видели, да би све то касније искористили у пракси, „ако Бог да, да се вратимо у земљу“.

И други друштвени слојеви су, наравно, много научили, па ће привредни живот у Србији доживети дубоке промене под утицајем те животне школе. Присуство Аустроугара, током три године, на једном делу територије, такође је оставило трага. Ти

трагови нису тако драгоцени као искуства која су људи стекли на лицу места у иностранству, али нису ни без значаја. У градовима су страни војници, нарочито Чеси, Пољаци и Хрвати, имали одређене односе са српским становништвом и ти контакти нису били бескорисни за ово потоње.

Најдубљи потреси догодили су се у области *друштвених односа*. У Северној Србији аграрна реформа је већ била извршена и у том погледу није више било много тога за промену. Међутим уситњавање сеоских поседа било је екстремно, па је број сељака без земље почео да расте. Уочи ратова Србија је била на прагу да добије један прави сеоски пролетаријат, чији је положај био све тежи с обзиром на то да је у земљи било веома мало индустрије. Ужасни губици, које ће становништво претрпети од 1912. до 1919. године, значајно ће смањити број оних на које је требало делити имања, а појавиће се велики број нових власника земље. Непосредно после рата било је врло мало безземљаша. Најсиромашнији су поседовали од 2 до 3 хектара. Изузетно је тешко било наћи помоћног радника, пољопривредног радника на месец или на годину, каквих је било пре рата. У сиромашним окрузима Ниша, Пирота и Врања, сезонска емигрирања у Румунију сасвим су престала. Наднице су се повећале. Плаћа се од 20 до 25 динара дневно, уз три obroка. Пре рата се плаћало од 20 до 30 пута мање, док се цена пшенице повећала само од десет до петнаест пута. Сељак купује земљу колико год може, и више него што може. Купује је на кредит и та грешка ће се неколико година касније показати погубном за њега. Међутим, тенденција је јасна: сељак се лако ослободио старих дугова и сад стиче власништво. Ради се више него икад и много боље него пре рата. Деца се шаљу на школе, нарочито у гимназије: „они не треба да буду робље као ми“, кажу родитељи. То што су основне школе често празне није зато што родитељи децу не желе да шаљу у школу: нема деце тих годишта, нису ни рођена, или су прерано умрла. Порез се плаћа много лакше него раније. Принудна извршења су веома ретка. Притисак државе, једини који је сељак осећао пре рата, сад се лакше подноси. Притисак трговца гросисте, који откупљује храну и стоку, напротив, више се осећа, јер сад сељак више ради за тржиште. Образованији, он сад калкулише, пореди цене, има у виду котирање на берзи. Боље се једе. Мање се пости. Људи су

боље обучени. Друштвени положај сељака се побољшао. Боље се осећају у односима с грађанима. Рат им је донео један ореол, не само војнички, већ и економски и социјални.

У градовима се ситуација такође променила у корист оних слабијих. Шегрти више нису онако експлоатисани као пре рата. Радници су боље плаћени. Занатлије не раде више онако тешко. Људи се радије задужују, правећи разне комбинације с меницама, него да се као некад исцрпљују од премора. Трговина је у моди: сви тргују, нарочито првих поратних година. Купује се, продаје, нарочито јело и пиће. Нема великих послова. А ако их буде, оснивају се предузећа с великим капиталом, с туђим новцем, или сасвим без новца, уз рекламу и блефирање. А затим, после неколико месеци, после једне или две године долази стечај, лажни или стварни, на штету поверилаца, нарочито страних, или лаковерних муштерија. Мало је солидних предузећа, још мање ако не могу да рачунају на неку државну субвенцију, директну или заобилазну. То привидно благостање не стоји на чврстим ногама. Ето шта карактерише све друштвене класе у послератном периоду. Живи се, троши се, али се не зна баш најбоље докле ће тако ићи и ко ће на крају све то да плати. Радници, нарочито они млађи, распусни су, недисциплиновани, нимало организовани, неодговорни. Њихов положај је бољи него пре рата, али они ништа не чине да би такав положај и сачували. Углавном су одустали од осмочасовног радног времена које им је омогућено законом из 1922. године, а и наднице почињу да се смањују. Већ 1924. почиње озбиљна економска криза, а и баук незапослености је на видикју.

Коначно, са социјалног становишта, преживели сељаци су опет најбоље искористили оно неколико добрих учинака рата. Упркос великој економској кризи, која је почела 1924. године, они мало по мало стају на своје ноге, осим ако су се презадужили непромишљеним куповинама земље. Истина је, с друге стране, и да, бар за сада, нису онако преоптерећени и директним порезима као сељаци из осталих југословенских области.

Сад се боље једе, рекосмо. Уопште, *боље се живи*. На селу, не само да је кукурузни хлеб нешто ређе у употреби, или ређе искључиво коришћен, већ су се и сви остали животни услови побољшали. Већина породица сад има кревете, собе, или бар једну патосану собу. Ипак, патосане собе су ређе од кревета. У неким

крајевима који се граниче са Старом Србијом, број кућа с патосаним подовима још чини мање од 10%. У Македонији, оне не чине чак ни 2%. Број писмених је сразмерно већи, иако има младих који не знају да читају и пишу: то су деца рођена у рату. Многа од њих су се описменила сама, или у војсци.

Током рата сељаци су проширили своје видике. Развиле су им се и потребе. Нарочито су се жене јако промениле. Оне у све већем броју напуштају народну ношњу. И мушкарци показују тежњу у том смислу, али ипак мање него жене. Они усвајају европски начин облачења прихватајући овај или онај елемент: шешир, прслук, или ципеле, или пак сва та три елемента, али не иду даље од тога, или их усвајају по етапама. Жене су радикалније, нарочито девојке. Има сад села где се, у празничне дане, не може наћи ниједна девојка или млађа сељанка у народној ношњи. Током свих оних премештања у страшним годинама рата, људи са села су научили да путују, да користе и друга саобраћајна средства осим сопствених ногу и воловских кола. Сад сељак и сељанка лакше путују возом, као и аутобусом, тамо где их има (у западној Србији).

Сељаци су научили и да читају новине. Пре рата је било срамота читати новине: то је било „добро за господу, а сељак треба да гледа своја посла“. Рат је сељака научио да чита новине, као што га је и служење војног рока научило да спава у кревету. Тешко да ће узети у руке неку књигу, још теже неки часопис. Али су му новине постале блиске. Још му се чини немогућим да их стално добија и да их редовно плаћа, али воли да их чита с времена на време. Често се може видети сељанка како купује новине и носи их кући: што је било незамисливо пре рата.

Тужно је то констатовати, али се то показује као истина: у неразвијеним земљама, општа мобилизација и рат једини су начин да се пробуде из учмалости и покрену безбројне масе које чине већину становништва, да се у њима пробуде произвођачи који знају да раде и потрошачи који имају потребе вишег реда. Ипак, и поред свег личног и заједничког напретка који је рат омогућио преживелима, они ни под каквим изговором не би да понове то искуство. Нека будућа покољења буду у прилици да нађу друге начине за решавање тешкоћа и да би погурали кола напретка!

[Видети карту у прилогу]

За потребе писања ове књиге, користили смо углавном две врсте извора: с једне стране, публикације које се односе на нашу тему, а с друге стране наше личне информације које смо прикупили током рата и приликом наших бројних путовања по Србији, од 1924. године до данас.

Што се тиче периода од новембра 1915. до новембра 1918. године, кад је реч о Србији коју су окупирале стране трупе, послужили смо се неколиким сведочанствима достојним поверења, а посебно сведочењима г. Лапчевића. Тај бивши социјалистички посланик написао је веома садржајну књигу о окупацији, а ми смо је обилато користили у нашим описима. То што се често појављује његово име, као и имена гг. Лазаревића, Николајевића, Максимовића и Шпанића, долази отуд што су њихове књиге готово једине које окупацију описују прецизно и систематично. Ми смо их нарочито наводили кад њихова мишљења нису била у потпуности сагласна, односно кад су се разликовала од података које смо сами прикупили после рата, или од званичних докумената аустроугарске војне владе у Београду.

Живот у избеглиштву нам је био боље познат будући да смо и сами проживели то искуство, у грчкој Македонији и у Француској.

Најзад, што се тиче општих података, користили смо све изворе који су нам били доступни. У књизи смо навели извештај број тих извора, покушавајући истовремено да не преоптеретимо текст превеликим бројем цитата. Нека нам буде дозвољено да побројимо овде неке друге публикације с којима смо се упознали и које смо у већој или мањој мери користили. Тих публикација је било три врсте: 1) књиге општег карактера о *одвијању*

догађаја, и нарочито о њојкрејњима трупа и српског становништва, од 1914. до 1918. године; 2) књиге о српском *најору* током рата и о *најињима* становништва, као и о *ојињим* условима живота у Србији; 3) *ојиси*, *јриче*, *сјихови* посвећени биткама, повлачењу, избеглиштву, као и окупацији земље.¹²⁷

1. Догађаји

На српском:

В. К. Маршићанин, *Успомене из бежаније* (Земун, 1919); В. Милић, *Битка на Мачковом Камену* (Ваљево, 1919); М. Бојиновић, *Од Авале до Скопља и Крфа*, (Параћин, 1919); К. Н. З. Поповић, *Афера с њеском у хлебу*, I и II (Београд, 1920); *Историја 2. југословенској љука у Добруци и на Солунском фронту* (Котор, 1920); Љ. П. Борисављевић, *Пад Ловћена и кавијулација Црне Горе* (Београд, 1920); М. Д. Лазаревић, *Борбе око Београда* (Београд, 1922); Војвода П. Бојовић, *Одбрана Косова Поља 1915* (Београд, 1922); Ј. Живојиновић, *Од Косова и Доброј Поља до наших дана* (Нови Сад, 1922); Генерал Ж. Павловић, *Битка на Јадру* (Београд, 1914); исти, *Београдска операција* (Београд, 1921); Ср. Динић, *Српска војска у љовлачењу јреко Албаније и на Крфу* (Лесковац, 1922); А. Станић, *Србија у љламену* (Београд, 1927); Генерал Ж. М. Станисављевић, *Церска битка* (Београд, 1927); Д. В. Рашић, *Кроз рај за слободу* (Београд, 1928); Генерал Ж. С. Павловић, *Наша офанзива 1914* (Нови Сад, 1928); Љ. Лазаревић, *Церска битка* (Београд, 1928); Др Ј. Хаци-Васиљевић, *Преко Албаније* (Београд, 1929).

На француском:

R. Labry, *Avec l'armée serbe en retraite à travers l'Albanie* (Paris, 1916); L.-L. Thomson, *La retraite de Serbie* (Saint-Germain, 1916); Capitaine Oudanc, *Notre retraite de Serbie* (Salonique, 1916); Dr Maria de Rusiecka, *D'Uscub à Saint-Jean de Média* (Genève, 1916); J. Àrene, *En Macédoine* (Paris, 1916); H. Liebermann, *Face aux Bulgares* (Paris, 1917); M. Dunan, *L'été bulgare* (Paris, 1917); H. Barby, *Avec l'armée serbe* (Paris, 1918; Београд, 1928, 3. српско издање); R. Pommier, *Sur le Danube et l'Adriatique* (Paris, 1920).

¹²⁷ Овде не наводимо дела која смо цитирали у књизи. Српске новине и часописи, од 1914. до данас, обезбедили су нам драгоцен материјал. Међутим, овде их није могуће детаљно навести.

На немачком:

Oberst Immanuel, *Serbiens und Montenegros Untergang* (Berlin, 1917, 3. Auflage); Max Luyken, *v Mackensen von Bukarest bis Saloniki* (München, 1920); *Die Eroberung von Belgrad*, 1915- Oesterr.-ung. Kriegsberichte, Heft 7 (Wien, 1917).

2. Напор, патње и животни услови

На српском:

Др Ј. Хаџи-Васиљевић, *Бујари и њихова зверстџа у Србији* (Нови Сад, 1919); исти, *Бујарска зверстџа у Врању и околини* (Нови Сад, 1922); Св. Ђоровић, *Белешке једној тџаоџа* (Сарајево, 1919); Ж. Милојковић, *Жртџве ратџа* (Београд, 1920); С. Динић, *Бујарска зверстџа у врањском округу, I и II* (Београд, 1921); Драг. Лапчевић, *Ратџа и социјалдемократџија* (Београд, 1925); А. Андријевић и С. Динић, *Убитџтво једној српској свештџеника* (Ниш, 1926); *Тоџлички устџанак* (Београд, 1927); П. А. Рајс, *Штџа сам видео и доживео током у великим данима* (Београд, 1928); Др Богдан Вошњак, *У борби за уједињену и националну државу* (Загреб, 1928); Љ. С. Зековић, *Друџа Сурдулица* (Никшић, 1928); Др Х. Мутафов, *Кроз Србију* (на бугарском, Софија, 1917); Ј. Грашевић, *Рудници Србије* (Загреб, 1923); исти, *Индустџрија у Србији и у Црној Гори* (Загреб, 1923); Драгомир Поповић, *Рудници Јужне Србије* (Загреб, 1923).

На француском:

S. P. Phocas, *Au lendemain des guerres balkaniques (Albanie, Bulgarie, Grèce, Serbie)* (Paris, 1915); Paul Labbé, *L'effort serbe* (Paris, 1916); *Recrutement forcé des Serbes par les Bulgares* (Genève, 1917); *Documents relatifs aux violations des conventions de La Haye, commises par les Bulgares en Serbie occupée* (Paris, 1919); *Rapport de la commission interalliée* (sur le même sujet) (Genève, 1919); *Les crimes bulgares commis en Serbie occupée*. Par un officier français (Paris, 1919); *Compte rendu des travaux de la section économique, financière et de communication*. Délégation S. H. S. à la Conf. de la Paix (Paris, 1919); Dr. R. A. Reiss, *Les Austro-Hongrois en Serbie envahie* (Paris, 1919); исти, *Comment les Austro-Hongrois ont fait la guerre en Serbie* (?);

исти, *Réponses* (Lausanne, 1918); исти, *Sourdoulitsa* (Paris, 1919); Dr. Costa Constantinovitch, *Le traitement des prisonniers en Bulgarie* (Paris, 1919); C. Stoyanovitch, *La Serbie et la liquidation de la guerre mondiale* (Genève, 1919); H. Habert, *Entre les fils barbelés. Récits des évadés serbes* (Amsterdam, 1919); Commission d'enquête sur la violation des règles du droit des gens. *Rapports et documents* (Bruxelles, 1923); J. Fich, *Au pays des Serbes* (Bruxelles, 1924).

На немачком:

Dr. Hans Richter, *Ein Blick ins Land der Serben* (Klagagenfurt, 1918); R. v. Mach, *Aus bewegter Balkanzeit, 1879–1917* (Berlin, 1928); P. Kirch, *Krieg u. Verwaltung in Serbien und Macedonien 1916–1918* (Stuttgart, 1928).

На италијанском:

Luciano Magrini, *La Serbia invasa* (Milano, 1920).

3. Описи, приче, стихови

На српском:

Иво Ђипико, *Борбе код Солуна* (Београд, 1919); М. Н. Ђорић, *Поглашторима* (Београд, 1919); Ж. Рајчић, *Животи и њихове српској народа 1914–1919* (Београд, 1919); Д. П. Илић, *Избегличке њесме* (Зајечар, 1919); М. Бартулица, *Распее Србије* (Загреб, 1920); Милица Јанковић, *Ишчекивање* (Београд, 1920); Д. С. Лапчевић, *Људи из ровова* (Београд, 1921); Ј. Миодраговић, *Трајични дани Србије* (Београд, 1921); М. Чекић, *У каљузи мржње* (Београд, 1921); Ж. В. Мокрањац, *Стиари краљ*, драмска скица (Београд, 1921); Јан Поповић, *Косово у ројсјиву* (Лесковац, 1921); Ј. Н. Томић, *Јуославија у избеглишјиву. Писма и забелешке из 1917* (Београд, 1921); Зора Димитријевић, *Кроз вайру и сузе* (Београд, 1921); М. Т. Ђирковић, *Тамо далеко...* Приче с Крфа (Београд, 1921); Е. Белић, *Уздаси из избеглишјива* (Нови Сад, 1921); Г. Дриносавчић, *Повлачење преко Албаније. Видо, остјрво смјши* (Београд, 1922); Д. С. Лапчевић, *Херојски дани* (Шабач, 1922); О. Боснић, *Усиомене једној гимназисји* (Бањалука, 1922); М. Стефановић, *Немачко-бујарски јораз на Солунском фронтју* (Београд, 1922); М. Јаковљевић,

О рају и избељиву (Суботица, 1923); Др Н. Вучетић, *Крв и сузе за уједињење* (Београд, 1924); О. М. Томић, *Мучеништво под окупацијом* (Загреб, 1925); Јованка Јовановић, *Ишчекивање слободе* (Београд, 1925); М. Јовановић, *Светлао и крвав трај* (Сарајево, 1926); М. Ј. Заставниковић, *Краљева суза* (кроз Албанију) (Неготин, 1926); Ј. Г. Алексић, *Пионири* (Ниш, 1927); Divce Barry, *Тамо далеко*, роман (Београд, 1928); М. Ж. Путниковић, *Без отаџбине* (Београд, 1928); М. Павловић, *Наши у рају* (Београд, 1928); Бора Станковић, *Под Окупацијом* (Београд, 1929); велики број народних песама, анонимних и потписаних у духу старих епских песама.

Сва дела наведена у овој белешци (осим неколико изузетака) налазе се у Народној библиотеци у Београду. Дела објављена у иностранству (нарочито у Паризу, Лондону и Женеви) налазе се у библиотекама тих градова.

Уопште нисмо узели у обзир књигу г. генерала Керхнавеа, јер је она део исте збирке као и наша књига, и он пише о истој теми у другачијем светлу.

Приложена географска карта позајмљена је, уз љубазну сагласност аутора, из изванредне студије г. професора Григорија Јакшића, *L'Europe et la résurrection de la Serbie*, Paris, Hachette, 1907, 2ème éd. 1917.

Испуњавајући општи циљ „да служи ствари мира међу народима“ и програмски циљ „да подстакне научно и продубљено истраживање узрока ратова и практичних метода за њихово спречавање“, Секција за политичку економију и историју Карнегије¹²⁸ фондације за међународни мир, америчке филантропске организације основане у децембру 1910, започела је већ наредне године рад на пројекту под називом *Економска и друштвена историја свейској раџа* (који су аутори и сарадници скраћено звали *Историја раџа*).

Почетна намера била је да се уобичајеној политичкој, војној и дипломатској историји рата придружи шире научно истраживање узрока рата, пре свега економско (цена рата и његове економске последице) и друштвено, и да се пружи целовитији поглед у једно научно поље – како се испоставило – посебно карактеристично за прву половину 20. века.

Током три године које су уследиле, иначе очигледни разлози за такво грандиозно предузеће само су још више „боли очи“: избили су балкански ратови (1912–1913), за њима Први светски рат (1914), најпосле и Други светски рат (1939). Главни уредник *Историје раџа*, Џејмс Т. Шотвел, у предговору чији се један део понавља у свакој од монографија које чине ову збирку (у овом издању, стр. 9–15) – указује из прве руке на њихове консеквенце по одвијање и садржај Пројекта.

Збирка *Економска и друштвена историја Свейској раџа* обухвата укупно 230 монографија (на почетку је било планирано 200) објављених од 1918. до 1940. године, сврстаних у 22 серије: Прелиминарне економске студије о Светском рату (84 наслова), Америчка (3), Британска (23), Аустроугарска (15), Белгијска (7), Бугарска (1), Чехословачка (1), Француска (37), Немачка (12), Грчка (1), Италијанска (7), Јапанска (2), Холандска (4), Пољска (1),

¹²⁸ Оснивач Фондације, Ендрју Карнеги (Andrew Carnegie, 1835–1919), шкотско-амерички индустријалац, лидер оновремене експанзије америчке и светске индустрије челика, један од истакнутих добротвора свога доба. Поред Секције за политичку економију и историју, Фондација је имала још две секције: Секцију за међународно право и Секцију за међународне односе и образовање, као и Европски центар (у Паризу), пре Првог светског рата посвећен првенствено балканским ратовима и, посебно, полемичком досијеу о „бугарским зверствима“.

Румунска (3), Руска (12), Скандинавска (4), Српска (1), Турска (1), Преведене и сажете серије (8), Опште серије (1), Допунске свеске (2).

О уредницима, ауторима и сарадницима, међу којима је, примера ради, у британском уредништву био и Џон Мејнард Кејнс, главни уредник Џејмс Шотвел рекао је: „Образовали смо, готово и не знајући то, неку врсту међународне академије за реализацију овог великог подухвата, изучавања феномена рата у једном новом духу и са све снажнијим осећајем за морал, као и за научне импликације економских и друштвених померања које рат изазива“.

За Србију је уредник био Велимир Бајкић (1875–1952), доктор економије (докторирао у Минхену, студент Луја Брентана), професор на Правном факултету Универзитета у Београду, који је као експерт учествовао на Париској мировној конференцији (1919). Он је био прихватио обавезу да напише две књиге за Српску серију, али то није учинио у задатом року.

Драгољуб Јовановића, француског ћака (докторирао на Сорбони 1923), такође професора на Правном факултету у Београду, као аутора за ову студију, једину објављену у Српској серији, Шотвелу је предложио Јован Цвијић. Јовановић о томе каже:

„Кад је у Београд дошао професор истог америчког универзитета [Универзитет Колумбија, Њујорк] Џејмс Т. Шотвел, који је уређивао и организовао огромни посао око издавања *Економске и социјалне историје Свешкој раија*, Цвијић је у његову част приредио пријем у своме дому у Теодосијевој улици. Између осталих позвао је мене, одвео ме у другу собу и саопштио да смо се обрнули. Србија је у тој циновској колекцији била добила две књиге, и било је поверено Велимиру Бајкићу да их напише. Дат му је и изванс аванс у доларима. Нажалост, он до 1928. није послао ништа, и г. Шотвел сада тражи другог писца. Цвијић се уздао да ћу ја то у реду и на време урадити. Онда је довео г. Шотвела, упознао нас и оставио да се договоримо о модалитетима. Тако је дошло до моје књиге *Les Effets économiques et sociaux de la guerre en Serbie*, коју је штампала у Паризу Карнегијева задужбина за светски мир. Она се појавила 1930, нешто после *Аирарне йолићке*. Француска књига је имала 332 стр. велике осмине, а српска 444 стр.“¹²⁹

¹²⁹ Драгољуб Јовановић, *Политичке усјомене. Сазнања*, књ. 2 (1927–1933), „Култура“ – Архив Југославије, Београд, 1997, стр. 177.

Драгољуб Јовановић, 1926.

Драгољуб Јовановић, правник, универзитетски професор и политичар, рођен је 8. априла 1895. године у селу Ѓњилан код Пирота. Преминуо је 23. маја 1977. године у Београду.

Основну школу и ниже разреде гимназије завршио је у Пироту, а вишу гимназију у Београду. Као гимназијалац објављује прве текстове у *Радничким новинама*. Његово школовање се прекида почетком Великог рата. Мобилисан је 1915. и са делом српске војске успева да Вардарском долином стигне до Солуна, да би потом, са групом младих интелектуалаца, био упућен на школовање у Француску. Прво завршава студије филозофије у Клермону, а потом 1917. уписује Правни факултет у Паризу. Његова докторска дисертација, одбрањена на Сорбони 1923. године, награђена је престижном наградом Француске академије наука. Подршком Слободана Јовановића, по

повратку у Србију, изабран је за професора Правног факултета у Београду на предмету Аграрна политика.

Активно се укључио у политички живот земље пропaгирајући левичарске и социјалистичке идеје, а критикујући аутократски режим. Године 1927. постаје члан странке Савез земљорадника, на чијој листи је биран у скупштински сазив 1935. По успостављању Шестојануарске диктатуре 1929. због својих иступа против режима прогањан је, хапшен и осуђиван у више наврата, а 1932. трајно је удаљен са Универзитета. Народну сељачку странку оснива 1940. године.

Време Другог светског рата проводи у Београду. Одбио је да потпише Недићев „Апел интелектуалаца српском народу“.

Учествовао је на Светосавском конгресу у селу Ба 1944. године и подржао донету Резолуцију. Након ослобођења земље укључио се са својом странком у Јединствени народноослободилачки фронт. Постао је посланик у Привременој скупштини и враћен на Правни факултет. Убрзо је постао вођа опозиције која је у скупштини критиковала успостављање ауторитативног режима. Након избора 1946. на који је изашао са својом странком, због политичког опредељења и деловања избачен је с факултета, а наредне, 1947. године, на монтираном политичком процесу, осуђен је на девет година робије, коју је издржао у митровачком затвору. У затвору је написао сећања на политичке савременике – *Медаљони* и размишљања о моралу – *Ведрине*. По изласку из затвора изолован је и одстрањен из јавног живота. Пише свој монументални политички тестамент – *Политичке усјомене*. Остатак живота провео је скромно у породичном кругу.

Дело Драгољуба Јовановића још увек није довољно проучено сразмерно свом значају. Издајамо студије Надежде Јовановић, *Животи за слободу Србије. Студија о животи и делу др Драгољуба Јовановића*, Београд, 2000, и докторску дисертацију Дарка Надића, *Мисао о раду др Драгољуба Јовановића*, издање аутора, 2006, као и изложбу са пратећим каталогом Јовице Тркуље, *Драгољуб Јовановић, професор, политичар и опозиционар (1895–1977)*, Београд, 2012.

Објављена дела:

Le rendement optimum du travail ouvrier, Paris, 1923 (награђено од Француске академије наука).

Les stimulants modernes du travail ouvrier, Paris, 1923.

Кули рада, Београд, 1927.

Нови Анџеј, Београд, 1927, 1931, 1934, 1946.

Les Effets économiques et sociaux de la guerre en Serbie, Paris – New Haven, 1930.

Апарна политика, Београд, 1930.

Социјална политика, Београд, 1931.

Задружарство и пољопривредна криза, Београд, 1931.

Социјална структура Србије, Београд, 1932.

Сељаци ђрођив фашизма, Београд, 1936.
Био сам у Шћанији, 1938.
Између тамнице и слободе, Крагујевац, 1939.
Учићели енерђје (Светозар Марковић, Витомир Кораћ, Димитрије Туцовић, Петар Кочић, Стјепан Радић, Александар Стамболиски, Михаило Аврамовић, Милан Прибићевић), Београд, 1940.
Земља и рад, Пожаревац, 1940.
Драђољуб Јовановић између тамнице и слободе, Крагујевац, 1940.
Акција Драђољуба Јовановића, Београд, 1940.
Социјализам и сељаштво, Београд, 1941.
Ведрина, I–II, Београд, 1970, 1971.
Људи, људи... Медаљони 56 умрлих савременика, I–II, Београд, 1975.
Људи, људи... Медаљони 94 ђолићичких, јавних, научних и друћих савременика, Београд, 2005.
Слобода од сћраха. Изабране ђолићичке расћраве, Београд, 1991.
Сељак – свој човек. Избор ћексћова, Београд, 1997.
Полићичке усћомене, књ. 1–12, Београд, 1997, 2008 (1. Заноси; 2. Сазнања; 3. Прођоведи; 4. Искусћва; 5. Искушења; 6. Узлећ у бури; 7. Mezza voce; 8. Оћћор и казна; 9. Оћозиција – робија; 10. Робија, мајко!; 11. Усћравно!; 12. Рећисћар личних имена)
Медаљони, Сабрана дела, књ. 13–16, Београд, 2008.

Библиотека ВЕЛИКИ РАТ

Андреј Митровић
СРБИЈА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Родолф Арчибалд Рајс
РАТНИ ДОПИСИ ИЗ СРБИЈЕ 1914–1918.

Коста Николић
ЈЕДНА ИЗГУБЉЕНА ИСТОРИЈА – СРБИЈА У 20. ВЕКУ

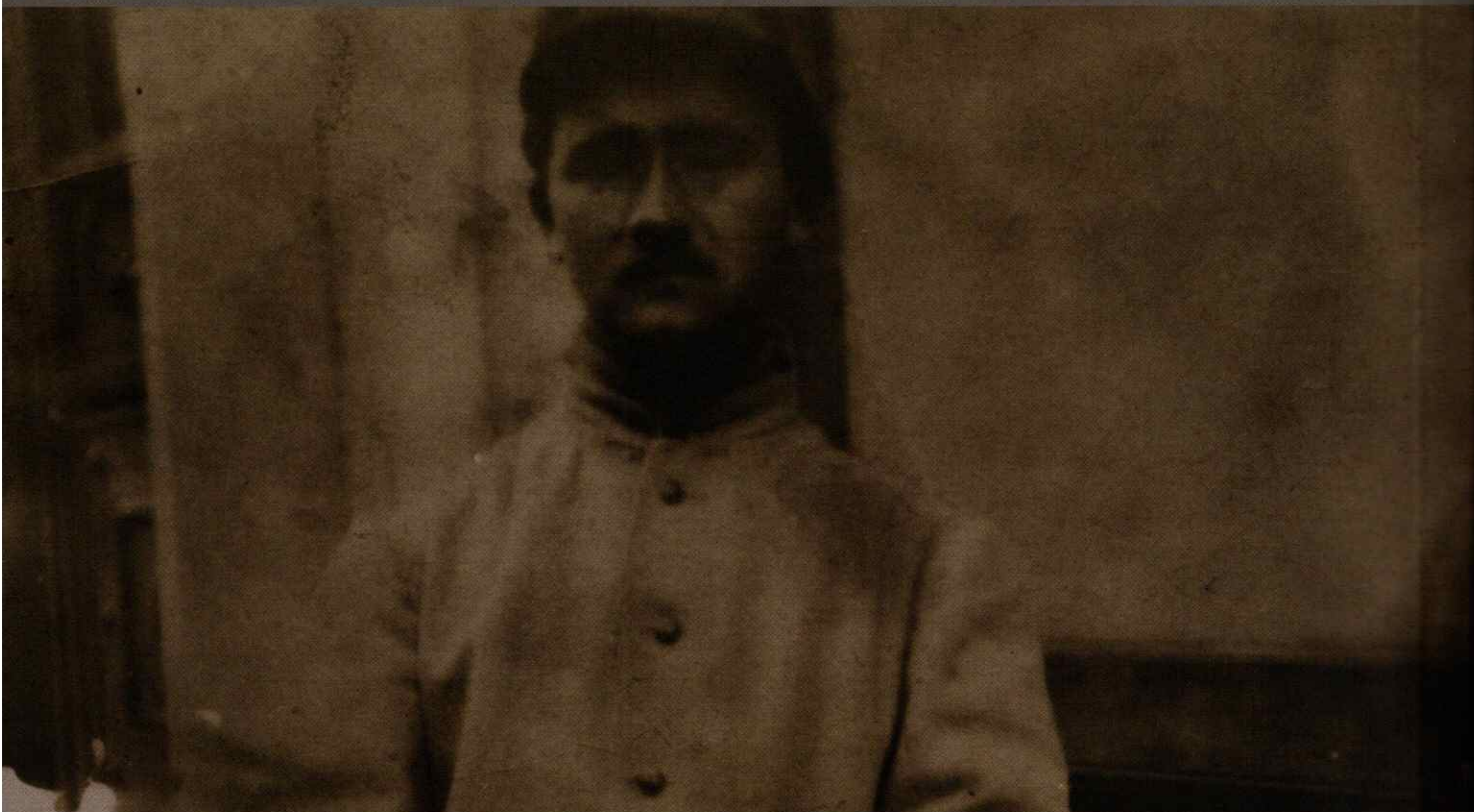
Роберт Герварт
ПОРАЖЕНИ. Крваво наслеђе Првог светског рата 1917–1923.

Херман Канторович
ВЕШТАЧЕЊЕ О КРИВИЦИ ЗА РАТ 1914.

Драгољуб Јовановић
ЕКОНОМСКЕ И ДРУШТВЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ РАТА У СРБИЈИ

Ја не знам хоће ли овоме доћи крај! Ово што се дешава прелази сваку границу, надмаша пламену машту једнога Јована, који је спремао књигу седам печата за човечанство без вере, и раскошну фантазију једнога Дантеа, који је подигао величанствену и страшну архитектуру једнога Пакла. Они нису све рекли, они су рекли мало, јер нису живели у наше време, јер не живе данас. [...] На срећу или несрећу њихову, људи имају ту чаробну моћ да забораве: они забораве све.

Драгољуб Јовановић, дневничка белешка из 1915. године

www.slglasnik.com

ISBN 978-86-519-2207-0

9 788651 922070 >